צבי סולוביי

דמעות של אמא

צבי סולובייי

דמעות של אמא
קורות חיי

אלול תשנ"ט
אוגוסט 1999

מוקדש לילדי, לנכדי, לניני,
למישה אחי, לפנינה זוגתי,
וליתר בני משפחתי

לזכרם של...

שלושת אחיי שפטל טוביה וולף,
שנפלו במלחמתם בנאצים
אמי חנה פייגע
אישתי פרידה
אחי חיים

יהי זכרם ברוך

תוכן הפרקים

פתח דבר

הדלקת נר חמישי של חנוכה 1997 אירע ב-27.12.97. ביום זה הגעתי לגבורות - 80 שנה. ממשרד התקשורת קיבלתי מכתב שמעבירים אלי שעון כמתנה כמו שמקובל לגבי כל אחד, כשהוא מגיע לגבורות. מתחת לפני השטח, הרגשתי שהילדים מתכננים משהו.

יום אחד קיבלתי צילצול טלפון מיוסי - הבן שלי, במיאמי, פלורידה, שהוא ונוגה אשתו ובנם שון מגיעים לקראת סוף השנה לחופשת מולדת. לא יכול היה יותר להיות סוד, שמארגנים יום הולדת לאבא - לסבא שהגיע לגבורות.

במוצאי שבת התכנסו כמאה איש מבני המשפחה הקרובה, כמה חברים וגם בני עירי שגדלנו ביחד. את הטקס ניהל ירח - בני הבכור.

להלן דבריו:

"התכנסנו כאן הערב בנר החמישי של חנוכה, בכ"ד בכסלו בשנת 1997 על מנת לציין ולחגוג את יום הולדתו ה-80 של אבא, גרישה, הרשל, צבי וסבא, ולברך אותך בהגיעך לגבורות. כשאנחנו חושבים על ריבוי השמות, השייכים לאותו אדם, אנחנו מגיעים למסקנה כי כל שם הוא בעצם תקופה בחייך.

השם גרישה שייך לתקופה שאני, כמובן אישית, לא נכחתי בה, ולא רואה את עצמי כאדם המתאים להאריך עליה בדיבורים, אך שמעתי עליה מסיפורים שחלקם מדהימים וקשים להבנה, איך בכלל בן-אדם מסוגל לעבור דברים כאלה אשר כוללים בתוכם טרגדיות אישיות כמו לאבד אבא בגיל צעיר, לאחר מחלה קשה, לאחר מכן לאבד שלושה אחים במלחמה, וגם להשתתף בעצמך במלחמה נוראה זו. כיצד לאחר המלחמה להתאחד עם שארית המשפחה ולהתחיל את החיים מחדש.

לפני כ-3 שבועות, ב-1.12.97 ציינו 40 שנה לעלייתנו לישראל. באותה שנה, אז בחודש פברואר, אתם ההורים עשיתם צעד מאד אמיץ והחלטתם להשאיר אחריכם את כל שהיה לכם, לצאת לדרך הארוכה והמסובכת ולנסות לעלות לישראל דרך פולין. לנסות - כי בתקופה ההיא לא עלו ישירות לישראל כמו היום. אמנו, זכרונה לברכה, לצערנו לא הגיעה לגיל הגבורות, אך בהחלט השתתפה בצעד האמיץ הזה.

הייתם אז בני ארבעים, ורק כשהייתי אני בן ארבעים, הבנתי איזה צעד של גבורה עשיתם. אחרי שלושת רבעי שנה בפולין, ובעזרתם האדיבה והחשובה של משפחת גולדנר: פליה, לאון וקלרה מרח' קזימיזובסקי, עלינו סוף, סוף לישראל.

סוניִה הגיעה כמָה חודשים לפנינו, אחריה הגענו אנחנו: ההורים, אני ויוסי שהיה אז בשנה יותר גדול מהבן שלו היום. קליטה קשה מאד, בניית חיים חדשים, שפה, מנטליות ותרבות.

כאן עלי לציין את עזרתם החשובה מאד של משפחת עדולם: גיטה זכרונה לברכה, ומוישה יבדל לחיים ארוכים, עמליה ויעקב שהיו צריכים להתמודד בדירה הקטנה ברח' בארי 20 עם הפיסוק אין די שיכלך וחלדילניק.

לאט, לאט אנחנו עוברים לשעריה ולפתח-תקוה, ואתה מוצא לך עבודה אז בדואר, היום זה נקרא 'בזק' והופך להרשל ולצבי, ומפועל פשוט של חפירת בורות לעמודי טלפון, למנהל מחלקת ההתקנות של כל האזור.

כך החלה משפחתנו להתרחב. סוניה מתחתנת ואז מצטרף אלינו שרגא. נולדים להם מוישל'ה, ורדית ויפעת. אני מתחתן ומצטרפת נירה. נולדים לנו עידית, יניב ואיתי.

בהמשך השנים מצטרפת אלינו שאר המשפחה הקרובה, והראשונה מגיעה אמך, סבתא חנה-פיגה זכרונה לברכה. אחריה מגיע אחיך חיים עם לובה, רעיה ורימה. רעיה מתחתנת ומצטרף אלינו יוסי. רימה מתחתנת ומצטרפים בוריס,טל וגלית. לאחר מכן מגיע האח מישה עם בתיה וסיומקה. בהזדמנות זו הייתי רוצה לאחל למישה רפואה שלימה מכיוון שהוא לא נמצא כאן לצערנו בגלל מחלה.

ולבסוף אחרונים חביבים הגיעו לאחר מאבק ממושך ואמיץ: חיים ויהודית עם הילדים דנה ואורית, וגם חנל'ה שנולדה כבר בארץ כצברית.

לאחר פטירתה של אימא היכרת את פנינה שהצטרפה גם היא אלינו.

במשך הזמן מתחילים גם הנכדים להתחתן: מוישלה עם אלה, נולדים להם לידור, אורטל ושירן. ורדית עם מאיר, נולדים להם בן וזוהר. עידית מתחתנת עם צחי ונולדת שי. לפני יותר משנתיים התחתן גם יוסי ומצטרפת נוגה, ולפני שנה וחודשיים נולד שון.

היות וחנוכה הוא חג האורים, הסתכל מסביב ותראה כמה נרות נדלקו בישראל בעקבות הצעד הקטן והאמיץ שעשיתם לפני ארבעים שנה, אשר הפך לצעד גדול למשפחה כולה.

ועל זה נאמר - כל הכבוד!

נא למלא כוסיות - לחיים!!!"

בזמן שירח קרא את השמות שנוספו למשפחתי במשך ארבעים שנה, איתי חילק והדליק נר חנוכה לכל מצטרף חדש. לסיום, ירח ביקש מכל אלה שיש להם נר ביד לקום. כיבו את האורות באולם ודלקו שלושים וארבעה נרות, שלושים וארבעה כוכבים האירו את האולם בערב חגיגי זה.

זו הייתה המתנה הגדולה בשבילי. הרגשתי שנוספו לי כוחות, גל של מרץ עצור פרץ החוצה.

בגיל 80 התחלתי לכתוב את זכרונותי.

תחילת הסיפור

לפני מלחמת העולם הראשונה והתחלת המאה העשרים, היו היהודים מרוכזים בעיירות קטנות במזרח אירופה. עיסוקיהם העיקריים של היהודים בימים ההם היו המקצועות החופשיים כמו: סנדלרות, חייטות, ספרות ומיני מסחר. היו כאלה שפתחו בתי מלאכה קטנים, חנויות קטנות. היו גם כאלה שניסו למכור לגויים בכפרים. היהודים גרו בדרך כלל במרכז העיר, ואילו הגויים התרכזו סביב העיירה. הם עבדו במועצות העירוניות או האזוריות: דואר, בנק ועוד כל מיני תעסוקות. כמו-כן עיבדו על יד בתיהם על חלקות אדמה, גדולות יותר או פחות, עבודה חלקית בחקלאות.

חלק אחר של הגויים גרו בכפרים ועסקו בחקלאות. ביום ראשון, כשנסעו להתפלל בכנסיות, הביאו את תוצרתם למכירה ליהודים, ובאותה הזדמנות קנו בחנויות היהודים סחורות שונות, כמו ביגוד, נעליים ועוד.

לקראת ערב אהבו הגויים להשתכר, לשתות וודקה, מה שיותר, עד כדי שיכרות. אנחנו הילדים, כשראינו שיכורים שרנו בידיש "הוי, הוי, הוי, שיקער איז א גוי, שיקער איז ער, טרינקען וויל ער, וויל ער איז א גוי" (הגוי הוא שיכור וממשיך לשתות מכיוון שהוא גוי). היחסים עם הגויים היו די קורקטיים. היה מקרה שגוי שיכור צעק על היהודים שהם רמאים. היהודים גרו בצפיפות, משפחות עם הרבה ילדים. החיים היו קשים. לפרנס משפחה עם הרבה ילדים, בימים ההם, בעבודה די פרימיטיבית לא היה קל. הגברים והבנים הגדולים עמלו מאור הבוקר עד מאוחר בערב ובקושי הרוויחו לקיום, כך שכל השבוע, החיים זרמו איכשהו. התלבשו פשוט, אכלו מה מה שבא ליד, היו עייפים.

כל המאמץ היה להתכונן לשבת. לשבת היו צריכים בגדים יותר טובים, לעצמם, לילדים. לשבת היו צריכים לקנות דגים ובשר, להכין את הגעפילטע פיש עם הצ'ולנט, להדליק את נרות שבת. מוכרח היה להיות חגיגי. האשה הייתה מוכרחה ללכת למקווה שהיה בבית המרחץ והבלן שניהל את בית המרחץ מוטל יוכה, ידע לשמור את התור לכל הנשים, שכולן תהיינה טהורות ונקיות לשבת. היום של הנשים היה יום חמישי, באותו בית מרחץ הלכו הגברים ביום שישי.

יום שישי לקראת ערב, העיירה הייתה ריקה, כל החנויות היו סגורות, הדרכים נקיות. רק לפני שנכנסה השבת הלכו הגברים עם הבנים יד-ביד, שורות שלמות, לבית הכנסת להתפלל ערבית לשבת.

הנשים והבנות היו צריכות לסדר את הבית, לערוך את שולחן השבת, עם מפה לבנה. כשהאמא הדליקה נרות של שבת, כולם יחד, הבנות עם האמא היו לבושות חגיגי, ערכו את השולחן עם צלחות, סכו"ם וחלות והיו מוכנות במקום שהאבא ישוב.

כשנפתחת הדלת, האבא עם הבנים חוזרים מבית הכנסת, "שבת שלום" בפיהם, האמא עם הבנות עונות "שבת שלום" חגיגי, אוירת שבת מתפשטת על כל הבית.

האבא בראש השולחן, האמא עם הבנות מגישות את האוכל, אמא מתישבת ליד אבא. אבא ממלא יין בכוס שלו ומברך בירכת הגפן, שותה מהיין ונותן גם לאמא מאותה כוס, אחרי זה האבא מברך על החלה: "המוציא לחם מן הארץ", בוצע חתיכה גדולה, טועם ונותן לאמא ולכל הילדים לטעום מהחלה המבורכת, כך מתחילים לאכול את הגעפילטע פיש עם כל יתר המאכלים הטובים. בסוף האבא מברך את ברכת המזון, שאלוקים יתן, ואווירת החגיגיות מתמשכת.

בשבת האבא מרגיש מלך והאמא מלכה והילדים כמו מלאכים.

לאט לאט, העייפות מכל השבוע משתלטת על כולם ומתחילים להתכונן למנוחה. האמא משתדלת להשכיב את הילדים היותר קטנים, הגדולים יותר מסתדרים לבד. כשהאבא והאמא נשארים לבד, בקושי יש להם עוד כוח להחליף מילים, וכשהעיניים נפגשות זה עם זו מתחילה השעה הטובה שלהם. לפעמים האבא שואל את האמא אם הייתה במקווה. לפעמים לא שואל. כשבבית משתרר שקט וכל החבורה נרדמת, ההנאה של זוג צעיר רק מתחילה. משוחררים מהעייפות של כל השבוע, האבא בעבודה, האמא בבית עם הילדים, הנרות כבים והאבא עם האמא מקבלים את הפורקן של כל השבוע. אומרים שזוהי אהבה. דבר אחד היה ברור שמכונת הפרו-ורבו, עבדה בכל הקיטור, בליל שבת וגם למחרת אחרי הצהריים. זו הייתה המצוה הגדולה, בימים ההם לא עשו חושבים, היכן ניקח כסף ללימודים בשביל הילדים, איך יהיה עם דירות, מכונות, מקררים, כולם סמכו על הריבון שבשמים. במצבים של אז, כשהילדים גדלו מאוד מוקדם והצטרפו לשוק העבודה, לא היו מספיק מקומות עבודה לכולם.

בגלל "התפוצצות הילודה" תמיד הייתה תנועה להתפשטות. חיפשו מקום חדש, שבאופן פתטי התבטא בכל מיני מקומות, המקומות לא היו מאוכלסים. כך התחילה להתפתח עיירה חדשה בשם באלווי במזרח לטביה.

ההורים שלי, עוד כשהיו ילדים גדולים, יחד עם הסבים, עברו לגור בבאלווי, עוד לפני מלחמת העולם הראשונה.

הראשון באמת עבר אבא שלי, שהיה רווק בגיל 16, מאוד מוכשר עם הרבה יוזמה. התחיל לעבוד קשה מאור הבוקר עד מאוחר בערב. אחרי זמן לא רב, אירגן בית מלאכה לנעליים ומכר בכל מיני בזארים. הייתה התחלה טובה. אחריו עברו יתר בני המשפחה, אחים אחיות, הורים, חלק מהם הצליחו להתארגן ולעבוד. אחרים לא הצליחו והחליטו להגר לקופנהגן שבדניה, והצליחו שם לא רע.

המשפחה של אימי, עברה לגור לבאלויי באותו הזמן. גם הם לא כל כך הצליחו, והחליטו להתחיל את מזלם במונטריאל שבקנדה.

האח הגדול ראובן, יחד עם חברו היו הראשונים, היה קשה, אך הצליחו די טוב. ראובן התחיל לשלוח כרטיסי נסיעה-הגירה ליתר בני המשפחה. כשהגיע התור של האמא, היא הייתה כבר מאוהבת באבא, לכן היא ויתרה לאחותה היותר קטנה, הם נפגשו בחתונה, האבא והאמא, אבא היה ידוע בתור בן אדם מצליח, מוכשר וגם גבר נאה. אמא הייתה גבוהה, יפה. אהבה לשיר, לרקוד, עם שמחת חיים. כשהעיניים שלהם נפגשו בריקוד הראשון, הם ידעו, וכולם ידעו, שזה לתמיד. האהבה התפתחה אצלם לאהבה גדולה. אבא הבטיח שיחד יצטרפו למשפחה בקנדה. כשיהיה להם כסף ביד ולא יצטרכו להתחיל בקנדה מהתחלה.

בינתיים אבא פתח חנות למכירת נעליים והתחיל לבנות בית משלו. היה נדמה שזוג יותר טוב מהם אין.

החתונה שלהם נמשכה כמעט כל השבוע, כולם היו מוזמנים, הכליזמרים ניגנו, השולחנות היו מלאים באוכל.

בדמיון היינו צריכים, אנחנו כולנו, להיוולד בקנדה ויכול היה להיות שהיינו חיים חיי מלך, בין המאושרים בעולם.

בינתיים, האהבה נתנה את אותותיה. סוף יולי 1914, נולד הבן הראשון אצל חנה-פייגה וירחמיאל סולוביי השמחה הייתה ללא גבול. ברית מילה של מלכים ולנולד נתנו שם - חיים. אות של התחלה. החיים מתחילים.

אף אחד לא חשב שמתקרב ענן שחור שמכסה את כל העולם, ואת הזוג הצעיר במיוחד. כשחיים היה רק בן שבועיים, התחילה מלחמת העולם הראשונה. זה פגע בכולם ובמיוחד במשפחה החדשה, הטריה, ירחמיאל, חנה-פייגה וחיים סולוביי. דוקא כשהביזנס היה טוב, בניית הבית הסתיימה והכל יכול היה להיות כל כך טוב, קרתה תקרית בינלאומית בסרייבו, נהרג פרינץ וכל העולם היה אשם.

התחיל גיוס והדילמה אצל האבא הייתה גדולה, איך הוא יכול לעזוב את הביזנס, את הבית עם האשה הצעירה, עם הבן הרך הנחמד. כדי ללכת להרג? בשביל מי? בשביל מה? ליפול לאיזה בור חשוך ולהיות בשר תותחים, הוא מחליט להתחמק. אבא שלי שוקל את כל האפשרויות, הוא בונה קיר כפול בבית, הכל למען המשפחה, רק לא להתנתק מהבן הנחמד ומהאשה האהובה, לא לעזוב את המיטה החמה של חנה.

אבא הצליח לשמור על קן המשפחה, אפילו ברמה יותר נמוכה, ובכל זאת היה טוב. בין זה לזה נולד עוד בן, לבן השני נתנו שם - שפטל. שוב שמחה במשפחה, את ברית המילה עשו בשקט, רק המשפחה השתתפה והחיים נמשכו. אמא ממש פורחת מנחת, טוב לה עם שני הילדים ועם בעל כזה, שאוהב ותומך ועוזר. חיימל'ה התחיל ללכת, מתחיל לומר אבא, אמא. כששפטל'ה בוכה מידי פעם לפעם וגם הבכי מביא שמחה לפעמים בליבה של אמא, מתגנב אי שקט - מלחמה, אבא מתחמק וכל זה טוב.

1917 - בערב ביום הדלקת נר חמישי של חנוכה, נולד בן שלישי אצל חנה-פייגה כשיש אמא, יש גם אני" וכאן אמא מדברת - האמת היא שציפיתי לבת, שיהיה בריא, אבל להבא אני רוצה בת. אבא עם ההומור התמידי שלו - כל בן נולד בשביל בת. יהיו גם בנות במשפחה! שוב שמחה במשפחה, ברית מילה עם כל היוצא מזה. התחילו להרגיש שהמלחמה מתקרבת לסיומה. ברוסיה - רוולוציה. המדינות הבלטיות מתנתקות מרוסיה הגדולה, כל אחת מהן מכריזה על מדינה עצמאית. אבא שלי עושה חושבים ומחליט להתגייס לצבא הלטבי שהתחיל להתארגן, אחרי זמן קצר השתחרר מהצבא כאבא של שלושה ילדים. בכל זאת עם זכויות. בחרו בו אפילו במועצה המקומית.

אבא דואג למשפחה וקונה פרה. הכניס אותה לרפת שבנה מראש - שיהיה חלב טרי לילדים - אומר. אבא גם הביא שיקסע לעזרה בבית (שיקסע - גויה). הכל הולך על מי מנוחות, אמא מאושרת מתכוננת לילד הרביעי ובכל כוחה רוצה בת.

כל הנבואות הצביעו על בת, כל הנשים שבדקו לפי זוית הבטן, הצביעו על בת.

כשנולד שוב בן, הייתה שמחה גדולה לכולם. רק מעיניה של אימי זלגה דמעה: שיהיה בריא, נשתדל שתהיה גם בת. אבא מרגיש לא נעים ומבטיח שיהיו עוד בנות. ברית המילה הפעם היה כמקובל, ביד רחבה, ולבן הרביעי נתנו שם טוביה - שיהיה בריא. ולכן משפחת סולוביי מתרחבת כמה שזה קשה, זה גם משמח.

האבא בא הביתה, אחרי יום קשה. הילדים פוגשים אותו בצעקות ובבת אחת יורדת כל העיפות והגוף מתמלא בכוחות חדשים. הנחת מהמשפחה הנחמדה, כשהילדים קופצים, צוחקים, אפילו בוכים, ממלא את הנשמה והלב, סיפוק ושמחה. האמא בפעילות מתמדת ופנים זורחות, נשית ואימהית וכשעיניהם נפגשות מופיע חיוך קל והפנים מקבלות צבע ורוד, שניהם מרוצים ומקבלים את שכרם בעד היום הקשה. כשהילדים הולכים לישון, והם, האבא והאמא נשארים לבד, נושמים עמוק, מחליפים מילים על היום שעבר אצל כל אחד, האבא במסחר ובעבודה, האמא בבית עם הילדים, אלה הן השעות היפות, הרגעים הנעימים, שמטעינים את הבטריות ליום המחר. עוד כשהלילה לפניהם, שניהם נכנסים למיטה והאהבה מתחדשת בכל עוצמתה.

אין פלא שכשנה וחצי אחרי הלידה של טוביה, חנה-פייגה שוב עוברת את החוויה של לידה. בדיוק פורים, בבית שמח, האמא בחדר שינה במיטה, משמיעה צעקות יותר שקטות, יותר חזקות. הדודות רצות הלוך ושוב, אחת עם קערת מים חמים, השנייה עם מגבות, והצירים מתחזקים. הילדים מבוהלים בחדר המרוחק. לבסוף באות הצעקות החזקות. עם התקווה החזקה וציפיה לבת, מופיע שוב בן. עם צעקות כאלה, כאילו עשו לו משהו.

עוד צעקן, אומרת אמא. לו הייתה בת, היא לא הייתה צועקת. בת בוכה ולא צועקת. מבטיח לך שתהיה גם בת, אומר אבא המאושר. והבחור החדש מקבל שני שמות, משה-אהרון, בדיוק כך היה בעוד שנה וחצי. בתחילת 1923 נולד עוד בן - וולקע.

אמא צחקה עם דמעות בעיניים, אבא התחיל להרגיש לא נעים, גם בן זה טוב, טוב מאוד. הבטחת לחנה בת. עוד תהיינה בנות! ששת הבנים, נהפכו לשיחת היום בכל העיירה, מי שהתפלא, מי שצחק, היו ציניקנים שאמרו שכל העושר של אולקע דוידוב, יעבור אליכם. אצל משפחת דוידוב נולדו חמש בנות, בדיוק ההיפך. כל פעם שרצו בן, נולדה עוד בת. האם יכולות להיות טענות לאלוקים? שהוא מנהל את העולם. כל בן - לבת וכל בת - לבן. שרק יגדלו לתפארת כולם. בטח שאמא הייתה יותר עסוקה, ששה ילדים בבית. לקנות, להכניס הביתה, לבשל, להכין. אמא הייתה חזקה, כשאבא חזר הביתה, היה מספיק, שאבא עם ההומור המתמיד שלו יגיד משהו, ישאל משהו, וירים אחד מהקטנים. עיניהם נפגשו, ואמא הייתה המאושרת בעולם, ושום דבר לא היה קשה בשבילה. בשולחן תמיד אבא התעסק עם שלושת היותר גדולים, אמא החזיקה את וולקה הקטן בידיים, ומשה עם טפקה משני הצדדים, והיה שמח. אנחנו היותר גדולים

השתדלנו לספר לאבא משהו על הקטנים, שהם עוד טיפשים ולא מבינים. חיים היה תלמיד בבית ספר. גם שפטל, בתור מתחיל, יכול היה להתגאות בהשגים הראשונים.

העיקר, משפחה בת שמונה נפשות. אבא ואמא עם גדוד שלם של ילדים, היד עוד הייתה נטויה. עניין הבת אף פעם לא ירד מהפרק.

הכל היה טוב, עם תקווה ליותר טוב, העסקים היו די טובים, הילדים גדלו.

כל אחד בעיירה שלנו היה רוצה במשפחה כזו. הייתה גם קינאה שלא יכולים להגיע למשפחה שכזו. אולי אצל אלוקים מקובל שאסור שיהיה יותר מידי טוב, כשמתחילים להתקרב לקו האדום, מוכרחים לעצור.

הסימן הראשון היה, שאבא פתאום התחיל להרגיש לא טוב. התחיל עם רגישות בבטן, זה יעבור, אומרת אמא, קיבה מקולקלת, זה קורה תמיד. בימים ההם ניסו תרופות סבתא. כאילו עזר, ולא עזר. הכל חוזר. פונים לרופאה, מקבלים תרופות, שוב עוזר, ולא עוזר, קצת ייותר טוב, ושוב אותו הדבר. אי שקט התגנב בליבה של אמא. תמיד בריא, שמח, חזק וכאן כאבי בטן, גם התאבון יורד. חל שינוי בצבע העיניים. בדרך כלל עשו הכל, מה שרק ניתן היה לעשות. הלכו לרופאים יותר מומחים, כל אחד מנדנד עם הראש, לכאן ולכאן. צריכים לנסות, צריכים לחכות, שום דבר לא עוזר לטובה.

הזמן עובר ואי השקט לא עוזב. בסוף מחליטים לנסוע לריגא, לעיר הגדולה, לפרופסורים הכי גדולים. וגם משם הנס לא בא. אומרים שיש צורך לעשות ניתוח. קשה להחליט, רוצים עוד לנסות, אולי אלוקים יעזור בלי ניתוח.

כששום דבר לא עזר ואף אחד לא יכול היה לעזור, היו צריכים להסכים ללכת לניתוח. כשעשו את הניתוח ע"י גדולי הרופאים. נפלה הבשורה הגרועה ביותר, סרטן בקיבה. הוציאו את החלק הפגוע, צריכים לחכות ולהתפלל. בשורה יותר טובה לא באה. אבא חולה, חולה מאוד. בימים ההם היו שמועות שכמעט ומצאו את התרופה נגד הסרטן. כולם התפללו שהתרופה תמצא מה שיותר מהר, כדי להציל את אבא. בבית הכנסת הייתה תפילה מיוחדת בשביל אבא, אמרו תהילים בשביל אבא. שום דבר לא עזר.

בח' בשבט, ינואר 1927, ביום חורף קר מאוד אבא נפטר. כך ביום בהיר נופל חושך על חנה-פייגה עם ששת הילדים. חיים היה בן שתים עשרה, וולקע אחי הקטן היה בן שלוש ואני האמצעי בן תשע.

ביום פטירתו היה אבא בן ארבעים.

אמא הייתה אז בת שלושים וחמש.

אבא, שתמיד הצליח, תמיד מצא פתרון לכל בעיה, נכנע לחיידקים, וירוסים קטנטנים, שלא יודעים מה זה. אמא שהייתה האשה המאושרת בעולם, נפלה למצב גרוע ממנו, לא היא, ואף אחד לא ידע איך ממשיכים ואיך יוצאים מזה. כולם בכו אך יותר מכולם בכתה אמא. בכי מר עם טענות לירחמיאל, לאלוקים... למה ירחמיאל, עזבת אותי, מה עשית לי? איך אחיה בלעדיך? איך בלעדיך אגדל את ששת הילדים? איך אלוקים מרשה דבר כזה? לא היו לו רחמים על הילדים הקטנים?

הלוויה הייתה למחרת בבוקר, בעגלה הראשונה השכיבו את אבא. ביתר העגלות אנחנו כולנו. בבית הקברות השלג היה מעל לברכיים. הקושי שלנו הילדים היותר גדולים, היה עם הקדיש. לא היינו רגילים לזה, ועוד מילים בארמית. כשחזרנו, שוב התחילו הטענות של אמא, שוב בכי מר עד שהתעלפה. מעירים אותה ושוב בכי מר. אנחנו הילדים, עם כל הקושי, שרדנו. הלכנו בבוקר לתפילת שחרית. היינו צריכים ללכת לבית הכנסת להתפלל ולומר קדיש. בערב שוב לתפילת מנחה וערבית וכך במשך כל השנה.

בבית, חוץ מללכת לבית הספר, כל אחד מהילדים היותר גדולים, היה צריך לעזור לפי התור, להכניס הביתה מים מהבאר, להכניס עצים בשביל התנור. בבוקר היו צריכים לקחת את הפרה לשדה, לעבוד בגינה ליד הבית ועוד עבודות. גם בית ספר, גם שיעורים, היה קשה. רק ילדים מתרגלים, פיזית לא קורה להם כלום. רק נפשית זה משפיע. בעיני אחרים ובעיני עצמם הופכים ללא שווים. כך התייחסו אלינו, כך הרגשנו, כך גדלנו.

הקושי הגדול היה לאמא, מאישה עם שמחת חיים, הפכה לאישה ממורמרת, מדוכאת, מבולבלת, היא אינה יודעת מה עליה לעשות קודם. בחנות לא הולך כלום. באמת החליטו שחיים ילמד מקצוע בתור טפר, ולהחזיק עין. כאשר בא קונה, קם אחד מהעובדים והלך למכור והעיניינים לא הלכו. אמא ביקרה שם כשבעצמה לא התמצאה בשום דבר. כשמיהרה הביתה הראש שלה היה מלא באלף דברים, מה לקנות, מה אוכלים בבוקר, בצהריים, בערב, למי חסרות גרביים? למי קרועות הגרביים? חולצה לזה ומכנסיים לזה. וכך צריכים לקום בבוקר אותו הדבר. כשחושב אני היום, אינני יכול להבין, איך אמא החזיקה מעמד, יום, שבוע, חודש. וכך היה שנים.

כאן היה חולה אחד, עם מחלת ילדים, כאן השני (בידיש אומרים: געפוקט און געמוזלט) כולם עברו את זה.

אמא הייתה רגילה, כשאבא בא הביתה, תמיד הוא דאג להכניס הביתה כל מיני מצרכים בשביל הבית, כל מיני דברים לילדים. תמיד נתן יד לכל דבר בבית, להכניס מים מהבאר, להכניס עצים לתנור הבישול, דאג להכין אוכל לפרה, לחורף - עצים ומה לא. וכאן אימא נשארה עם כל העול לבדה. לא פלא שאף פעם לא זכור לי, אמא עם מצב רוח טוב.

כך, בית בלי אוירה, הרגשנו גם שאין מי שמגן עלינו, גם בלימודים לא הולך לנו. הכל הולך בקושי. אמא גם הייתה צריכה להיות שוטרת בין הילדים. כאן מתקוטטים אחד עם השני. בטח היותר גדול רוצה להיות השולט וכל אחד נלחם על הזכויות שלו. היו רגעים יותר טובים, לאחד עם השני משחקים יפה... רגעים שאמא עם מצב רוח טוב, לא זכור לי בטח בימים ההם, אף אחד מאתנו לא הבין שאמא חוץ מזה שהיא אמא, היא גם בן אדם, גם אישה, שהייתה רגילה לקבל פינוק מאבא.

בהזדמנויות שונות הזכירה אמא את אבא ובכתה על חוסר המזל להפסיד בעל כזה. ולמה אין לה מזל. יכול היה להיות כל כך טוב אילוּלֵא חוסר המזל הזה.

כיום אני מבין יותר טוב, את רחשי ליבה של אמא אז. כולנו הפסדנו. אנחנו הילדים הפסדנו שגדלנו בלי הגנה של אבא, בלי להיות שווים לכולם. לא זכור לי אי-פעם שבחרו באחד מאתנו בבית הספר לאיזו שהיא הצגה שהתקיימה כל שנה, בחג חנוכה, פורים ועוד.

בכל זאת הטבע עשה את שלו, גדלנו ולבסוף היינו בחורים כאלה, כשעיני הבחורות כן נמשכו אלינו. במיוחד חיים שהיה הגדול וגדל לבחור יפה וחזק. כשהתחילו מפלגות נוער להתפתח בבאלווי, יכולנו ביתר קלות למצוא את מקומנו. ההפסד הגדול היה לאמא. תמיד חשבנו שהדאגה היחידה של אמא הייתה לדאוג שלילדים יהיה טוב. היה לה מאוד קשה לדחוף את החיים לבדה ואף פעם לא חשבנו שלאמא יש עוד הפסד גדול וזה שאין לה חיים משלה, בתור אישה, בתור בן אדם. לא היה לה מאין לשאוב את הכוחות, איך למלא את הבטריות ליום המחרת, לחודש הבא, לשנה הבאה. האמת היא שזו אומנות גדולה להבין את ליבה של אמא, הגורל גזר עליה לחיות את רוב חייה לבדה, ללא בעל, עם הרבה ילדים קטנים. בעיני אמא לא התאוששה, כל חייה תמיד ראיתי צער בעיניה, עיניים שהצביעו שהזמן עובר, השנים חולפות, וחיים לא ראיתי.

מצבנו, הילדים, השתפר במידה מסוימת, כשנפתחו סניפים של מפלגות ציוניות, הצטרפתי למפלגת "השומר הצעיר". באסיפות היינו צריכים לשבת במעגל, מחובקים, זאת אומרת, להחזיק את היד על הכתף של חברו שעל ידו.

לא כל בחורה הסכימה בקלות, לשבת לידי. היה זה משה נגלי חברי שהתבדח עם הבנות, למה הבנות לא רוצות לשבת לידי. בכל זאת, היה איזה שהוא שינוי לטובתי, לטובתנו. גם אני הייתי מתבייש לחבק בחורה. היות וכל השנים לא יצאתי אף פעם לבקר או להתקרב לאיזו שהיא בחורה.

חיים היה במפלגת בית"ר, מצבו היה יותר טוב. הוא היה גדול, בחור יפה, תמיד הבנות נמשכו אליו. כך הינו מעורבים. עשו מדורות מחוץ לעיר. היו אסיפות עם הרצאות על ארץ ישראל. באו גם שליחים מעיירות אחרות. המטרה הייתה להתכונן לעלייה לארץ ישראל. היו עולים. הראשון נסע מנשה, הוא יצא מהבית שלנו כשאבא היה בחיים. הוא היה יתום, עבד אצל אבי וגר אצלנו הוא נסע לארץ ישראל באמצע שנות העשרים.

יותר מאוחר נסעו ינקל יוכה ואחריו אחיו הירשקה שנפל בימי המאורעות. בין הנוסעים היה גם חיים נגלי, שהיה כל הזמן עד הנסיעה המפקד של כל השומר הצעיר בבאלווי. בחור חזק, מוכשר מאוד, נאמן עם הידיעה על הציונות ותרם את כל כוחו למען ארץ ישראל. גם הוא נפל בזמן המאורעות, והוטמן בבית הקברות בתל-חי. כתוב על המצבה "חיים נגלי, נפל בעת המאורעות, יוצא באלווי שבלטביה". הוא השאיר אשה וילדים בקיבוץ כפר-גלעדי יהיה זכרו ברוך.

באותה עת עלתה ארצה משפחת גולנדסקי. אחד אחד, כולם עברו הכשרה לפני הנסיעה וכל אחד שהיה רווק, או רווקה היה צריך להתחתן באופן פיקטיבי, כדי שעל סרטיפיקט אחד יסעו שניים. היות וממשלת בריטניה נתנה כמות קטנה של אישורים במשך השנה היה עוד זוג נוסעים - לייב סילנה עם קיסע דריגוב, שהיא הייתה היפה בין הבנות בבאלווי. הם באמת סידרו את האנגלים יותר טוב. הם נסעו על סרטפיקט אחד שלוש נפשות. את הסוד יכול כל אחד לנחש איך שהוא רוצה. נוסע עוד יצחק זווין. יחד עם כל נסיעה, אנחנו כל החברה התאספנו בתחנת הרכבת, רקדנו הורה ושרנו. כך זה היה מקובל. כך שבני באלווי נתנו די הרבה חלוצים. נסעו עוד שני האחים פריד גרשון ואליעזר שהיה חבר אישי שלי והוא, אליעזר היה גר כל השנים בכפר בלום. שניים נפטרו לפני כ-7 שנים. נסעה גם קרסע לצוינסקי והיא נמצאת בקיבוץ כפר-גלעדי. נסעו קיסע וגיטה גסוף דוידוב, הם גרו בקיבוץ כינרת, שניהם נפטרו, גרשון גסוף בקיבוץ עין גדי גם כן נפטר. כך שצעירים ולא צעירים תרמו לא מעט לעלייה לארץ ישראל.

באלווי עיר קטנה, עם רחוב אחד גדול שעובר כמעט את כל העיר. שצד אחד מוביל לעיירה ווילאקה אברנה ולגבול הביילארוסי, רחוב שני שיוצר T לטינית

מוביל לרוגייס בירזה. ברחוב הזה גם אנחנו גרנו, בצד השני של הרחוב הגדול המוביל לפארק, לבית הקברות, לרכבת מקביל לרחוב הארוך, כמה מאות מטרים. בפנים עובר האגם של באלווי שהוא הרבה יותר גדול מכל העיירה.

באגם הזה התרחצנו, שחינו, שיחקנו, דגנו דגים, גם שטנו בכלי שיט קטנים. בפארק עמד ארמון ישן, עוד ממלחמת העולם הראשונה. בשנות השלושים, תיקנו את הבניין ופתחו שם גימנסיה. היה גם מגרש כדורגל, העסיק אותנו הילדים, ויותר גדולים. מאד אהבנו לשחק בכדורגל. היה גם בית הספר היהודי שלמדו ביידיש וזה היה חלק מחיינו. היה גם בית-כנסת די גדול, בשבתות כולם הלכו לבית הכנסת ואחדים הלכו גם במשך השבוע. היה גם מועדון שמפעם לפעם היו ריקודים. לפעמים הצגה, לפעמים קולנוע. חשמל לא היה בבתים, מים לא היו, כל החנויות במרכז שייכות ליהודים, כאן עוברת הילדות שלי ושלנו.

שפטל הצטרף לבית המלאכה שלנו ולמד סנדלרות. שפטל היה גבוה, יפה תואר, שקט. הכל עשה טוב, בדייקנות ובטוב לב. כשהייתי אני בן 14, באווירה שלנו, לא היה הרבה חשק ללמוד, החלטנו שגם אני צריך ללמוד מקצוע. בסנדלרות היו שנים: חיים ושפטל. אצל החייט היחידי לא היה מקום לעוד מישהו ולכן באנו בדברים עם אליעזר סמוליאק, שפתח מספרה חדשה במרכז העיירה. והתקבלתי ללמוד ספרות לשנתיים. סמוליאק היה גבר צעיר, נאה, התחתן לא מזמן עם בת דודה שניה שלי, חייה סולובי. מלבד היותו ספר טוב, סמוליאק היה מוסיקאי מוכשר. ניגן במיוחד על מנדולינה, גם כינור ופסנתר. בצבא ניגן בקלרינט, כלי נשיפה. הייתי צריך לאמן את ידי עם מכונת ספרות היות ולא היה עוד חשמל. אז בכל הזמן הפנוי הייתי צריך לאמן את היד עם מכונה וגם מספריים. חוץ מזה הייתי צריך לעשות נקיון וגם להגיש את המעיל לקליינטים. סמוליאק התייחס אלי טוב. ולימד אותי גם לנגן במנדולינה. בסוף אירגן מקהלה ולימד אותנו גם תווים. זה היה בשבילי משהו, עברתי מדרגה. בחיים שלי הרגשתי יותר טוב. למרות שנשארתי עדייןביישן, במיוחד לבנות. במשך השנתיים הגעתי להיות ספר די טוב. בגמר השנתיים סמוליאק לא הסכים שאמשיך לעבוד אצלו בעד כסף ושוב עמדתי בפני דילמה. לא הייתה לי עבודה. טוב שבאתי בדברים עם מתקן שעונים שבא לעבוד מריגה לבאלווי בחדשי חורף וסתיו, בקיץ הוא עבד בחוף הים - יורמל'ה הוא הבטיח לעזור לי לקבל עבודה ביורמל'ה. אפשרות שניה לא הייתה לי וכך גם הסתדר.

הם היו הצעדים הראשונים בעולם הגדול מחוץ לבית. בעל המספרה גר יחד עם אשתו וילד באותו בית של המספרה וגם אני הצטרפתי, גם לאכול אצלם וגם

לישון. הכל כאילו טוב, רק בעל הבית החדש שלי ידע טוב לנצל אותי, כשנודע לו שאני פרובינציאלי וגם שקט, ביישן. ניצל אותי לכל דבר, גם טיפול בילד, לטיול ועוד.

בסוף העונה גם לא שילם. כשהיתי כבר בריגה הייתי צריך לחפש אותו יחד עם בן הדוד של שמרל, לא זכור לי אם קיבלתי את המגיע לי.

קיבלו אותי בבית שמרל והמשכתי לגור אצלם. הם גרו בדירת גג ברחוב מוסקבה. דירה בת 2 חדרים ומטבח, חדר שינה ללא חלון. היה זוג צעיר עם שני ילדים. בחדר השני, נקרא לו סלון, ישנה דודתי, האמא של שמרל, וגם לי סידרו מיטה זמנית ללילה וביום פרקו את המיטה. שמרל, שגם הוא היה סנדלר, היגר לריגא כמה שנים קודם, כשעוד היה רווק. שמרל גר עם אמא שלו, היות והאבא נפטר עוד כשגרו בבאלווי.

לא זכור לי במה עבדה חיה, אשתו. הם התקיימו ללא לוקסוס, רק הלב והקירבה. בימים ההם האנשים היו יותר טובים מבני האדם של היום. כמה שלא היה אצלם צפוף בדירה שלהם, הם הסכימו לקבל גם אותי. כשבא לריגא, אחרי חצי שנה, משה-ארן, גם בשבילו היה מקום, ישנו יחד על אותה מיטה זמנית.

הייתי "ירוק" בריגא ולא ידעתי לאן ללכת למצוא עבודה.

כשיצאנו פעם עם שמרל לחפש עבודה בכמה מקומות, עלינו במקרה על לייבקה פלור שעבד בספרות כמה שנים בריגא. למזלי, הציע לי מספרה שעבד בה קודם. היה דרוש שם ספר. כך התחלתי לעבוד אצל ווקסלר, ברחוב אבוטי ליד לצפלשו, בעד 30 לאט לחודש. אז זה לא היה הרבה כסף, אך זה איפשר לי לכסות את קיומי אצל חיה. כשמשה-אהרון הצטרף אלינו לאחר חצי שנה והוא פחות מגיל 14 שנה, היות והוא היה ללא מקצוע, קיבל עבודה אצל פישל פרנק כעוזר בביצוע חמוט ויתר הדברים לסוס. זה היה המלבוש לסוס, שיצליח למשוך את העגלה. לכן משה-ארן עבד שמונה שעות, בעד מעט כסף ובערב התחיל ללמוד בבית ספר ערב מקצועי לטקסטיל. כך עבדנו, כך חיינו, ללא עניין בחיים. המטרה הייתה קיום. לא זכור לי שבימים ההם הצלחתי להתחבר עם מישהו ובטח לא עם בחורה.

הייתי בגיל 17, בפנים מרגישים את הצמיחה של הנערות, גבריות.

במבטי פגשתי זוגות צעירים הולכים יחד, צמודים, מדברים, צוחקים. גם אני רציתי. עבר במוחי ובלבי אי שקט וחוסר ביטחון שאי-פעם גם לי תהיה בחורה ואוכל להצמד אליה, לדבר, לצחוק, יותר מזה לא האמנתי. הייתי כזה פחדן שלא יהיה לי על מה לדבר, מה לומר, תמיד חשבתי שהבחורים והבנות מריגא הם

אחרים. יש בהם משהו שאין בי. אחרי כשנה חיה קיבלה מכתב מאחיה שבעיר דווינסק, שהוא צריך סַפָּר היות והעובד שלו עזב אותו. הייתה דילמה, רק התחלתי להתרגל לחיים בעיר הגדולה, רק התחלתי לקבל מעט צבע, לך שוב תעבור לעיר חדשה, למקום לא ידוע.

לא יכולתי הרבה לעשות. הצפיפות בבית, האח של חיה שביקש והיה עלי כאן לחץ שיכנוע, יהיה לך יותר טוב. ומחוסר ברירה, עם פחד בלב, עליתי על הרכבת. בנסיעת לילה הגעתי בבוקר לדווינסק.

דווינסק לא כמו ריגא, מאוד מפחידה, השלישית בגודלה בלטביה ובכל זאת, מקום חדש, לא ידוע. בלב שעוד לא הרגיש שום דבר שמח, שום דבר טוב בחיים, קצת מפחיד. קיבלו אותי די טוב, במשפחה של משה קוריצקי עם אישתו מנה, שהייתה במיוחד טובה ולבבית, כששתי האחיות שלה גרו איתם יחד. לא זכור לי אם היו אצלם ילדים, המספרה יחד עם הדירה, כאן עובדים בחדר השני שנקרא סלון, ישנתי אני בחדר השלישי, שהוא חדר שינה של מוישה ומנה ועוד חדר לא גדול, על מיטה רחבה ישנו שתי האחיות ובחדר הזה גם אכלו.

כאן היה לי מפגש ראשון עם בנות שדיברו איתי. לגדולה היה חבר והצעירה ניסתה לדבר איתי. הבישנות הייתה משני הצדדים, חוץ ממשהו פורמלי לא יצא כלום. כנראה שלא מצאתי חן בעיניה, היות והיתי בישן ופרוונציאלי לא קל בגיל הזה, הבדידות, כשבפנים רותח והלב דורש, ואין ביטחון עצמי, תמיד נדמה לי שכולם יודעים יותר ממני ולהם יש המפתח לכל דבר והם יודעים את הטכניקה איך לדבר ואיך להתנהג. בנות במיוחד נולדות חכמות, שבנים זקוקים להרבה זמן כדי לדעת איך לדבר איתן ואיך להתנהג איתן.בכל זאת הצלחתי להתחבר עם כמה חברה, דווינסק הייתה בימים ההם עיר אדומה. כעשרים יהודים חיפשו להכניס סדר, שלכולם יהיה טוב, שהעשירים לא ינצלו את העובדים המסכנים. אני כמסכן בכלל שלא מצאתי את דרכי בחיים, הייתי כשלל קל לחברה כאלה. האמת היא שהייתי קצת מבולבל, בחיים החברתיים מצד אחד רציתי להתחבר לחברים, להיות כמו כולם, מצד שני פחדתי וחסר לי אומץ. כאן עליתי דרגה מבחינה חברתית, דיברו איתי כאל שווה, התייחסו אלי כאל שווה, התהלכתי עם חברים, חברות, משהו זז אצלי. גם כאן ראיתי זוגות, קירבה של בן ובת ומאוד הייתי רוצה להיות במצבם.הייתה איזו חיילת שחיפשה להיפגש עם העיניים שלי. זה עשה לי גם טוב וגם מפחיד כשהלב התנגד ולא ידעתי למה. הייתה בחורה בשם לאלה שהרבה בחורים נמשכו אליה. גם עמוק בליבי היו מחשבות שלא הייתי מתנגד.

חברי הטוב, ינקלה, שהוא באמת היה בחור טוב, יפה, נחמד, ישר, והוא באמת התאהב בלאלה ובמקרים כאלה, ה' בכבודו ובעצמו דואג שעוד מישהו יתאהב בה, התחרות יוצרת מצב שהבחורה מתחילה להרגיש יותר שווה, האגו מתנפח, אך קיימת הסכנה שמשתי הציפורים לא תשאר אף אחת.

אני כגלגל שלישי, תמיד הייתי קרוב ואף אחד לא ראה אותי בתור מתחרה מסוכן. פעם המזל שיחק לי, כשהיינו בבית אצל לאלה ושני המתחרים התחילו קצת להתקוטט מילולית, והטורים עלו קצת, אחיה של לאלה, חיים, עשה כזה מבצע, הוציא את שני המתווכחים מחוץ לדלת כדי שיתווכחו בחדר המדרגות, ואותי דחף לחדר של לאלה. כנראה שמצאתי חן בעיניו יותר מהאחרים.

היות והיה מאוחר, אמרה לאלה שנישאר כאן יחד ותיכף תוציא את ה"דגל האדום". לא האמנתי את שרואות עיני וחש ליבי. זה מה שחשבתי כל כך הרבה, ומה שהלב העייף שלי חיכה כל כך הרבה זמן, התגשם בבת אחת, באופן פתאומי, כאילו משהו על אנושי מנהל את ענייני, את גורלי.

היינו שנינו ברגשות מעורבים. רצינו, פחדנו, שני הגופים רעדו. נמשכנו, התחבקנו, אפילו שלא הגענו לפורקן, בכל זאת היה טוב. איזשהו שלב בחיינו, לכל אחד בנפרד ולשנינו גם יחד. משהו קרה ולא קרה. כששני גופים נמשכים באופן טבעי, פשוט, לא מחייב כנראה שאש אהבה היתה בשלה. דברים כאלה יכולים היו לקרות אז, מלפני 60 שנה, כשהצניעות קיימת ובמידה רבה גם הביישנות. בימים ההם האהבה התפתחה לאט לאט, כאילו מישהו מלמעלה שומר עליך ולוחש לכל אחד באוזן, תזהר, אל תחשף ליצר הרע, יש סכנה להפסיד את מהות החיים.

הדיאלוג שלי עם לאטשקא היה חד פעמי, היא המשיכה לתמרן בין השניים, ינקלה הנחמד, הנאמן, שיודע טוב לאהוב ולא כל כך לעשות כסף, ובין אברשה, שהיה יותר יומרני, דיבר יותר, ידע יותר לעשות כסף. מבחינת בחורה אין מצב יותר טוב, מידי, אז המניות שלה עולות ויש מקום להרגשה טובה - כנראה שאני שווה הרבה! לטווח רחוק מצב כזה לא תמיד מבטיח עתיד טוב. לזה צריכים הרבה מזל.

קיבלתי מכתב מאחי משה-ארן, שהוא מציע לי לחזור לריגא, נחיה בחדר נפרד וגם לו יהיה יותר טוב. הייתה לי עוד סיבה, רציתי לעזוב את דווינסק, להתפטר מהחברה שלא היו לטעמי, אחרי יותר משנה בדווינסק, חזרתי הביתה לאמא, בדרך לריגא. התגעגעתי לאמא, לאחים לבאלויי, ולקחתי חופשת מולדת.

כשאני בדרך לתחנת הרכבת, אני מרגיש שחלק מליבי נשאר כאן. משהו קוסם, היה בעיר הזאת, הבולוור שטיילנו, נהר הדיווינה ששחינו בעלייה למבצר. היה קסום לקראת ערב, הפוגולנקא לבילוי, הסטרופ מעבר לנהר, לחופש, לקיץ. ישבתי ברכבת והסתכלתי על השדות, על האגמים שרוקדים ובורחים ממני, עשיתי כזה חשבון נפש על הילדות, הנעורים, ומעט על הבגרות, חיפשתי קצה אור במנהרה של עשרים השנים שלי. מעט, מעט שמחה כמו כלום, במשך כל כך הרבה שנים. נזכרתי גם, שאני עומד לפני גיוס לצבא הלטבי, שיגזול עוד כמה שנים, בכל זאת, שלא יהיה יותר גרוע. עדיין צעיר אני, הכל לפני. אולי השנים הקשות מאחורי. בכל זאת משהו למדתי מהחיים, קצת ביטחון עצמי קיבלתי, נקווה ונקווה.

בבית, בעיירה, כזה שקט, הכל כל כך קטן, אמא שמחה שהגעתי, התגעגעה, האחים מחייכים, הרבה שנים לא הייתי. האחים הקטנים גדלו מאוד, כל אחד גדל בנפרד, אמא באמת שמחה: "מה תאכל? מה תשתה?" אבל אין התלהבות בשמחה שלה. בפנים אדמדמות, העיניים עם עצב, באמת יותר כיף. חיים שפטל וטפקא עובדים, גדלו, מסתדרים. צריכים מאוד להתעמק ולהבין שהמעט שנעשה יותר קל לא פותר את הבעייה של אמא. אישה יחסית צעירה, עושה הכל למען הילדים, שמחה בשמחתם, רק לעצמה בתור אישה, בתור בן אדם אין כלום. הפנים של אמא מראים שהרבה שנים לא צחקה מהלב ואין סיכוי שבזמן הקרוב מחכה לה משהו יותר טוב. ביליתי עם המשפחה כשבוע, נעשיתי לא שקט, התרגלנו לעוף, שצריכים לעבוד כאילו משפחה שלמה מחכה לפרנסה. גם העיירה הקטנה נעשתה קטנה עלי, התחלתי להתכונן לנסיעה, לעיר הגדולה ריגא. בריגא באמת שכרנו חדר יחד עם משה-ארן ומצאתי עבודה במספרה, ברח' גטרוד פינת מרואן. במקרה פגשתי מכר בשם חיים גברטין, הוא הציע שאני אתחיל לעבוד במקומו, כיוון שהוא עוזב. הסתכלתי עליו בעיניים פקוחות, לא מאמין למוצא פיו. וחיים עם עיניו הטובות מחייך אלי ואומר שאני בחור שכל אחד יסכים לקבל אותי, הפנים שלך מראות אמת, אתה לא יכול לשקר או לרמות, בעל הבית יקבל אותך. מילים כאלה לא שמעתי מעולם, אני משהו, תמיד חשבתי ההיפך, שאני פחות מכולם. בעל הבית קיבל אותי, עבדתי יחד איתו כמעט שנה עד 10.5.39, כשהיתי צריך להתגייס לצבא.

עם קצת יותר ביטחון עצמי, הצלחתי להתחבר עם חברים, אפילו עם בחורה נחמדה, רוזה, היא באמת נמשכה אלי. לא הספיק לי האומץ ויכולנו להיות חברים אמיתיים. בזמן שהייתי חייל והיה הרבה זמן לנתח, הבנתי, קצת מאוחר,

שהפסדתי בחורה טובה. לא הייתי מספיק גבר כשזה היה דרוש. ואולי, אולי ה' שומר עלי ורוצה בעוד התנסות, כדי ללמד אותי על בשרי את כל דרכי החיים. התחלתי את החיים הצבאיים בלואפייה. עיר על שפת הים הבלטי. שניה בגודלה אחרי ריגא. היינו סגורים הרמטית במבצר הצבאי, לא רחוק מהים. לא היינו חופשיים, לא רק הביתה, גם העירה לעיתים רחוקות בחגים. מידי פעם הלכנו לקולנוע, בשורות ושירה במשטר צבאי.

הלימודים לא היו קשים, בהשוואה עם צבאות אחרים, כמו בצבא הרוסי, או הישראלי. עזר לי הרבה שהייתי ספר, כל הקצינים ניצלו אותי חינם, כשהחיילים כן שילמו גרושים. אחרי כשנה, העבירו את הגדוד שלנו לעיר הרבה יותר קרובה לריגא. לעיר קטנה טוקום. כאן השתמשנו בבית ספר ישן, שתי קומות באמצע העיר. היינו יותר חופשיים. כשנכנסנו העירה בשורות עם כל החגור, כל התושבים עמדו במדרגות והסתכלו על המסדר הצבאי, כמו שאנחנו עברנו.

שמעתי שיחות בידיש, שלא רואים כאן יהודים ואני הייתי יהודי יחיד. היינו במרכז העיר וראינו את כל מה שהתרחש בחיים. במיוחד, היינו רעבים לראות נשים, בחורות. כל השנה במבצר של ליאפיה, היינו רבים עם גברים והדם הצעיר רתח במחשבה של געגועים לבחורה, לחיוך שלה, לנשיות שלה וכאן בבת אחת, נפתח לבנו ובתקווה שיהיה יותר טוב בלב. במיוחד אחרי זמן מועט, הרוסים תפסו אותנו. לפי ההסכם בין ריבנטרופ עם מולטוב מדינות הבלטיות, צריכים היינו לעבור לברית המועצות ולכן הטנקים הרוסיים וכל יתר הצבא, נכנסו פנימה ואותנו, הצבא הלטבי, הצמידו לצבא האדום. אנחנו הראשונים הרגשנו מה זאת רוסיה. תוך לילה השתנה הכל, כל יתר הנוהלים ויוצא כמו שחייל רוסי אומר לנו בציניות למה שרק לנו יהיה טוב? שגם לכם יהיה טוב!

מה שכן היה טוב עם הרוסים, הם אירגנו ריקודים ושירה בכיכר, ובנות יהודיות רקדו עם חיילים רוסיים. השיר האהוב של הרוסים "קטיושקא" נהפך מהר לשיר העממי האהוב. "קטיושקא, הבחורה מתגעגעת לחבר שהלך למלחמה, היא מבקשת מהנשר להביא לה את האהבה מהחבר שלה".

כולם שרו את השיר הזה, בכל השפות. מי שהיה שמח מכל האווירה החדשה, ומי שלא היה שמח, הפגינו בעד ונגד.

הקצינים הלטבים היו מאוד עצבניים ומבולבלים, כשהכניסו להם פוליטרוק רוסי עם השפיץ מעל הכובע. ניצלתי את המצב וביקשתי חופשת מולדת. כמעט שנה וחצי לא קיבלתי חופשה לנסוע הביתה. הגעתי לבאלווי לשלושה ימים. היה נעים לפגוש את כולם, את אמא, את האחים, את כל יתר החברים, צעירים,

צעירות, שגדלתי אתם יחד. כולם נראים יותר גדולים. אלה שלפני שלוש-ארבע שנים היו ילדים, נערים, היום כבר יוצאים עם בנות, ממש גברים והבנות כמעט כלות. גם שפטל, גבר לבוש סולידי, יפה, שקט, צנוע, תענוג לראות אותו. גם טפקא תמיד אהב להתלבש, להיות לרדז'. על חיים אין מה לדבר, גבר שבגברים, יפה, מסודר, כל הבנות נמשכות אליו. וולקע עדיין אחי הקטן עם בלורית יפה, גם כבר נמשך לבנות. אמא הייתה צריכה להיות מאושרת, החיים השתנו לטובה, כולם עובדים ואיננו המחסור שהיה פעם. אמא עם פחות דאגות, רק הפנים שלה נשארו אותו הדבר, קשה למצוא שמחת חיים בעיניים שלה.

מי אז יכול היה להבין את ליבה של אמא. באמת כולם גדלו, כולם יפים, לא רחוק היום שיתחילו לתפוס האחד את השני, רק היא, אמא, נשארת באותו מצב, כאילו מרוצה והעצב לא עוזב אותה. ברוך השם יש לי ילדים טובים, בריאים. בקרוב מאוד יחטפו אותם. כאילו גם טוב וגם עצוב. היא לא אומרת שמצבה האישי נשאר ללא מוצא.

היה נעים, מספר הימים עברו מהר, הייתי צריך לחזור לבסיס שלי.

בצבא המצב היה מתוח, הקצינים הלטבים היו עצבנים ומבולבלים. עלי הסתכלו עם שינאה. כאילו אני הבאתי את הצבא האדום. הרגשתי לא נעים, כשהזמינו אותי לגלח ולספר אותם, הרגשתי את המתח בחדר, כמעט ולא דיברו מילה.

החיילים היו יותר שמחים, ניצלו את החופש, היות וכמעט לא היו אימונים. ברחוב כל יהודי חיפש לדבר איתי, כל יהודי שאל אותי מה יהיה? מה מדברים בצבא? הזמינו אותי לבתים, לשבת לאכול. במשפחה אחת, די אמידה, קיבלו אותי בחמימות מיוחדת. גם רצו לשמוע ממני וגם דיברו אלי בחמימות ונתנו רמז שהיו מרוצים אם היה יוצא משהו ביני לבין ביתם רבקה. רבקה הייתה בחורה יפה עם עיניים ירוקות, גבוהה, עגולה עם חגורת נחש, שהוסיפה לה כזה חן מיוחד. מההתחלה הרגשתי שאני קטן עליה, היא לא כמו ההורים, חשבה את עצמה גדולה, חשובה, עם בטחון עצמי מיוחד. עם כל הצניעות שלי וקצת בישנות, ניסיתי לצאת איתה, ניסיתי למצוא מילים לדבר אליה. היא התיחסה בגדלות, חיפשה לחתוך, לגמור מה שיותר מהר. עם כל הרצון והתמיכה של ההורים שלה לא יוצא כלום בינינו. כאב לי כתמיד, מאוד רציתי להתקרב לבחורה. הלב והנשמה שלי היו כואבים, גם הגוף דורש, וכמו תמיד נשארתי מאוכזב.

אחרי המלחמה, פעם בריגא פגשתי את רבקה. הכרנו אחד את השני מרחוק. שנינו עמדנו והסתכלנו מרחוק, אחד על השני מבלי לזוז. אחרי זמן מה החלטתי להתקרב אליה. ילדה קטנה עמדה צמודה אליה וילד בעגלה. כשהתקרבתי ואמרתי שלום, היא ענתה לי והוסיפה, אני שמחה שאתה חי. גם אני עניתי. ושוב היה רגע של שתיקה. אחר כך היא אמרה: "חשבתי עליך הרבה", ודמעות התחילו לזרום מעיניה. הבטתי אליה וליבי התכווץ. לא יכולתי לענות לה כלום, אחרי עוד דקה של שתיקה אמרתי לה, תהיי בריאה ושיהיה לך טוב. עזבתי אותה עם לב שבור. כך אלוקים מנהל את עולמו.

נזכרתי בעיניים שלה הירוקות, ששוברות לבבות, כשהם זרחו כמו שני מגדלורים, כך נראות שתי העיניים הירוקות כשליבה שבור.

השתדלתי לא להיפגש איתה למרות שההורים המשיכו להתייחס אלי בחמימות. אחרי זמן מה יצאנו לתימרונים ביער. הקצונה חיפשה דרך לברוח מהמצב הלא נוח להם. זה היה בתחילת אביב 1941.

בימים ההם, צבא גרמניה הנאצית המשיך בבליץ-קריג שלו. חשבתי, כמה זה אכזרי להשתלט על כל המדינות הוותיקות של אירופה ולהשמיד ולהרוג ללא אבחנה, רק זה היה שם. לא נעים היה לשמוע. רגע זה כואב ואחר כך שוכחים. כאילו טוב לנו, אנחנו מחוץ למשחק. ביער בין העצים כשהציפורים שרות והשקט שולט בכולם והכל נעשה ללא חשק, הזמן עובר די מהר. נגמר חודש מאי והגיעה הודעה שאני ועוד כמה חיילים צריכים להשתחרר. נגמרו השנתיים והולכים הביתה.

הרגשה טובה השתלטה עלי. סוף סוף להוריד את בגדיי הצבא. להיות חופשי. להתחיל הכל מחדש. עדיין צעיר והכל לפני. בראשון ליוני, אני מוסר את הביגוד, את החגור, את הנשק, מקבל אישור על שיחרור ובנסיעת לילה אני עוזב את העיר תוקום בדרך לבאלווי עיר מולדתי. בשני ליוני 1941 אני מגיע לבאלווי חופשי עם הרגשה טובה. לנוח בבית אמא, לתכנן את הצעדים הבאים ולהשיג את המגיע לי. עם שכנוע עצמי אני חושב מגיע לי בחיים כמו לכולם. ושוב אני צועד ברחובות באלווי, חופשי, ללא דאגות, כאילו נולדתי מחדש. הפעם אמא מתייחסת עם תשומת לב מיוחדת אלי. מסתכלת כאילו מזמן לא ראתה אותי. נוגעת בידה בבלורית שלי. שואלת איזה אוכל להכין בשבילי. היא רוצה משהו מיוחד בשבילי. נדמה לי שהאדמה התרוממה ויצאה מהתרדמה שהייתה הרבה זמן. רצתה לדעת איך היה בצבא, איך עברו הימים והחודשים, איך התיחסו אלי, מה אני חושב לעשות הלאה, אולי אשאר בבאלווי. מגיע לי שתהיה קצת איתי,

התחלתי לחשוב שאמא אוהבת אותי יותר מהאחרים. גם לי הייתה הרגשה מיוחדת. ובסוף יוצא משהו מהלב: "אתם גדלים, נוסעים, מתכננים ועלי לא חושבים. אני תמיד נשארת כאן ובסוף אהיה לבדי". לו אבא היה חי לא היה אכפת לה. רק היא לבדה. "אתם באים אוכלים ויוצאים ואני לבד, אתם נוסעים ואני לבד. כשתתחתנו אני אהיה לגמרי לבד", והפנים של אמא קיבלו צבע.

פעם ראשונה אמא דיברה מליבה. היא לבד, תמיד לבד. אין סיכוי שיהיה אחרת, והלב שלי התכווץ. אמא באמת איתנו יחד רק לבד, וכזו רחמנות באה לי לאמא המסכנה. אף פעם לא יכלה לשכוח את אבא, כזה בעל היה, כזה אבא היה לכם, כזה בן אדם היה, לא יכלה לשכוח אותו. כאן למדתי להבין את לב אימי, הכל טוב, הילדים גדלו, כולם טובים, תענוג לראות אחד אחד. הכל הולך קדימה, רק אני נשארת באותו מקום. למה אלוקים עשה לי זאת? השתדלתי להיות עם אמא, קצת להקל עליה. אפילו שידעתי שלעזור לא אוכל, רציתי גם להשתחרר, לנוח, לא לחשוב על מה שעבר. אנשום עמוק וגם לי יתמזל המזל. טיילתי בעיירה, היה לי נעים לעצור ולהזכר.

הלכתי לאגם, ישבתי, התרחצתי, פגשתי מכירים, חברים מפעם. השקט הנפשי נתן לי סיפוק רגעי. יכולתי לחשוב ולהזכר. הלכתי לפארק, היה לי מספיק זמן ללכת לאט. העצים צמחו, פרחים חדשים פרחו. משהו קשוח היה בשקט השורר בכל מקום.

חזרתי חזרה לאמא, יחד עם האחים שוחחנו על המלחמה שם, על המתרחש כאן וכאילו זה לא שייך לנו. כל אחד מהאחים סיפר על התוכניות, על ההתקדמות כאן ושם.

כולם כאילו דיברו על טווח רחוק. גם האחים באו עם כל מיני שאלות, איך ומה שם בעולם, האם גם להם כדאי לבנות על נסיעה לעיר הגדולה לנסות שם את החיים, לעבוד ולהתקדם, יצאנו גם קבוצות ביחד לטייל. גם אחרים רוצים לשמוע מה נשמע בעולם הגדול, איפה יותר טוב. דיברו גם על המלחמה בכזו קלות היות ולנו זה לא נוגע, זה שם. שמעתי שפנייה פיינשטיין אומרת: לו חברי או בעלי היה חוזר מהמלחמה נכה, לא הייתי מוכנה לחיות עם נכה. אחרות אמרו אחרת. רק כל הדיבורים היו שזה שם, ואצלנו זה לא יהיה. כך לאט התקרב ה-22.6.41, היום שהיטלר הכריז מלחמה נגד ברית המועצות ואנחנו בפנים. ביום הראשון, חשבנו, שכעת הנאצים יקבלו את המכה האמיתית. הרוסים יהיו אלה שיעצרו את הגרמנים. לא לקח הרבה זמן ונודע לנו שהרוסים שווים, עוד פחות מכל המדינות האירופאיות שנפלו בידי הגרמנים תוך יומיים.

מהר מאוד התחילו להגיע הפליטים הראשונים, כל יום הפליטים התרבו. שכששלחנו להם עזרה, לא רצו להתעכב אפילו רגע, תברחו מהר, הגרמנים יגיעו גם לכאן. קשה היה לעכל את זה. האי שקט נכנס גם בליבנו. מה עושים? היו כאלה שאמרו שזה עוד רחוק. אחרים אמרו, שצריכים להתכונן. כולם היו בבהלה.

כשדיברנו בשקט בינינו האחים, אמא באה עם טענה שאנחנו רוצים לברוח בלעדיה. השתדלנו להרגיע אותה שזה לא כל כך מהר, ואם כן - אז כולנו יחד.

תישעה ימים עברו מהר. כשהלכנו לישון בראשון ביולי, לא חשבנו שזה הלילה האחרון שאנחנו ישנים במיטותינו. למחרת היה היום האחרון שעוד ראינו את המולדת שלנו, את העיירה שלנו באלווי.

* * *

2.7.1941

ב-2 ליוני 1941, סיימתי את השירות הצבאי, בצבא הלטבי-רוסי.

ב-22 ליוני 1941, הגרמנים התנפלו על ברית המועצות ועשרה ימים אחרי כן הצטרכנו לברוח מהעיירה שלנו באלווי. לא יאומן באיזו מהירות הבזק התפתחו העניינים, באיזו מהירות הגרמנים, הנאצים השתלטו על איזורים שלמים, על מדינות שלמות, כשזה היה רחוק, צרפת, בלגיה, הייתה ההתפעלות איך כל מדינה ומדינה נופלת כל כך מהר לידיים של הגרמנים. רק כשזה היה שם, היה נראה רחוק, הפעם כשזה היה כאן, אצלנו, ההרגשה הייתה נוראה. קשה היה להתרגל שגם אנחנו צריכים להתכונן ומהר מאוד. כשדיברנו בינינו האחים בשקט, כדי לא להרגיז את אמא, דווקא אמא חשבה שאנחנו רוצים לברוח בלעדיה. הבטחנו לאמא שאם נברח, אז אך ורק יחד. לא לקח הרבה זמן וב-2 ביולי בבוקר, חילקו נשק לכל הצעירים, אז הבנו שהדבר רציני. אמרו לנו שאנחנו ניסוג יחד עם הצבא האדום. בבוקר באה אלינו לאילה דוידובה ועזרה לנו להכין לכל אחד ואחד תרמיל גב, הכוונה הייתה, שלכל אחד יהיו הדברים משלו, לכל מקרה, ולכל אחד אופניים ולהיות מוכנים. במרכז העיר העמידו משאית קטנה לנשים, ילדים ומבוגרים. התחילו לחלק תפקידים לכל הצעירים שקיבלו נשק.

אני קיבלתי תפקיד, לקחת את כל הבולים והכסף מהדואר. חיים אחי, בתור עוזר לשמור עם נשק על הדואר. וכן אני עם האופניים והפעקאלע שלי, חיים עם שלו. הצטרפה אלינו גם לאלה עם אחותה הקטנה, כדי לשבת ולהיות יחד.

אמא עלתה על המשאית, טפקע וולקע שלא קיבלו מטלות, התחילו לנסוע אחרי המשאית, לכיוון ווילקי, אחר כך אברנה שנמצאת ליד הגבול עם רוסיה, בערך 30 ק"מ.

את שפטל שלחו עם עוד כמה חברה לשמור על איזה גשר. לוקח כמה שעות והרשימות היו כמעט מוכנות והכסף עם הבולים היו על השולחן. חיים הודיע לי ששתי הבנות החליטו להתחיל לנסוע בכוונה כדי שאנחנו נשיג אותן בקרוב.

לא לקח הרבה זמן, כשחיים בא בריצה ומודיע, שהטנקים הגרמנים הגיעו. נעשה לי חושך בעיניים. גם מנהל הדואר, שעמד לידי נבהל, אמר לי - תחתום.

כשכל הכסף והבולים היו על השולחן. הרמתי את הראש בכיוון הכביש וראיתי שורה שלמה של טנקים עוברת, כשהגרמנים יושבים למעלה, כאלה בריאים, שזופים. תפסתי את הרובה, והתחלנו לרוץ ביחד עם חיים לדלת האחורית, בכיוון השדה, השארתי את כל הכסף והבולים על השולחן.

רצנו בבהלה ורצינו מה שיותר מהר להגיע ליער בערך כקילומטר. בגלל הפחד והמתח, האויר נגמר אצלנו מהר ממה שחשבנו.

לשניה עצרנו, באפיסת כוחות, חם מאוד, אין כוח, הורדנו כל אחד מאיתנו את מעיל העור, וזרקנו. לקחנו רק את הרובה והכדורים, ובכוחות אחרונים הגענו ליער. מרחוק ראינו שגם שפטל ביחד עם שמחה יוכה רצים אלינו. התאספו כ-10 איש. החלטנו דבר אחר להמשיך מהר מזרחה, לגבול הרוסי.

ביער נתקלנו בחייל רוסי שראינו מרחוק. כשהתקרבנו אליו, ראינו איך שהוא דורך את נשקו ומכוון אלינו. בלי נשק עם ידיים למעלה, התחלנו להתקרב אליו, ובשפה רוסית מגומגמת התחלתי להסביר לו שגם אנחנו בורחים מהגרמנים ורוצים להגיע לגבול הרוסי. התברר שהוא היה קצין רוסי שבורח על נפשו, כמו עוד כמה כאלה, לבד או בקבוצות קטנות. הם, אלה שנשארו מהצבא הרוסי. הם הצבא הרוסי שהבטיחו לנו שניסוג איתם. הקצין הרוסי נרגע, ואפילו היה שמח שנפגש עם עוד כאלה שרוצים להגיע לגבול הרוסי.

בעזרת המצפן, שהיה אצלו והמפה שהייתה אצלי, הלכנו ללא הפסקה, חצי יום, וכל הלילה והצלחנו להגיע לעיר אברנה שנמצאת על הגבול הרוסי. כאן פגשנו את אמא עם שני אחיי, ועוד הרבה מכרים ונעשינו שמחים יותר.

לצערנו, הצטרכנו לחכות שלושה ימים עד שפתחו את הגבול. אנחנו עם עוד מאות ואלפים פליטים התחלנו לעבור את הגבול ולברוח משם יותר מהר. נודע לנו אחר-כך בגמר המלחמה, שהטנקים הגרמנים השיגו את כל אלה שיצאו עם עגלות וסוסים, כולל שתי האחיות, שכל כך רצו לשבת ביחד איתנו. את כולם ביחד עם יתר יהודי בלווי, סגרו בגטו בלווי באזור שגרו הצוענים. ב- 9 באוגוסט ירו בכולם ביער שנקרא בבלווי - פרק שני. כולם נהרגו חוץ מאחד שהצליח לברוח - בחור אמיץ בשם יודל גרין. יותר מאוחר גם הוא נהרג במלחמה בתור חייל בדיויזיה הלטבית.

ההליכה, הבריחה, מהצבא הגרמני-הנאצי, של אלפי אנשים, זקנים, נשים וטף, התחילה ב-6 ביולי, מוקדם בבוקר.

המחשבות היו מעורבות, המראות שראינו בצד הרוסי לא שימחו אותנו בכלל, היה עוני, אי סדר, חיל האויר הגרמני טס כל הזמן מעלינו, הם הפגיזו במיוחד את תחנות-הרכבת, את בתי החרושת, הכל מה שהיה חי, גם על הפליטים זרקו פגזים. היו הרוגים, פצועים, צעקות, פחד. עיניים מפוחדות הסתכלו עלינו, ועם עיניים מפוחדות הסתכלנו עליהם. המטרה של כולם הייתה להגיע לאיזו שהיא

תחנת רכבת, להשיג רכבת ולברוח כמה שיותר רחוק, רחוק מהמלחמה, רחוק מהמסרשמיטים, רחוק מהמוות.

לצערנו לכל תחנה שהגענו, המסרשמיטים היו לפנינו, והכל היה מופצץ. המסילות היו מפוצצות, ובאין ברירה היינו צריכים להמשיך. בלילות נחנו באיזה שהוא מחסן, תחת כיפת השמיים.

אחרי שבוע לפחות, של בריחה, תחת הפגזים של הגרמנים, הגענו לאיזו עיירה קטנה שהאוירונים הגרמנים עוד לא הגיעו. פגשנו כאן אוירה אחרת. חנויות פתוחות, מסעדה שאפשר היה לקנות משהו לאכול, ובפעם הראשונה נשמנו לרווחה. כשהתישבנו לאכול, פתאום כמו חיות, התנפלו עלינו האוירונים הגרמנים.

הפגזות, הפצצות נפלו פה ושם. התחילה בהלה וכולם התחילו לרוץ, צעקות של פצועים היו מכל הצדדים וכל אחד חיפש לברוח על נפשו.

השתדלִנו לעזור לאמא, תוך כדי ריצה חיפשנו האחד את השני. כשהאווירה נרגעה, ראינו שחיים לא נמצא איתנו. חיפשנו בכל מקום, אין, חשבנו שהתקדם קדימה, חשבנו שנפגוש אותו מאוחר יותר. אך גם מאוחר יותר חיים לא היה. לא קדימה ולא אחורה ואסור לעצור. הפחד מהאוירונים הגרמנים לא פחת.

וכך בתקווה שחיים נמצא איפה שהוא וניפגש, המשכנו במהירות להתקדם. התחיל החושך, עייפים, צריכים לנוח וחיים איננו. בתקווה שהמחר יאיר לנו ונפגוש את חיים, נרדמנו תחת כיפת השמים.

למחרת וגם מחרתיים, את חיים לא מצאנו, ושוב בתקווה המשכנו להתקדם בתקווה להגיע לאיזו שהיא תחנת רכבת, שיש שם רכבת ושגם חיים יהיה שם.

אחרי עוד הרבה ימים ולילות, הגענו בשעה טובה, ותפסנו רכבת עם פלטפורמות פתוחות, שהורידו מהם פחם. בשעה טובה עלינו לרכבת, בלי חיים, גם משה איננו ולא ידוע היכן הוא, אחרי לילה של נסיעה, מלוכלכים, מדוכאים, עברנו לקרון משא סגור. התחלנו קצת לנקות את הבגדים, לרחוץ את הפנים. עברנו רכבת אחרת שדהרה בשדות רוסיה ואנחנו ממש שבורים מכל החוויות שעברנו, בלי חיים, מבלי לדעת מה מחכה לנו. לאן הגורל יזרוק אותנו ומה יהיה. היו הפסקות בתחנות יותר גדולות, יותר קטנות. בדרך ירדנו לקחת מים לתה, מים היו בכל תחנה.

אמא בכתה מפעם לפעם עם הרבה עצב. מה יהיה, מה יהיה, כזה מזל יש לנו. עד שגידלתי אתכם, עכשיו שוב משה איננו, בכלל לא יודעים ממנו כלום. היכן

הוא, האם הוא בחיים? חיים נעלם לנו מתחת לאף, איך זה קרה שלא ראינו והוא נעלם?

ולנו הילדים לא היה זמן לנתח, כמו אמא. אנו תמיד חשבנו איך להרגיע את אמא. "אמא, עוד יהיה טוב. חיים בטח מחכה לנו באיזו שהיא תחנה. גם משה פיקח, בטח הצליח לסגת עם הצבא וניפגש באחד הימים".

בינתיים היינו צריכים לדאוג להשיג משהו לאכול, לשתות.

טפקע היה סוחר. היה לו חוש איך והיכן משיגים. כשהרכבת עצרה בתחנות הוא קפץ ונעלם אחרי זמן מה, הופיע, עם חצי לחם, תוצרת עצמית של הכפרים, או חתיכת חמאה, או גזר, הוא השיג גם כוסות מחרס. השיג גם דליים קטנים למים חמים, למים קרים. שפטל היה כזה שקט, סגור בפנים, מאוד זריז, להביא את המים החמים ואת המים הקרים זה היה התפקיד שלו.

וולקע היה המידל'ה של אמא, עם המשקפיים, והמראה האינטלגנטי, דואג לאמא, בן הזקונים שלנו. רק בן 17, הוא היה המפתח לעתיד, יותר מכולם. מכונת הקיום שלנו עבדה אצלנו. השתדלנו להחזיק מעמד.

נסעו איתנו הרבה אנשים, הרוב משפחות עם ילדים, זקנים וזקנות. בכל המקרים הגברים היו הדומיננטים. הם נתנו הוראות לילדים, הם היו הפותרים את הבעיות.

אמא מסתכלת עליהם בעיניים זגוגיות ובלב שבור, חשבה שכולנו בצרות, לכולם אין בית, המלחמה השיגה את כולם, כל אחד מדבר על איזה שהוא בן או בת שלא איתם ובכל זאת הן האמהות יחד עם הבעלים, המחשבות שהיא לא יכולה לומר לאף אחד. כן, הן הנשים, האמהות ביחד עם בעליהן, עוברות את כל הצרות, בכל זאת הם ביחד, העול מתחלק, כאן היא תומכת בו, כאן הוא תומך בה, העיניים נפגשות, פינוק נשי כאן, חיבוק שם. עם כל הבעיות יש לכל אישה גב, תמיכה, ואני, היא האמא, רק כמו אמא, כמו אישה, לא כלום. מהארבעים ותשע השנים שהיא הייתה אז, ארבע עשרה שנים הייתה לבד, בלי בעל. רק עכשיו אני יכול להבין את ליבה אז. כולם היו בצרות. היטלר הביא לכולם אסון, רק הצרה של אמא הייתה שבעתיים יותר גרועה מכולם.

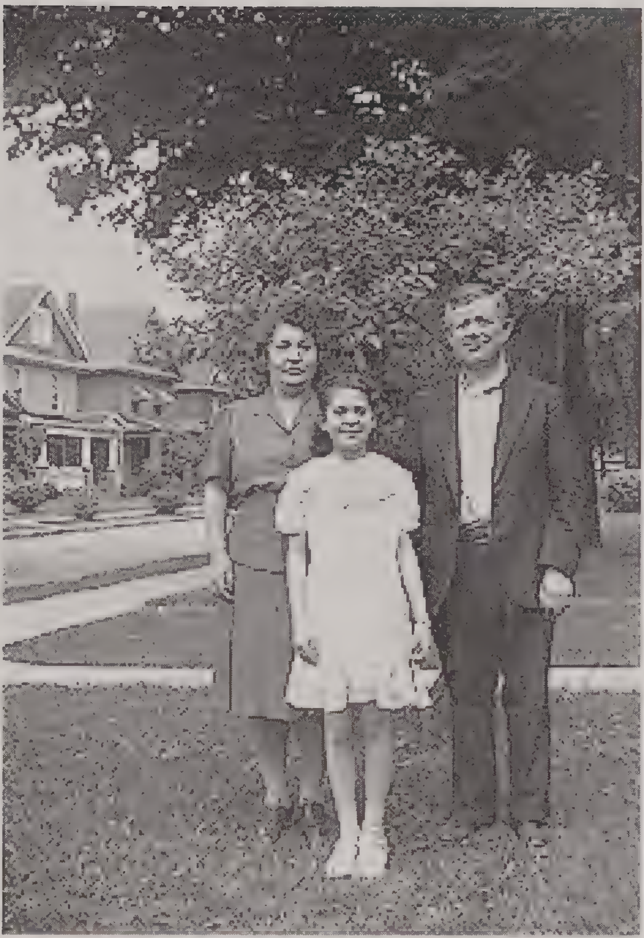
הרכבת דוהרת מזרחה, הצליל של הגלגלים טשטשו את הבכי, את שברון ליבה של אמא. כשהלילה התקרב, וכל המשפחה התארגנה ביחד, כל אישה עם בעלה והילדים מסביב, היו גם צעירים וצעירות שהחזיקו בידיים, כדי לא לאבד אחד את השני בחושך. אמא שלנו הייתה באמת עם הילדים וליבה היה יותר שבור מכולם. בתחנות הרכבת השתדלתי לברר, כמה זמן עומדים ואם עמדנו זמן

סבא שלי

סבתא שלי

רייזל - הבת של ראובן ומשפחתה

ראובן - האח של אמא ואשתו

אח של אמא ובני משפחתו

אחות של אמא - צילה

אבא שלי משמאל

אבא שלי ירחמיאל - מימין

חמשת האחים: למעלה מימין: חיים ושפטל
למטה מימין: טוביה, משה ו**הירש צבי**

אמא ואבא - חנה וירחמיאל

גמר בית־ספר עממי

טוביה בעיגול

אגם באלווי טוביה במרכז (בעיגול)

באגם באלווי. טוביה באמצע

צבי־הירש בבאלווי

צבי־הירש וטוביה בבאלווי

גמר בית הספר. עומדים: מישה, רחל, רחל

ראשון - לייב; רביעי - טוביה; חמישי - וולף; אחרון - וולף-יוכה

חיים; משה; צבי הירש

שפטל; צבי הירש

טוביה; צבי הירש; שפטל; חיים

צבי הירש

מישה

שפטל

חיים

פרימיט עומדת. למטה שמואל והמשפחה

צבי הירש

פרימיט

אמא חנה

אחי טוביה

אחי
הקטן
וולף

אחי חיים ואחייני ליד המצבה של הניספים של עירנו באלווי

אחיי חיים ומישה על יד המצבה של אבא

האחים:
חיים,
הירש־צבי,
מישה,
ואמא חנה
לפני העליה
ארצה

משפחתי
לפני העליה
ארצה

בני עירי
לפני העליה
ארצה

עידית פרימיט

פרימיט הירש־צבי

צבי־הירש יוסי רימה

ירח חיים

סביר, חיפשתי היכן נמצא אגם או נהר בקירבה, קפצנו שניים, שניים, להתרחץ, זה היה חשוב ביותר. נסענו עוד הרבה ימים ולילות, עד שהגענו לקזן. כולם מבאלוי נפלנו לקולחוז נכט-קיצו שבטטריה. טטרים עם סוסים ועגלות כבדות הסיעו אותנו בכבישים משופצים. בקולחוז, בנות קיבלו אותנו בשירה וחילקו אותנו בבתים ישנים. בחדרים היו מיטות מקרשים מקיר לקיר. היינו מאוד עייפים. אחרי מנוחה הזמינו אותנו לחדר נוסף ושם חילקו אותנו לעבודות שונות. רוב העבודות בשדה, בחקלאות. אכלנו שלוש פעמים ביום בחדר אוכל. אחרי לילה ראשון תחת קורת גג אחת, התחלנו להתרגל למצב החדש. בטח יותר טוב מהבריחה והנסיעות ברכבות.

התחלנו להתאושש מההלם והימים היו מאוד אפורים.

הגרמנים התקדמו כל הזמן וכבשו חלקים גדולים של רוסיה ולא ראינו במלחמה אפילו התחלה של סוף. רק אלוקים ידע איך זה יגמר. אנחנו כאן די בטוחים, מתקיימים. ואמא לא מפסיקה להזכיר את חיים, היכן הוא, ומישה, היכן הוא. קשה לעכל מה קרה, הכל קרה כל כך מהר. גדלנו בתנאים לא קלים ובכל זאת, היה לנו בית מסודר, לאט לאט הגענו לרמה כמעט שווה לכולם.

היינו בחורים אחד אחד, והבנות שמו עלינו עין, התחלנו להרגיש שגם לנו מגיע כמו כולם. כל אחד לבד, וכולנו יחד הפכנו לכוח. גם לנו מגיע לאהוב ולהנות. גם אמא נשמה קצת יותר טוב. עוד תהיה לה נחת, והשמש תזרח גם עלינו, היא אמרה לי כשחזרתי, לפני חודש מהשירות הצבאי. אולי חטאנו בכך שרצינו להיות כמו כולם? איפה עתה הבאלוי שלנו, שגדלנו וידענו כל שביל, כל דרך וכל בית? מה עם הבית שלנו? אמא רצתה לסגור את הבית במנעול כשיצאנו בפעם האחרונה, איך משאירים בית פתוח ככה? היא אמרה והדמעות זולגות מעיניה. רק היא יודעת טוב מכולנו, כמה קושי וסבל היא עברה עד שגדלנו והגענו להיות בני אדם. כעת אנחנו כאן, בקולחוז טטרי, כמו שנפלנו לאשפתות, כמה שזה יחסית טוב וגם משונה. צריכים להתרגל ולראות לאן הגורל ידחוף אותנו. גלגל המזל המשיך להסתובב, והגורל לא איחר לבוא. אחרי כחודשיים בכפר, כשעבדנו בכל מיני עבודות, התרגלנו לחיים הצנועים כאן. באה הקריאה שבגורחובצק ע"י העיר גורקי נפתח מחנה צבאי של הדיביזיה הלטבית ומבקשים את כל יוצאי לטביה להתנדב ולקחת חלק במלחמה נגד גרמניה הנאצית. בעלי הבתים של הקולחוז הוסיפו שעל כל הצעירים להתכונן, מוכרחים להתגייס.

שוב גל של התרגשויות עבר עלינו, מה עושים? החלטנו שאני ושפטל צריכים להתגייס, וטפקה שלא הרגיש כל כך טוב בימים ההם, שיתלונן יותר וישתדל להכנס לבית-חולים, העיקר שאמא לא תישאר לבדה, עם וולקה. היה מאוד קשה על הלב, על עצמנו לא חשבנו, דאגנו רק לאמא, איך היא תחזיק מעמד. שום דבר לא עזר, רק יום אחד נשאר לנו וצריכים להתכונן למחרת בבוקר. ניסינו לקבל משהו, כמו: כסף, מצרכים בעד העבודה. שום דבר לא יצא מזה, היום האחרון כאן. התברר שהתרגלנו למקום, חבל שצריכים לעזוב את השדות, את הנחל שעובר כאן. כל אחד מהחברה נעשה כל כך קרוב. אפילו הטטרי שגר לידינו הזמין אותנו ללנץ בצהריים. אכלנו מסיר אחד, כולנו, על הריצפה. הבטתי בטטרי המבוגר, שהשתדל להיות נחמד אלינו. סיפרו כאן שאצל הטטרים כשבא אורח, בעל-הבית נותן לו את אשתו לכל הלילה. הסתכלתי על הטטרי וחשבתי, האם באמת הוא אדם שמוכן לתת את אשתו לחבר, ללילה. ככה הם החיים. אצל אמא לא הפסיקו הדמעות. כך הגיע הבוקר ואנחנו צריכים לזוז. היינו כעשרה איש שהתיצבו. מנהל הקולחוז הכין 2 סוסים עם אותן עגלות כבדות.

אמא נתנה לנו קופסאות גפרורים לכל אחד וביקשה להתישב לפני שיוצאים, שיהיה לנו מזל. כל הקהילה היהודית התאספה והלכה אחרינו, כמו בלוויה, התנשקו כולם עם כולם, מביטים עוד פעם על אמא והלב נקרע מבפנים. ככה הם החיים, יותר חזקים מאתנו. הסוסים בקושי משכו את העגלות. השדות זזים לאט ונשארים מאחורינו. כעשרה קילומטר בערך ואנחנו מגיעים. המתנו, הסתובבנו, לבסוף מודיעים לנו שלא היום אלא למחרת צריכים להגיע. הייתה שמחה, חוזרים רק ליום וגם זה טוב. למחרת המצב חזר על עצמו. האוניה לא מוכנה ואנחנו חוזרים. בכל זאת טוב קצת לשמח את אמא. למצב הרצוי מתרגלים ומתחילים לחשוב שככה זה יהיה תמיד. ביום השלישי זה היה אמת.

עלינו על האוניה, שמתחילה את הנסיעה בנהר קמה שמתחבר יותר מאוחר עם נהר וולגה הידוע ואיתו מגיעים עד לעיר גורקי. לא רחוק משם נמצא גורחבצק, ביער חום מחנה צבאי ושם מתארגנת הדיוויזיה הלטבית. באוניה לא היו מיטות, כנראה אוניה לסחורות, כל אחד מוצא מקום לשבת וללון.

אני ושפטל היינו מאוד עצובים, כל הזמן חשבנו על אמא, על כל המצב, על מישה וחיים שנמצאים במצב לא ידוע. האם הם בחיים? על טפקע וולקע שנישארו מסכנים.

ברדיו שומעים כל הזמן על המלחמה הנוראה שהגרמנים מתקדמים מהר, ומה מחכה לנו? היה איתנו אחד שלא הפסיק לספר על האישה ושני ילדיו, שאבדו

בדרך, אולי יפגוש במחנה מישהו שראה אותם. היה עוד אחד, יותר מבוגר מאיתנו, איש גדול מימדים, עם ראש קרח, שקט, לבד מכל המשפחה חלק נשארו ולא יצאו והיתר אבדו בדרך.

היה בחור אחד, מכר טוב שלנו, שבקולחוז הוא התחבר עם בחורה יפה ונחמדה, הם כל הזמן היו כל כך צמודים. אכלו מצלחת אחת. בקולחוז הם התארגנו על ביצים, כולם חשבו שהם זוג לנצח. כאן על האניה, כבר ביום הראשון, הוא מצא בחורה אחרת ונצמד אליה כאילו הם מכירים ואוהבים כבר שנים. ככה זה היה. האוניה מתקדמת, עושה גלים ומשמיעה צפירה מידי פעם, כאילו מודיעה שהיא קיימת, מעבירה חיילים חדשים קורבנות פוטנציאלים ובשר לתותחים. לא זוכר אני כמה ימים הנסיעה לקחה לנו. אני ושפטל מחזיקים את עצמנו מאוד צמודים, מדברים, נזכרים בעבר הרחוק והקרוב. העצב לא עוזב אותו כל הדרך. בדרך למחנה זורמים די הרבה, כולם יהודים, אנו פוגשים מכרים, ישנם כאלה ששואלים אם פגשנו את זה ואת זה, בין השואלים, גם אישתו של חבר טוב שלי, בובקה הלפרין, שהיה גר מולי בריגה שתמיד נפגשנו ובילנו יחד. דוקא שמעתי שהוא חי וצריך להיות כאן, אמרתי, האישה קיבלה את זה בכזאת שמחה וביקשה לזהות אותו, שיצא לפגוש אותה. בסוף התברר שזה היה הבן דוד שלו שהוא גם כן הלפרין. ובובקה כנראה לא היה בין החיים. במחנה היו הרבה מכרים, ביניהם חברים טובים. מצב הרוח השתפר, לכל אחד היה מה לספר, ודרכם נודע על עוד הרבה מכירים. רק את מישה ואת חיים אף אחד לא ראה. התישבנו וכתבנו מכתב לאמא שהגענו ושהכל בסדר וטוב כאן. הרבה מכרים. וכאן מדברים שאנחנו תמיד נהיה ברזרבה ולחזית לא נלך. אנחנו מקווים שמישה וחיים גם כן יגיעו לכאן ונהיה כולנו יחד. פגשתי גם חבר טוב - ספר, הוא עובד כאן במספרה ומבטיח לי שהוא יסדר גם לי לעבוד במספרה אחרי שאסתדר כאן במחנה.

במחנה קיבלו אותי בחיל הקשר, ביקשתי גם בשביל שפטל, היות ואנחנו רוצים להיות יחד וכך היה. היינו באוהל ביחד, עברנו קצת אימונים. שנינו, אני ושפטל היינו אחרי צבא. לנו לא היה קשה כל האימונים. לא לקח הרבה זמן והתחלתי לעבוד במספרה, לקחנו גרושים מכל אחד ובכל זאת הרווחנו קצת כסף, לא היה רע.

שפטל תמיד קיבל את המנה שלי בחדר האוכל ולנו תמיד הביאו אוכל מהמטבח למספרה. כל אחד רצה להיות איתנו.

יחסית היה טוב. שפטל למד בכיתה קשר רדיו, אכל טוב, גם המנה שלי וממש היה נראה טוב. היות והחורף התקרב, היה אוקטובר-נובמבר, אז חלק מהיום עבדנו בבניית מגורים, חצי באדמה, וגם גג מאוגף עם אדמה ללא חלונות.

קיבלנו מכתבים מאמא, נרגעה שטוב לנו, מפחדת שיגייסו את טפקע, כבר מדברים על זה. רק שבועיים ישנו במגורים החדשים, היה טוב, הגיע יום שלישי לדצמבר.

מוקדם בשעה שש בבוקר, הייתה פקודה לקום ולעמוד בשתי שורות, משהו קרה, לא היינו צריכים לחכות הרבה זמן. בא המפקד שלנו ומודיע - להתכונן. היום אנחנו יוצאים לחזית. הגרמנים מתקרבים למוסקבה ומוכרחים לעצור אותם.

נעשה לא טוב על הלב, אנחנו נעצור את הגרמנים.

רק פקודה זו פקודה. עם הרגשה לא טובה בלב התחלנו להתקדם. בחוץ כבר היה קר מאד והפחד לא עוזב אותנו. ראיתי התרוצצות בכל המחנה ובשעה אחת-עשרה עמדנו בקור העז בארבע שורות. ליד השער עמדה התזמורת, האורקסטר, ואנחנו מתחילים לזוז ברגל לתחנת הרכבת. הסתכלנו אחד על השני, ולחצנו ידיים. לי ולשפטל ההרגשה הייתה מאוד לא טובה. כבר בהתחלה ואנחנו קופאים מקור. עוד לא חילקו בגדי חורף אמיתיים. עד הערב התעסקנו בהעברת הציוד לקרונות וממש קפאנו מקור.

קצת יותר טוב היה כשנכנסנו לקרונות, שם היה יותר חם. נסענו כל הלילה ולמחרת היום, לקראת ערב הגענו לתחנת הרכבת של מוסקבה. הגרמנים הפגיזו את מוסקבה וגם אותנו. את הלילה ישנו באיזה בית ספר, למחרת קיבלנו במחלקת הקשר סוס קטן עם עגלה, לציוד שלנו. לא לקח הרבה זמן והתחלנו לצעוד, בקור העז, בכיוון החזית.

המלחמה בקור היה הקושי מס׳ 1. האוכל הדל, הבגדים לא מתאימים לקור הזה. במיוחד היה קר ברגליים, על הרגליים היו נעלי עור חלק מברזנט, רק אחרי שבוע חילקו לנו מגפיים מחומר מיוחד (ולנקי) שהוא עמיד בקור.

הלכנו הרבה גם בלילות. מזמן לזמן עצרנו לנוח ולהתחמם באיזה שהוא מחסן או בית ספר. ב-7.12.41, התחילה ההתקפה הראשונה של הצבא האדום נגד הגרמנים. ההתקפה אירגן המרשל הידוע - זוקוב. הקור עזר לנו בכל זאת, הגרמנים עם כל הטכניקות שלהם לא החזיקו מעמד בקור הרוסי, באותה שנה היה במיוחד קשה. הקור הגיע ל-30 מעלות מתחת לאפס. בלילות הגיע ל-40 מעלות ויותר.

יוצא אפוא, שהגרמנים נסוגו מהמכות מהשורה הראשונה והשניה. אנחנו שהיינו כנראה בשורה השלישית התקדמנו, ראינו משני צידי הכביש הרבה ציוד גרמני. רק ב-20.12.41, באנו במגע עם הגרמנים. זה היה ליד נרפמינסק - עיירה בפרבר של מוסקבה. הגרמנים קיבלו מכה חזקה, הקור הרוסי עזר לנו, ההפתעה בשבילם הייתה חזקה. צבאות שעברו כמעט את כל אירופה וכל החלק האירופאי של רוסיה בשנה אחת. הטנקים שעברו לפני עיני, לפני חצי שנה ברחובות של בלווי, הגיעו היום לכאן. הצבא הבלתי מנוצח פתאום קיבל מכה חזקה. לכן ראיתי אותם מאוד מסכנים. הפריצים הגאים שעברו ברחובות בלווי לפני חצי שנה עומדים כאן וקופאים מקור. על הראש ועל הפנים, כל מיני סמרטוטים, מתחננן על החיים - (קמרדי, קמרדי נישט שולדיק היטלר גבלס שולדיק) אנחנו לא אשמים רק היטלר וגבלס אשמים. והחברים שלו שוכבים על השלג, על האדמה הקפואה עם פה פתוח, לא הצליחו לנשום את הנשימה האחרונה. רק הצווארון מהמעיל שלו מתנדנד מהרוח המוסקבאית. כאלה הם הרבה ואלה שעדיין קופאים מקור מתחננים שאקח אותם יותר מהר לשבי להתחמם קצת. בטח הוא לפני כמה ימים כתב מכתב לגרטכין שלו, שבקרוב הוא ישלח לה מתנה ממוסקבה וכעת הוא מתחנן על חייו אצל היהודים שבדויזיה הלטבית.

המון ציוד זרוק כאן, מכונות, טנקים נמצאים משני צידי הכביש, באחת מהמכונות השבורות עוד פועל מקלט הרדיו וקול צרוד צועק: גנרל, אופיצר, קדימה, לא לעצור.

עכשיו כשהגנרל נהרג, או הצליח לברוח, החיילים לא יודעים מה לעשות לבד עם עצמם. הגרמנים חינכו את המסטר ואת הקצין בנפרד מההמון. רק למסטר ולקצין זכות לחשוב, לתכנן, והעובד הפשוט, החייל, צריך לדעת לשמוע ולבצע. כשהקצין נהרג, החייל לא ידע מה לעשות עם עצמו. כך עבדה המכונה הגרמנית. לבצע בדייקנות. החושבים הם שם למעלה וחושבים בשבילם. זה היה היטלר וגבלס. שצעקו קדימה, לא לעצור, לא לסגת, הקצינים שלו שכבו מתים, או נלקחו בשבי. החייל לא עונה לו, החייל מתחנן ומבקש את החיים וכשאומר לו יקע פוטש - הוא נעמד דום וכל הסמרטוטים שהחזיק בידיים מתחילים ליפול ממנו. כאלה ראיתי אותם הגיבורים שהצליחו לקנות את המדינות מכל אירופה ותכננו לשלוט על כל העולם. הארמיאה הגרמנית קיבלה כאן על יד נרפמינסק ובורבק מכות רצחניות מהצבא החדש שהכין הגנרל הסוביטי זוקוב. הם נסוגו והשאירו הרבה הרוגים, פצועים ושבויים. נשארו רק כיסים של גרמנים בכל מיני מקומות והם המשיכו ללחום.

אנחנו התקרבנו לכביש שיורד מהגשר המפוצץ, הגרמנים היו ביער בגבעה, מצד ימין, של הגשר, היינו צריכים לעבור את הכביש המושלג כדי לתקוף אותם מכמה צדדים.

ב-20.12.41, התחלנו לתקוף אותם בפעם הראשונה. הצטרכנו לעבור את הכביש, זה היה אחרי הצהריים. הם גילו אותנו ופתחו באש רצחנית. החיילים והקצינים ללא נסיון נכנסו לפאניקה, היו הרוגים, הראשונים שלנו, נפצעו הרבה.

כשראיתי בפעם הראשונה פצוע, חייל גבוה, שמן, החזיק בשתי ידיו את הראש והדם זורם מכל הצדדים, נכנסתי לפחד. יותר מאוחר ראיתי מתים ופצועים ולא כל כך השפיעו עלי. באותו ערב, 20.12.41, קיבלנו מכה חזקה, ונסוגנו בפאניקה. זוכר אני שבלילה הביאו לנו נקניק ולחם, אמרו לנו להתכונן, מחר נלך לתקוף את הגרמנים. אני זוכר שהפצועים ששכבו על העגלות צעקו שהם קופאים מקור והצעקות היו עד השמים.

למחרת הביאו חבית וודקה ונתנו לכל אחד לשתות כמה שרצה. גם אני שתיתי כוס שלמה ומצב הרוח השתפר קצת. הייתי צריך לצאת עם הלוחמים מהשורה הראשונה כדי לתת קשר טלפוני לגדוד שלנו. התקרבנו לכביש שהירידה מהגשר הייתה די גבוהה, כאן בא אלי שפטל ומזהיר אותי שהיות ושתיתי ודקה, תזהר, היינו צריכים לעבור את הכביש כדי לתקוף את הגרמנים שהיו מחופרים על הגבעה שביער. היות שהם היו יותר גבוהים, הם ראו כל אחד שמתחיל לעבור את הכביש וירו בו. בין הראשונים שהתחילו לעבור את הכביש היו הרבה הרוגים ופצועים. העניין הסתבך והאחרים למדו לחפור בשלג שביל של כחצי מטר עומק, בשלג ולעבור לאט על הבטן שהגרמנים לא יראו אותם. ההצלחה שלנו הייתה יותר טובה. כשאני עם החברה הצלחנו לעבור את הכביש, קיבלתי פקודה, ליצור קשר ולהשיג אותם. היות שאנחנו התקדמנו, רק עם חוט אחד, והחוט השני היה צריך להיות, האדמה, כמו שמקובל בצבא, התחלנו להכניס את המוט באדמה הקפואה וזה הלך מאוד קשה. בינתיים הגדוד עבר להתקפה, שמעתי את ההורא, כמו שמקובל אצל הרוסים. ההורא הייתה מקובלת כדי להרים את המורל של החיילים וכדי להפחיד את האויב. עד שהצלחנו ליצור קשר לקח זמן לא רב, רק החיילים התוקפים כבר היו די רחוקים.

התחלנו לפתוח את החוט מהשביל שלנו ולהתקדם קדימה די רחוק, שמענו את הצעקות הורא - א - א. השבילים ביער היו מטעים, אחד היה קצת שמאלה, שני קצת ימינה, שלישי יותר ישר ואנחנו בחרנו בשביל הישר, מה שהתחבר עם

ההגיון שלנו. לפי הצעקות קדימה. התחילו הדימדומים, כמו לקראת ערב ואנחנו מיהרנו כדי להשיג את הגדוד שלנו ולא שמנו לב שהשבילים ביער לא הולכים תמיד ישר. פתאום שמעתי פרולה - סיסמה מה היא, היות שידעתי קצת גרמנית, תכף הבנתי שהמבטא הוא גרמני. נפלתי תכף אל השלג והשתדלתי להסתתר מאחורי העץ. החבר שלי, לטבי גבוה, מגודל התחיל לצעוק בלטבית, שאנחנו החברים שלכם והגרמנים כנראה שניים, התחילו לירות לעברנו. ניצלתי כל הפסקה ביריות ורצתי אחורנית. הסתתרתי מאחורי עץ ולחבר שלי צעקתי גם כן, בלטבית, שיברח אחורנית היות והגרמנים יורים עלינו. בסוף כנראה גם החבר שלי הבין והתחיל לרוץ אחורנית. כנראה שהגרמנים עשו רק שמירה, והם לא רצו אחרינו, חזרה אלי הנשימה הרגילה כשהתרחקנו מספיק מהגרמנים. עשינו הכל כדי להתחבר עם היחידה שלנו שבינתיים הצליחה לתקוף את הגרמנים שהיו מנותקים מהיחידה שלהם.

היה כבר די מאוחר בערב כשנפגשתי עם החיילים שנשארו עם שפטל במטה של הבטליון שלנו, היות ושפטל עבד על מקלט הרדיו ואני מקבל את הידיעה ששפטל נפצע. פגז אחד נכנס למטה, במקום ששפטל היה, ורק הוא נפצע, נעשה לי רע. נזכרתי בצעקות של אתמול כשהפצועים קפאו מקור. רציתי לדעת היכן הוא. רק החיילים השתדלו להרגיע אותי, שהפציעה הייתה קלה. הסניטרים העבירו אותם, תדע לך, אומר אחד לשפטל, היום יותר טוב ממחר. הייתי עם רגשות מעורבים. כל הזמן היינו יחד וכעת אני לבד. במחשבה שנייה חשבתי, אולי באמת יותר טוב לו הוא יוצא מהגהינום הזה, מהקור הזה.

זה היה ב-21.12.41, אחרי הרבה הרבה זמן, הגיעה ההודעה לאימי, ששפטל נפטר ב-30.12.41. כל הערב ליבי לא נתן לי מנוחה. ניסיתי לברר להיכן מעבירים את הפצועים. היה לילה ביער, לא הצלחתי בשום דבר. זוכר אני שחיפשתי עצים ביחד עם אחרים כדי להדליק מדורה בתוך האוהל להתחמם, כל הערב ההוא לא הצלחתי, העצים היו רטובים והאש לא דלקה.

כשהצלחנו לגמור עם הגרמנים, כשהתברר שהם לא היו רבים, רק עם הרבה נשק, הם הצליחו לגרום לנו להרבה אבידות.

התחילו ההליכות הארוכות, גם בלילות לפעמים. הגרמנים הצליחו לשרוף את הבתים בכפרים שהם נסוגו.

בלילות הרוח הוסיפה לקור, הרגשתי שהקור חותך את הבשר מבפנים, והרוח נכנסה לכל הגוף. היו הפסקות, רק אם לא מצאנו בית או מחסן להתחמם, קיבלנו פקודה להמשיך ללכת וכשהסוס היחיד לא יכול היה לסחוב את העגלה

הכבדה עם כל הציוד שלנו, קיבלנו פקודה שכל אחד צריך לקחת סליל אחד עם חוטים, על הגב שלו.

בימים ההם, אם נופל חייל, עברו על זה בקלות. אחרינו איפה שהולכת היחידה הרפואית ויטפלו בו רק אם חס וחלילה יפול הסוס, יטפלו בו אחרת וזה יהיה אסון גדול.

כך היה נראה הצבא האדום בימים ההם. לא ראיתי אז אף מכונית, רק סוסים וחיילים עייפים. לילה אחד עצרנו באיזה שהוא כפר, במקום עמד בית לא גדול ומחסן ארוך. לבית נכנסו הקצינים והתזמורת, אנחנו התחלנו להידחף למחסן. המחסן התמלא מהר, כולם בעמידה כמו דג מלוח. למזלי יצא לי להיות בסוף ליד הדלת והרוח נכנסה בכל עצמותי, הייתי מאוד עייף ולא ידעתי מה לעשות. הסתובבתי והסתכלתי החוצה, כאילו לחפש מקום יותר טוב. ובמקרה ראיתי שבבית הבודד נפתחת הדלת ומישהו נכנס פנימה. צץ לי בראש לחכות מעט עד שהנכנס ירדם, כולם היו עייפים ונרדמו מהר ואנסה להתגנב פנימה ובאיזו שהיא פינה בטח יהיה לי יותר חם. פתחתי בשקט את הדלת וכמו נחש משכתי את עצמי מתחת לשולחן ובאמת היה חם. לא לקח הרבה זמן ובטח נרדמתי. תוך כדי שינה הרגשתי דחיפה ברגל, ניסיתי לא להגיב. אחרי זמן מה, הרגשתי עוד הפעם ועוד הפעם ואחר כך קול שאומר, מה זה? מישהו נמצא מתחת לשולחן מישהו הדליק נר, לזרוק אותו החוצה אני שומע, מי הוא? שני גברים תפסו אותי ברגליים. רציתי רק להתחמם, הצטדקתי. לא עזר כלום, פתחו את הדלת וזרקו אותי החוצה. גם בעלת הבית התעוררה ויצאה החוצה. כשכולם נעלמו, יצאה הזקנה החוצה, עם צלחת וקצת מרק בידה, קח בן, תאכל, אולי איפה שהוא מישהו יגיש גם לבני צלחת מרק. המרק לא כל כך חימם אותי, רק האישה האצילה עם לב של אם אמיתי חיממה את ליבי. זכור לי שלקראת השנה החדשה הלועזית, עמדנו לתקוף אחד מ"השקים" של הגרמנים. החברה היו במצב רוח מרומם ודיברו שבטח יתפסו משהו טוב לקראת השנה החדשה. הגרמנים באמת לא היו רבים, רק מה שהצליחו לעשות ליחידה שלנו, לחיילים שלנו, זכרתי הרבה זמן, וזוכר עד היום. כזה מבול של כדורים ופגזים הם ירו עלינו ואחר כך הצטרכנו כל הלילה להוציא את הפצועים ולהעביר אותם כמה קילומטרים. כל פצוע משכנו על שמיכה בשלג. לפעמים הרגשנו שהוא עדיין חי לפעמים לא שמענו כלום. כך התקרב סוף חודש ינואר, כשקיבלנו פקודה להתכונן כדי לעבור לחזית אחרת, יותר קרובה לגבול של לטביה. התחילו להעביר את כל הציוד לפלטפורמות שהכינו לנו.

כך הגיע ה-31.1.42. נילחמו איתי ליד מוסקבה שני חברים טובים, הם היו גיסים, ושניהם נקראו בשם חיים. חיים טרוק, ששתי אחיותיו חיות כאן בארץ כעת, לאה ומירה. מירה הייתה אישתו של חיים גנדלר, שניהם חברים טובים שלי ושניהם נפלו בקרבות, מאוד כאב לי ששלושתם, אחי שפטל, ושני החיים לא נמצאים איתי כשעלינו על הרכבת כדי לעבור לחזית חדשה. שיהיה זכרם ברוך (יותר מאוחר נודע לי שאחי שפטל לא בחיים). נדמה לי שרק בימיי הגורליים, המזל שלי משחק לי. יום כזה היה ה-31 בינואר 1942. אחרי קרבות קשים ומרים על יד מוסקבה, בסוף שנת 41 ותחילת שנת 42, אנחנו, הדיוויזיה הלטבית, ביחד עם הצבא האדום, הצלחנו לעצור את הגרמנים מלהתקרב למוסקבה. במשך חודשים אלה עצרנו את הגרמנים בפעם הראשונה וגרמנו להם אבדות כבדות. הם אפילו היו צריכים לסגת ואז נפלה ההחלטה להעביר את הדיוויזיה הלטבית קרוב יותר לגבול הלטבי. היינו צריכים לעבור לחזית של סטריה - רוסיה, שהייתה כביכול מול לטביה. המטרה הייתה שהלטבים (90% יהודים) ילחמו יותר טוב כדי לשחרר מהר את המולדת. הכינו בשבילנו, הדיוויזיה הלטבית, רכבת בתחנה נרפמינסק. אחרי עבודה קשה, כששמנו את כל הציוד על הפלטפורמות ובקרונות, הרכבת שלנו זזה וב-31 בינואר 1942 הגענו לתחנת הרכבת במוסקבה. היות והיו לנו הרבה אבדות, ביניהם גם אחי שפטל שנפצע, הקציבו לנו חיילים רוסיים, וביניהם גם חיילצ׳יק צעיר, בשבילנו, חיל הקשר. החייל הזה היה יליד מוסקבה. בבוקר ה-31 בינואר 1942, כשעצרנו בתחנת הרכבת במוסקבה, התפשטה שמועה, שנעמוד כאן כל היום, ורק בלילה נצא לדרך. ולכן החיילצ׳יק פנה אלי והציע לי לקפוץ אתו אליו הביתה ולהשיג משהו לאכול. קפצתי על המציאה ויצאנו לדרך ברגל לתחנת המטרו - הרכבת התחתית. כשירדנו בתחנה של הרכבת התחתית, נפתח לפני המראה של התחנה עם הרבה אורות עם ברק של לוקסוס. לא האמנתי למראה עיני. המעבר היה כל כך חד. היו עוד שני מעברים בדרך, ולבסוף הגענו לביתו של החייל, ומה שראינו לא היה מה שציפינו לראות. כל הגברים היו מגויסים לצבא, הבית היה חשוך וקר. אמא שלו הייתה כל כך מסכנה, לבושה בסמרטוטים במצב רוח לא טוב. בבית לא היה כלום לאכול, חוץ מחתיכת חמאה קטנה. האמא חתכה את החמאה לחצי ונתנה לבנה. המראה הכבד בבית עשה גם לנו מצב רוח לא טוב. האווירה הייתה לא טובה ואנחנו חיפשנו דרך איך לצאת בדרך חזרה לרכבת. היום הקצר של ינואר נגמר מהר. עד שהגענו לתחנת הרכבת בחזרה, היה כבר לקראת ערב. מרחוק ראינו את הרכבת שלנו, היות והיא עמדה קרוב לשער.

כשהתקרבנו לשער נתקלנו בהפתעה לא נעימה. הייתה הכרזה על שעת חירום ובדקו לכולם את התעודות. לנו לא היו תעודות, ואנחנו מהרכבת הזאת שעומדת לפנינו. השתדלתי להצטדק ולהתחנן, אבל שום דבר לא עזר. יש פקודה: בלי תעודות אתם עצורים. מהר העבירו אותנו לחיילים אחרים והם, כמעט בזריקה, העלו אותנו על משאית. היו כמונו עוד הרבה, והמשאית דהרה ברחובות מוסקבה. ההרגשה הייתה מאוד לא נעימה. מלחמה, רוסיה, מוסקבה, ברחנו. היו כאלה צלילים בראש. מצד שני, מה יכול להיות יותר גרוע ממה שיהיה בחזית. ובכל זאת, לא נעים. הפחד היה שאנחנו יכולים לקבל כדור בראש כמו כלום.

להפתעתנו הביאו אותנו לבית גדול, וזה התברר, היה מעין נקודת איסוף או מעבר. רק לפני שנכנסנו פנימה, היינו צריכים לעבור בבית מרחץ. מוסרים את כל הבגדים בכניסה, ומקבלים בגדים אחרים ביציאה.

אחר כך נודע לי שזו הייתה הדרך היחידה להלחם במחלת הטיפוס, שנדבקים בה על ידי כינים. ובסחורה הזאת היינו מלאים. עבר הרבה זמן מאז שהתרחצתי בבית מרחץ מסודר, והיה די נעים להרגיש את המים החמים, לרענן קצת את העור ועל ידי כך גם את הנשמה. דבר ראשון, היינו צריכים לכתוב את כל הביוגרפיה שלנו, ודבר שני איך ולמה אנחנו כאן. משהו קיבלנו לאכול, והעיקר שזה לא כדור בראש. נרדמתי על הרצפה, ולמחרת התחיל יום חדש, וגם חודש חדש. הרבה חיילים באים והולכים. כל פעם מגיע מישהו עם רשימה, קורא שמות והם יוצאים לדרך. קשה היה לי לנחש מה מחכה לי. החיילצ׳יק שהיה איתי היה באחת הרשימות.

אחרי יום העבירו אותי ועוד הרבה למקום אחר ושוב אותה פרוצדורה: לעבור בבית מרחץ, למסור את הבגדים בכניסה, ולקבל בגדים אחרים ביציאה. ושוב שאלות? למה ואיך הגעת? באחת הרשימות הופיע שמי. עמדנו בשתי שורות וקצין לא צעיר, נמוך שאל: מי כאן חולה, לא מרגיש טוב? אני, ואיתי עוד הרבה, אמרתי שאני לא מרגיש טוב - חולה. הקצין עבר אחד אחד ובדק.

הייתה לי כוויה ברגל וגם הייתי צרוד, ובקושי שמעו את קולי. הכוויה קרתה לי כשנרדמתי על יד המדורה בלילה, והמכנס שלי נדלק. הכוויה התנפחה והגיעה עד הבשר והתפתחה דלקת עם מוגלה, ובקושי התהלכתי. הקצין בדק את הפצע שלי וקיבלתי תשובה: ״אנחנו עומדים לצאת לתקן כבישים ולבנות גשרים, אני צריך רק בריאים״ ואנשים כמוני הוא לא צריך. נשארתי לעמוד. אחרי זה חשבתי ששוב ניצלתי ממוות. עברתי גם לתחנה השלישית. נדמה לי שהעבירו אותנו

לעיר גורקי. גם כאן כל הפרוצדורות, הכניסה לבית המרחץ. ובאותו יום לקראת ערב, שוב הופיע שמי ברשימה. היו ברשימה עוד כמאתיים חיילים, ושמעתי גם שמות יהודיים, חיכינו לראות מה יהיה גורלנו. לבסוף, הודיעו לנו שאנחנו נוסעים להרי אורל, לעבוד בבית חרושת צבאי, לעזור לחזית. ברגע הראשון, לא האמנתי למשמע אוזני. להתרחק מן הגהינום, לעבוד, להיות בן אדם? לא יאומן. העובדה הזאת התגשמה.

מהרתי לכתוב מכתב לאמא. הרבה צרות נפלו על כולנו ולאמא זה שבעתיים יותר קשה. מישה נשאר בריגה, איפה הוא? מה אתו? חיים אבד לנו בדרך, מה אתו? שפטל נפצע, מה מצבו? גם את טפקה גייסו וגם אני במלחמה. כשיגיע אליה מכתבי, זה בטח ישפר את מצבה ויחזק את רוחה. איך בכלל היא מחזיקה מעמד במצב שכזה? ולכן אני כותב מהר: אמא, תחזיקי מעמד. נפתחה לי הזדמנות לשינוי לטובה. אהיה רחוק מהמלחמה ואדאג לך. אשתדל להגיע אליך. בליבי פחדתי שלא יהיה שינוי. העדפתי כבר לשבת ברכבת ולנסוע רחוק מהמלחמה. בינתיים נדחתה הנסיעה למחרת והמחר הגיע לאט, ושוב דחייה.

בכל זאת, הגיע הרגע וזה היה על אמת, בקרונות משא, כשתנור ברזל באמצע הרכבת שלנו, דוהרת מזרחה להרי אורל.

ברכבת היו הרבה פולנים, רובם יהודים. היו גם הרבה בגילאי 30-40. שמעתי שהיו תלונות על צפיפות, על הקור על אי הנוחות. רק אני הייתי בליבי שמח. מי שהיה במלחמה באמת לא יכול היה שלא להיות מרוצה. הרבה שדות, יערות, אגמים ונהרות עברו לפני עיני. הכל מסתובב, הכל כאילו רוקד ומשתתף בשמחתי. זה יכול היה להראות כאילו אדוני בכבודו ובעצמו הוציא את ידו והציל אותי מכל הסבל וממוות בטוח. שוב דפיקה בלב. לך תדע, אצל הרוסים האלה, בזמן המלחמה הכל יכול להשתנות. חס וחלילה. אני סוגר את העיניים, נבהל שאולי חטאתי במחשבותי - הכוס המרה של משפחתי, גם שלי כבר מלאה.

בהרגשה טובה התרגלתי למצב ונרדמתי. לא זוכר באיזה תאריך יצאנו, הנסיעה ארכה מעל שבועיים. להמנסק-אורלסק הגענו ב-23 בפברואר. תחת הצלילים של הגלגלים, נסענו הרבה, והיו הרבה עצירות. לפעמים הרכבת עמדה שעות, ולפעמים ימים ולילות. בתחנות עמדו זקנות ומכרו משהו. ראינו כמה הן מסכנות ועניות. ראינו הרבה יערות, שדות, כפרים וסתם חורבות, מדינה אדירה. אתה נוסע ואין סוף. היה הרבה זמן לשכב על הרצפה לנתח ולהיזכר בכל החיים שעברו. הייתי בן 24 ועברתי כל כך הרבה דברים שהיו מספיקים לאדם זקן.

לא זכורה שום שמחה מהילדות, רק הקושי היה רב. וכשהתחלנו לחיות כמו בני אדם, החלה המלחמה. זרקנו את הבית ואת כל מה שהיה שם, נשאר בשביל הלטבים החוליגנים והגרמנים, כעת אנחנו מפוזרים בכל קצות העולם וכל אחד מתמודד לבד עם גורלו. האם מישה הצליח לצאת מריגה? מה גורלו? וחיים שאבד לנו בדרך, איפה הוא? האם ההפצצות של הגרמנים לא פגעו בו? איזה מזל. שפטל נפצע. אמרו שקל. זכורות לי רק הצעקות של הפצועים מיום קודם. הם שכבו בעגלות וצעקו שהם קופאים מקור. האם שפטל הצליח יותר טוב? וטפקה, לאן גייסו אותו? האם הוא עוד בגורוחבצ'קה? איך מרגיש וולקע עם אמא שלי? אמא לבד גידלה ששה בנים וכעת נשארה עם אחד בקולחוז הטטרי. מחשבות על גבי מחשבות, לפעמים נרדמים אתן, לפעמים אי אפשר להרדם בגללן. שוב שומעים את רעש הגלגלים, את הויכוחים של החבר'ה, מי ששמח, מי שמתגעגע לאשה או לילד שרק נולד. היו בינינו לטבים שבטח מתגעגעים למולדת שלהם. היו גם הרבה פולנים שלא לקחו אותם לצבא. אנשים כמוני כמעט ולא היו כאלה שעברו את המלחמה וידעו מה זה. בשבילנו התנאים הקשים ברכבת היו זהב. בשבילם זה היה סבל. והנה אנו מתקרבים ליעד, חמנסק-אורלסק, להתייצב בבית החרושת ללחם.

הידיעה חיממה לכולם את הלב. בית חרושת ללחם, זאת אומרת שיהיה לנו לחם מספיק, ממש לא יאמן. כשהרכבת עצרה, כל אחד לקח את הפעקאלה הדל שהיה לו. שוב נעמדו בשורות והתחלנו לצעוד לכיוון בית החרושת ללחם. אחרי הליכה די ארוכה, הגענו למקום שלפנינו. על גבעה גדולה מאוד עמד בית ארוך, היה זה בית החרושת ללחם.

הקצין התייעץ אתנו כדי להגיע לבית הזה צריך ללכת מסביב כמה קילומטרים והוא שאל מי מסכים לטפס ישר למעלה. כולם קפצו על המציאה: לטפס במקום ללכת כמה ק"מ. האמת היא שכל אחד מאתנו היה רוצה לראות את הלחם שמייצרים כאן ולטעום ממנו. היה אתנו יהודי אחד קצת יותר מבוגר, כזה משכיל. דיבר כל הזמן עם חכמה. הוא היה עם מזוודה קטנה בידו. הוא גם טיפס אתנו וכשהיינו כמעט למעלה, המזוודה שלו החליקה מידו ונפלה למטה. אפיזודה לא רגילה. מי זה היה, שהתנדב לרדת ולהביא את המזוודה, אם לא מיסטר סאם ואגמן.

בבית החרושת ללחם לא היינו יותר משעה שעתיים ולחם לא ראינו בעיניים. זאת הייתה הכתובת וכאן התייצבו קצינים מכל מיני מקומות עם רשימות. שוב העמידו אותנו בשורות וכמו חיילים צעדנו לבית חרושת צבאי שמייצר צינורות

לכל מיני כלי נשק. אחרי הליכה של כמה ק"מ, הגענו לבית החרושת. בפנים היה בית גדול למגורים, חדרים גדולים עם הרבה מיטות, לא יותר מחצי מטר אחת מהשנייה. היו גם חדרים עם מיטות דו קומתיות. שמעתי תלונות מכל מיני אנשים ורק אני בליבי הייתי שמח. עוד לא יצא לי מהראש מאיפה הגעתי ומה עברתי ושוב זה נראה כמו זהב בשבילי.

אחרי שכל אחד קיבל את המיטה שלו, שוב העמידו אותנו בשורות והשאלה הראשונה ששאלו הייתה: האם ישנם כאן בעלי מקצועות? ומיד נזכרתי שאני, חוץ מחייל וחוץ מקשר, אני גם ספר ובתור ספר קיבלו אותי בכבוד. הייתי הספר היחידי שם וככזה גם הייתי רצוי. שוב הייתה לי שמחה בלב.

הקפטן הבלונדי שלנו במיוחד שמח מזה שהייתי ספר והוא התייחס אלי טוב. הוא הבטיח שתהיה לי עבודה ושהוא ישמור עלי. זה היה ממש לא יאומן, ממש טוב. אבל הזיג זג לא אחר לבוא.

אחרי יומיים-שלושה הקפטן שלי נעלם. במקומו בא אחר. התברר שהוא יקי-גרמני מקומי, שחרר את כל הגרמנים מהצבא. אבל גם עם הקצין הזה הסתדרתי, יכול היה להיות לא רע. אכלנו 3 פעמים ביום בחדר אוכל די דל, רק אני מרוצה. וגלגל המזל המשיך להסתובב. אחרי שבוע שבועיים התחלתי להרגיש לא טוב. דבר ראשון, איבדתי את הג.אבון, דבר שני, קבלתי חום. הלכתי לפלסר (אח מוסמך) והוא נתן לי כדור אבל זה לא עזר. הרגשתי ממש לא טוב. החום עלה ולקחו אותי לאיזה מקום. נסעתי עם סוס ועגלה, בדקו אותי והחזירו אותי בחזרה. עברו כמה ימים ואין סוף לחום שלי. הפלסר התיעץ עם מישהו, חשב לעצמו ובסוף החליט שייקחו אותי למקום אחר לבדיקה. העגלה מטלטלת אותי ואני מרגיש ממש לא טוב. אני לא אוכל ויש לי חום, מה זה יכול להיות? שלושה אנשים בחלוקים לבנים בדקו אותי ולבסוף נפלה ההכרעה - טיפוס!

העבירו אותי לבית החולים העירוני. אחות סניטרית גזרה לי את השערות, רחצה אותי, והשכיבו אותי במיטה בחדר גדול וקר. כולם שכבו שם כמו מתים. לפעמים מישהו צעק: אחות סניטרית, ושוב חזר השקט. רופא רזה, זקן עם זקנצ'יק בדק אותי. כן, כן זה טיפוס. הוא נתן לי תרופות וזהו זה. הביאו אוכל אבל כמעט אף אחד לא אכל.

ובכן, הכינים ממוסקבה ומגורקי השיגו אותי ואולי צאצאי הכינים שנולדו כאן. עובדה שהם השיגו אתי. במחלה הזאת נדבקים רק על ידי כינים והם לא מצאו אצל מישהו אחר אלא דוקא אצלי. פה היו איתי עוד הרבה חולים במחלקה. אחרי כמה ימים הופיעו הקורבנות הראשונים, הם היו מתים גם

מהחדר שלנו. למחרת מתו בחורים צעירים משמאלי ומימיני. לא הייתה לי הרגשה שאני הולך למות, עם כל הקושי.

לאחדים מן החולים הגיעו מבקרים. השאירו איזה מצייה או ביסקוויט. רוב החולים לא נגעו בזה ולא אכלו. פעם בכמה זמן שומעים צעקה: "סניטרית" או "אחות", חוץ מזה היה שקט. לא דיברו אחד עם השני כולם שכבו כמו מתים. הימים היו ארוכים. כל מיני מחשבות עברו לי בראש. שוב ושוב נזכרתי - האמא, האחים, איפה כל אחד נמצא? מה קורה עם כל אחד? לפעמים אני נזכר באחרים: איפה הן שתי האחיות? הגדולה לאלה, חברה של חיים, והשנייה, הצעירה מביניהן. שתיהן חיכו לי עם האופניים ליד הדואר. חצי שעה לפני שהטנקים של הגרמנים הגיעו הן החליטו להתקדם בינתיים, עד שחיים ואני נשיג אותן. בגבול לא מצאנו אותן, איפה הן כעת?

ועוד מחשבות. מה חושבים עלי החבר'ה בצבא? ברחתי, או אולי נהרגתי. מה אתם? איפה הם? מי חי, מי מת ומי פצוע? איפה כל הקרובים שיצאו עם סוסים ועגלות בכיוון הגבול? לא נפגשתי עם אף אחד.

וכך הימים היו ארוכים והלילות עוד יותר גרועים. ביום חיכיתי עד שיגיע החושך ובלילה חיכיתי עד שיגיע היום. לפעמים נרדמים ולפעמים לא. תמיד יש חולשה ואין כוח. הרופא הזקן, עם החלוק הלבן מעל המעיל שלו, ביקר כל יום. חלק מהם שאל מה שלומם, ליד האחרים עבר סתם ככה. קיבלנו איזו שהיא תרופה. כנראה, שהרופא ידע שרק הזמן יכול לרפא אותנו. מי שחזק, יישאר בחיים. מי שלא, יצטרף לאלה שכבר הלכו.

לא זכור לי כמה זמן הייתי בבית החולים, אבל לפחות שבועיים. יום אחד קבלתי תאבון והתחלתי להרגיש קצת יותר טוב. אכלתי מה שנתנו. יותר מאוחר התחלתי להרגיש כמה שזה לא טעים. כנראה שלא נתנו תשומת לב להכנת האוכל. הרוב לא אכלו בכלל וכשרציתי לאכול, הרגשתי את החסר. כנראה שהגוף התחיל לדרוש. אז באה לי שוב חולשה. הייתי מוכן לאכול משהו טוב, אבל לא היה. התחלתי להבין שהמחלה עוזבת אותי. כשהרופא עבר בין החולים, התקרב אלי ועם כזה ניגון בדיבור שלו אמר: "בחורצ'יק, בקרוב תלך הביתה", התחלתי לחכות ליום הזה.

היום הזה בא. ירדתי מהמיטה, אך הרגליים לא החזיקו אותי. הייתי חלש. רק ההרגשה הייתה די טובה. יצאתי מזה ואני יוצא מכאן. כנראה שיד אדוני עזרה לי גם כאן. חיכיתי עוד הרבה זמן עד שהעגלון עם הסוס הרזה הגיע. שוב אני נושם אויר צח, עדיין שלג ברחוב וקר. רק אני מרגיש שמחה בלבב.

הראשון שפגש אותי בבית החרושת היה לטבי גבוה כזה מגודל עם פנים אדומות, והוא פתח כאלה עיניים: "מה, אתה חי? כאן כבר מזמן הספידו אותך. כולם אמרו שאתה מת". אני לא מת, יצאתי מזה, ורק כוח לא היה לי. הגעתי למרפאה של בית החרושת עם הפתק מבית החולים. כל המרפאה חדר אחד. האחות מסרה את הפתק לרופאה. בחורה צעירה, נחמדה. "אין לי כוח, קשה לי לעמוד על הרגליים", פונה אני אליה. הרופאה הסתכלה עלי, עם כזה חיוך אמרה לי: "אני אעזור לך", וכתבה לי פתק אחר. "תלך למרפאה על יד חדר האוכל, שם תקבל אוכל מחוזק וזה יעזור לך". שוב שמחתי בליבי. כל המרפאה הייתה חדר אחד עם שמונה מיטות. שוכבים במיטה ואוכלים שלוש פעמים ביום. הקציצה הייתה יותר גדולה והמרק יותר טוב. ההרגשה טובה. מתייחסים אליך ויש תאבון. אפילו שהלב דורש קצת יותר טוב, בכל זאת טוב. מכרים באו לבקר אותי. כל אחד מספר לי שכאן דיברו עלי כאילו כבר מתי. וטוב שככה יש לי מזל. בפעם הראשונה הרגשתי יחס כזה של חברות מהחבר'ה היהודים. כנראה שלא רק לי חסר היה יחס חם, אלא גם להם היה חסר את זה. באה לי מחשבה אקונומית. לקחת את הקציצה שנותנים לי ולתת חצי ממנה לאנשים שיבואו לבקר אותי בתור תודה על היחס הטוב. אלא שבאותו יום הגיע סאם לבקר אותי והביא לי חצי קציצה, בזמן שרציתי לתת לו חצי קציצה. ממש בא לנו לצחוק באותו רגע. לא זוכר כבר כיצד זה נגמר. אני חושב ששכנענו אחד את השני שכל אחד ישאר עם הקציצה שלו. עברו שבועיים ובאמת התחזקתי. לא גיבור, רק פחות או יותר יכולתי לחזור למיטה שלי בבית המגורים המשותף. קיבלתי מכתב מאמא. הדבר הראשון שכתבה היה שהיא שמחה שיצאתי מהמלחמה. דבר שני היה שעומדים לגייס את וולקע ושהיא נשארת לבד. היא כותבת כשדמעות בעיניה, והדם בורח מהלב. מה יהיה? איפה חיים? איפה מישה? מה עם שפטל? מה עם טפקע? היא עומדת להישאר לבד. כזה גורל. צצה לי מחשבה בראש, לנסוע לבקר את אמא.

הלכתי למחלקה הצבאית של בית החרושת והבאתי את הפתק מבית החולים הצבאי ושאני צריך לבקר את אמא שלי שהיא חולה ולבד. זה היה הסיפור שלי.

זה לקח קצת זמן ויצאתי לנסיעה ארוכה מאוד של יותר מאלף ק"מ. בהתחלה ברכבת, אחר-כך באונייה על נהר הוולגה, שמגיעה עד לקזן הבירה של טטריה ומשם בעגלה עם סוס עד לקולחוז נרד-קיצוי שבטטריה.

היום קשה לי להאמין, מאין היה לי הכוח והאומץ להתחיל בכזה מסע מסובך וארוך עם הרבה סיכונים. בכל המקומות שהגעתי אליהם היו פצועים מהמלחמה

ואני הצטרפתי אליהם בכל מקום. אכלתי בחדרי אוכל של פצועים, נסעתי ברכבת עם הפצועים. הרגל עדיין כאבה לי קצת ועשיתי את עצמי קצת יותר. הפנים שלי אחרי המחלה גם לא היו משהו. אני לא זוכר כמה ימים ארך המסע. בכל אופן זה היה לא מעט ימים ולילות.

כשהגעתי לאמא, ההפתעה הייתה לא רגילה. השמועה התפשטה מהר, כולם רצו לראות את הנס. הייתי הראשון שבא לחופשה מהמלחמה. אמא בכתה כל הזמן. איך זה יתכן שהגעתי בדיוק יום אחד לפני שלוקחים את וולקע לצבא. כל אחד רוצה לדעת איך זה היה ואיך זה נראה, וסיפורים לא היו חסרים לי. הרגשתי שכולם תפסו פחד מהשקט שהיה בחדר. מידי פעם שמעתי את האנחות והבכי של אמא, כשסיפרתי להם סיפור ששמעתי בדרך. הסיפור הוא על נכה אחד, בלי רגליים ובלי ידיים, שחזר לאשתו הצעירה והיא לא רצתה לקבל אותו. הוא התייאש ואמר לה: "תני לי נשיקה אחרונה לפני הפרידה". כשהיא התקרבה אליו כדי לנשק אותו, הוא נשך לה את האף ולא הרפה עד שתלש אותו לגמרי.

"כעת את יכולה ללכת", אמר לה "את לא רוצה אותי בלי ידיים ורגליים, עכשיו תמצאי לך בעל שירצה אותך בלי אף". כאלה טרגדיות ואחרות שמעתי בדרך.

הלילה עבר כמעט בלי שינה. אמא בכתה כל הלילה, חלק מתוך שמחה על כך שהגעתי, חלק מעצב. על כך שוולקע צריך לעזוב למחרת. הבוקר הגיע. אכלנו ארוחת בוקר ואחר כך התכוננו לדרך. כל הקהל הקטן של יהודים מהקולחוז, רובם מבלווה וגם אחרים, התאסף וכולם הלכו די הרבה עם השניים, וולקע ולייבקע בסר. שני חברים, שניהם יוצאים למלחמה ורק אני יודע מה מחכה להם. על המלחמה כמעט ולא דיברתי כדי לא להרגיז או להדאיג את אמא יתר על המידה.

אחרי כקילומטר כולם עצרו וביקשו שרק אני אמשיך אתם ואספר להם מה מחכה להם ואיך להתנהג. לא היה לי הרבה מה להגיד להם. אמרתי: "תשתדלו לא לדחוף את עצמכם להתנדב, כמה שאפשר, אלא רק אם אתם ממש מוכרחים. תהיו גברים עם אומץ". רעדתי בפנים כי לא ידעתי אם אמרתי להם מה שנכון היה להגיד. לך תמצא מה נכון להגיד במלחמה האכזרית הזאת.

ברגע האחרון, וולקע הוריד את חגורת העור מהמכנסיים שלו וביקש להחליף איתי את חגורת הברזנט הצבאית שלי. "קח, אתה נשאר, לי עדיף ללבוש את החגורה שלך בצבא". נדהמתי ועשיתי כמבוקשו. נשארתי ברגשות מעורבים. למה הוא עשה את זה? מה הוא הרגיש? עד היום אני שואל את עצמי - האם

הוא הרגיש שבעוד חצי שנה הוא כבר לא יהיה בין החיים? אני לא זוכר שבכיתי. כנראה שמי שטעם את טעם המוות, לא בוכה.

לא יכולתי להתעכב יותר מכמה ימים והתחלתי להתכונן לדרך חזרה להרי אורל, השארתי את אמא מאחור, לגמרי לבד. כיום קשה לי להבין, איך החזקתי מעמד. כנראה שבן אדם חזק יותר מברזל. שוב חזרתי באותה דרך שבאתי.

כשחזרתי לבית החרושת, התקבלתי למחלקת הקשר של בית החרושת. התקנו ותיקנו טלפונים בבית החרושת ובכל שכונות המגורים שהיו שייכות לבית החרושת. לא הייתי רגיל לעמודים האלה שבהם היו הרבה זרועות ובכל זרוע שמונה חוטים. היה לי ממש קשה, החברה האחרים, כולם רוסיים צחקו עלי כעל יהודי שלא רגיל לעבודה קשה. השתדלתי מאוד להוכיח את עצמי. הצלחתי באופן חלקי.

שוב שיחק לי המזל. הייתה עוד מחלקה ביחידה שלנו, מחלקת הרדיו. אסור היה להחזיק מקלט רדיו בבית, אלא רק להתקין שלוחה מהמרכזייה של בית החרושת, דרך חוטים לשמוע רק מה שנותנים לך לשמוע. רק קשר אחד עבד שם, הם היו צריכים שם עזרה. בטח שחיפשו להיפטר ממני, כך עברתי למחלקת הרדיו. כאן פגשתי בבן אדם שקיבל אותי יפה. הצלחנו להתיידד אחד עם השני והיינו זוג שהשלים אחד את השני, הצלחנו לעבוד ביחד עד סוף המלחמה. גם המנהל היה בן אדם נחמד. הוא ארגן לנו קורסים בהם למדנו ועבדנו וכיבדנו אחד את השני. בסוף נהייתי אחראי על אזור שלם.

בית החרושת לצינורות הועבר מדנפרפטרובסק לקמינסק-אורלסק שבסיביר לפני שהגרמנים הצליחו להפגיז את הערים על הוולגה. כמו בית חרושת זה הועברו גם בתי חרושת נוספים לסיביר. בכל שנות קיומה של ברית המועצות, אנשים גורשו לסיביר. המגורשים היו כאלה שנפלו ברשת של מערכת שלמה של אלפי ק.ג.ב. שכדי להצדיק את קיומם הייתה להם תכנית לתפוש כמה שיותר אנשים שסטו מדרך הישר ולהעניש על ידי גירוש לסיביר. קמינסק-אורלסק היה מקום זרוק בהרי אורל, כמו עוד הרבה מקומות בסיביר, לשם הובאו המגורשים והורו להם: "אם אתם רוצים לחיות, תבנו לכם בית ותעבדו את האדמה הבתולה, ושיהיה לכם טוב".

הרבה אנשים לא החזיקו מעמד והלכו לעולמם. היותר חזקים, עברו שבעה מדורי גיהנום והצליחו לבנות לעצמם בתים וגם לשומרים ולמנהלים שלהם.

כשהגעתי לקמינסק-אורלסק מצאתי עיירה קטנה שבה כמה שיכונים שבהם גרו חלק מהמגורשים המבוגרים ששרדו ובעיקר צאצאיהם הצעירים יותר. כעת

הגיעו לכאן אלו שהצליחו לברוח מהידיים האכזריות של הגרמנים הנאצים, וביניהם כאלו שבעבר היו בעלי שררה מאנשי הק.ג.ב. שגירשו את המסכנים, ועכשיו הם מצאו מקלט אצל צאצאי המגורשים.

כך גם אני נפלתי באחת הרכבות שהביאו אותי לקמינסק-אורלסק. אלו שברחו מדנפרפטרובסק עם כל הציוד כל בית החרושת היו המנהלים, הדירקטורים, הנ.ק.ו.ד. והק.ג.ב. אלו היו אנשים שאף פעם לא ידעו מה זו עבודה. לכן, הם היו צריכים עובדים גם לעבודה המקצועית וגם לעבודה השחורה. הם גם היו צריכים קורבנות חדשים כדי להאשים אותם בהתנגדות למשטר הקומוניסטי, אחרת לאנשי הק.ג.ב. לא תהיה תעסוקה וישלחו אותם לחזית. אנשי הק.ג.ב. היו בעלי נסיון רב בתפישת קורבנות תמימים וידעו היטב את המלאכה. ראשית הם היו מחפשים מי שיכול לעזור להם באופן אישי. הם לא צריכים ברגים שאפשר לקבל מן המכונאים. הם צריכים בעלי מקצוע כמו: סנדלרים, חייטים, נגרים ועוד...

קבוצה אחרת שהגיעה לקמינסק-אורלסק היו יהודים שברחו מהגרמנים, חלקם יהודים מפולניה, בעלי מקצוע שהיה להם מזל להגיע לכאן ולנשום עמוק אחרי כל כך הרבה טלטולים שעברו בדרך. ולכן, הקורבנות הפוטנציאליים של הק.ג.ב. היו החבר'ה היהודים.

הייתה מעין "טרויקה", שהם: אלקסיי, אוקראיני, שהיה איש ק.ג.ב. משופשף, אוקראיני נוסף, שמן, מנהל בתי המלאכה, שלא היה יכול להסתכל ישר בעיניים, ואדם נוסף שהיה סגן הדירקטור של בית החרושת. המילה נבלה הייתה טובה מדי בשבילם.

הראשון שבא להתחבר עם החבר'ה היהודים היה אלקסיי איש הק.ג.ב. הוא היה צריך נעליים לעצמו, לאשתו, לילדיו ולעוד כמה שותפים וידידים. הוא היה צריך גם מלבושים שהחייט יכול לספק וגם בנגר אפשר להיעזר. דרכו להתחבר לאנשים הייתה הוודקה. אלקסיי הוא הראשון שמביא את הבקבוק וכך משמחה לשמחה הופכים לחברים. זו הדרך הבטוחה לנצל את החבר'ה הנאיבים. לא פעם שמעתי מזאב הסנדלר שהם חברים ואין לפחד משום דבר. יש לו כיסוי לכל החומרים שהולכים "שמאלה", ואלקסיי ממש ידיד נפש. ההוכחה לכך הייתה שהוא עזר לזאב לארגן נסיעה לגורקי כדי להביא את אשתו וילדתו בת השנה.

אותו הדבר היה עם יתר החבר'ה, בעלי המקצועות שבאו מפולין. שותים, אוכלים, ועושים חיים. אלקסיי תמיד שיכור, או חצי שיכור, התעורר בוקר אחד

אחרי שלושה ימי שכרות, הביט בראי ונבהל מעצמו. המחשבה הראשונה הייתה, צריכים לעשות משהו. מזמן לא יוצא משהו, כשהראש מסתובב מהשכרות והאורגיות של יום אתמול - באמת היה טוב. היהודיה הקטנה הייתה משהו. במחשבה שניה, בא הפחד. אם הוא לא יעשה, יכולים לשלוח אותו לחזית בצבא. כעת כשיש כל כך הרבה אבידות, הרוגים ופצועים, מחפשים כל אחד פנוי כדי לשלוח עזרה לחזית. חזיתות יש הרבה. לכל האורך של ברית המועצות היכן הארמיות הרוסיות ועוזבים עיר אחרי עיר. אלקסיי שותה כוסית וודקה, ברוסית זה נקרא "פורמל" כדי לעורר את עצמו ומחליט: מספיק עם היהודי. הגיעו סנדלרים חדשים עם המשלוח האחרון. את הלבנות החדש ישן, צריכים לעבור בפועל.

אלקסיי נוסע, לסגן הדירקטור, שגם הוא השתתף במשתה ובאורגיות. ההחלטה נפלה. יש להודיע לסטפן, מנהל בתי המלאכה. צריכים להכין כרטיס ומשלוח לקבלת סחורה בעיר הגדולה סוורדלובסק.

לאחר יום, זאב מקבל הודעה שעליו לנסוע להביא סחורה לכל המחלקה. עליו לצאת מאוחר בערב וזאב שמח שדווקא בו בחרו. מתכונן, ובערב מנשק את אשתו ואת הילדה בת השנה וחצי, ויוצא לתחנת הרכבת כדי לעלות על הרכבת קמנסק-אורלסק סוורדלובסקי.

בתחנת הרכבת זאב פוגש את אלקסיי ועוד שניים ונעשה מאוד שמח שיהיה בחברה טובה. לא היה שום חשד, מה "שהחברה הטובה" הכינו בשבילו.

כשהודיעו לו שעליו להכנס, לא כאן, רק לכאן, זאב עוד לא יודע מה מחכה לו שם. זאב, יש בעיות, אומר לו הידיד הטוב. צריכים לברר כמה דברים. נוסעים לתחנה שלנו. גם כאן לא הבין מה הולך. הוא לא פוחד היות והוא בין חברים.

אלקסיי היה רגוע, כאילו לא קרה כלום. בשבילו זו לא הייתה הפעם הראשונה, לא הפעם העשירית ולא הפעם המאה ואחת.

זוהי העבודה שלו. כדי להתקיים, הוא צריך להפוך חברים של אתמול, לשונאים של היום. אני לא אשם שאתה מסתבך, לא ידעתי שאתה משתייך לארגון שפועל נגד המדינה. אתם רוצים להחזיר את הקפיטליזם ואת הפשיזם בברית המועצות, נותנים לכם מקלט ומה אתם עושים, התחיל אלקסיי לנאום בפני זאב. לזאב נדבקה הלשון. הוא לא הבין מה אוזניו שומעות, דווקא מהחבר של אתמול הוא שומע דברים כאלה?

מה לא עשיתי בשבילו. עשיתי את הנעליים הטובות ביותר. לא היה מקרה שהוא ביקש דבר-מה ולא קיבל. דבר אחד שהרגיע את זאב היה שאלקסיי אמר: אם יהיה מקום לעזור הוא יעזור. מאז הוא לא ראה יותר את אלקסיי.

התובע, צעירצ׳יק, יושב לפניו בלילה כשכולם ישנים והוא הקריא לו, לזאב, פרקים אחרי פרקים, מה שזאב עשה עם החברים שלו ועמדו לעשות, וטוב יעשה זאב אם הוא בעצמו יספר את האמת וגם יתן את כל השמות שהשתייכו לארגון הזה.

כיצד אדם כמו זאב יכול לאכול בבת אחת את כל המתרחש? תופס את הבטן וצריך לרוץ כל רגע לשירותים. והשירותים נמצאים בחוץ.

פעם התובע נותן לו ללכת, פעם שנייה לא נותן. אתה רוצה לברוח? אתה צוחק ממני? מכירים אתכם. לא אכפת להם שאתה מתלכלך, זה מה שהם רוצים, להוציא אותך מדעתך. לבסוף אחרי כמה לילות ולפעמים גם מכות ועוד כל מיני עינויים נשברים וחותמים על כל מה שמבקשים. זאב מנסה לחפש את אלקסיי, הוא הבטיח. אלקסיי לא נמצא, הוא מקבל תשובה. הוא נוסע לשליחות חשובה. צריכים להציל את המולדת. לא מספיק שהגרמנים התנפלו, גם אנשים כמוכם הורסים את המדינה.

זהו המשחק שמתרחש במשך כל השנים בכל המקומות. מבלי להפחיד את האנשים, אין סדר, כך מבינים כולם. כדי להפחיד צריכים להיות קורבנות, שכל היתר יעשו בדיוק מה שדורשים, בלי טענות. שום מילה. שום תלונה. אם מישהו נשבר ולא מחזיק מעמד, מדבר כמה מילים לעצמו, בדיוק זה מה שהאלקסיי צריך. זה מקל את העבודה שלהם במקום להוציא משהו מהעצבות, נותנים להם חומר ביד.

כאלה כמו זאב, ישנם מיליונים. כל המחנות ובתי הדואר צריכים תמיד להיות מלאים במקום אותם אנשים שלא מחזיקים מעמד בעבודות פרך. שם בסיביר באים חדשים, המכונה עובדת יום ולילה.

אם הגדולים עם כל האלקסיים קצת עברו את הגבול, כשבשנה האחרונה לפני המלחמה הורידו את הראשים של כל הגנרלים בצבא האדום וכמעט לא נשאר אף גנרל ואף אלוף כשהתחילה המלחמה.

גם בזה בטח מצאו אשמים. היות וסטלין עם יתר הגדולים אף פעם לא אשמים. הם צריכים להכריז על גיוס כללי ותמידי והעם שופך עכשיו את דמו כדי להציל את רוסיה.

לא. הגדולים אף פעם לא עושים שגיאות. גם ההסכם מולוטוב-רובנטרופ לא היה שגיאה. היטלר הבטיח להיות טוב וסטלין האמין בו. סטלין אשם שהיטלר לא עומד בהתחייבות? בטח סטלין לא אשם. אז מה אם 30 מיליון רוסים ואחרים יהרגו וכל רוסיה נהרסה ומיליוני משפחות נהרסו? זה כלום, העיקר סטלין חכם. וכל הארמייה עם האלקסיים דואגים שאף אחד לא יפתח את הפה ואם אינם כאלה שפותחים את הפה, במגירה יש כל מיני פטנטים כדי לפתוח את הפה לאלה שמפחדים לעשות זאת.

אחד מאלה הוא זאב. למי זה אכפת שלזאב יש אישה וילד שגם הם נהרסים ובדרך שבה הם נהרסים, הם מושכים עוד אחרים, וכאן נוצר מעגל שהכל נהרס.

הטבע לא נותן להרס עד הסוף בגלל שלטבע יש פטנטים לחדש הכל מחדש והחיים צריכים להמשך.

בבית לא ידעו היכן זאב, מה קרה, יום יומיים, שבוע, והילד איננו. את מי ששואלים, אף אחד לא יודע. האלקסיים האלה למדו לעשות הכל חלק שאף אחד לא יגיע עם טענות, ועוד יצטרכו לתת להם תשובות עם הסברים, זה יכול להיות יותר מידי קשה בשבילם. הם כבר רגילים שאנשים צריכים לסבול בסבל של האנשים, הקורבנות צריכים לדאוג לאחרים, הם את העבודה גמרו ולשאר, שידאגו האחרים. אי אפשר לדרוש מהם, שהם יעשו הכל עד עייפות. צריכים גם לחיות. הוודקה עוד לא נגמרה ועוד קורבנות עומדים בתור, מכונה שלא פועלת, מתקלקלת. ובין זה לזה ישנן גם נשים, בחורות שצריכות להטעין את הבטריות כדי להמשיך. אחרי שבועיים קרה אותו הדבר עם החייט, בעוד שבועיים אותו הדבר עם הנגר, בטח בחברות אחרות זה קרה עם אחרים. כולם צריכים לדעת שאסור לפתוח את הפה, כל אחד צריך לסבול ולשתוק. זה הוא המשחק. כך חיינו. אוי וואי ווי מי שנופל. זאב עם אישתו פרימיט, עם הבת סונה חיו די טוב. הייתה להם פרנסה ולא חסר כלום. ה"חבר" הטוב עוזר לזאב לנסוע לעיר גורקי להביא את אשתו עם הבת, הם חיו בנחת עד שקרה מה שקרה וחיי הגיהנום החלו. עברו יום יומיים, שבוע. את מי ששואלים אין תשובה. ומי שיודע מתחמק. אחרי שבועיים, עובד אחד מבוגר מבין הפקידים אומר עם חצי פה שהכתובת צריכה להיות המשטרה. גם במשטרה אף אחד לא מכיר ואף אחד לא יודע. בכזה גהינום חיה המשפחה. עד שאחרי כחודשיים הגיע מכתב מבית הסוהר אי שם בסיביר. זאב כותב שטוב לו, הוא עובד ומקבל יחס טוב, הוא עצור להרבה זמן. שום פרט על מה שקרה. הכתובת היא מחנה עם מספר אי-שם באמא רוסיה.

כולם במחנה ידעו שאם יכתוב אחרת, המכתב לא יגיע. המבוכה במשפחה נעשתה גדולה יותר. מה עושים? למי לפנות? כולם מסביב מפחדים. הייתי ידיד של המשפחה. את זאב הכרתי עוד ברכבת מגורקי לקמנסק אורלסק. סאם היה תמיד משוחח עם זאב, לכן זאב חיפש את החברות שלי וסאם יודע תמיד לעשות ראשון את הטובה ואחר כך הוא יודע ללחוץ להיות ידיד.

גרתי בבית מגורים משותף, בבית החרושת, וסאם לחץ שאגור אתם יחד, אפילו שהם כולם גרו בחדר אחד. סאם תכנן להוסיף קרש למיטה שלו שיהיה לי מקום לשון יחד. ישנתי פעם כן ופעם לא. לא היה לי נעים להיות ביחד עם זוג נשוי בחדר אחד.

בעבודה היה לא רע, היינו מחלקה קטנה ועבדנו טוב, היחס בינינו היה טוב. למדתי טוב את המקצוע, להתקין ולתקן מכשירי רדיו. בסוף המנהל החליט שבמקום שאנחנו שנינו נעבוד על כל השטח הוא חילק לשניים ואני הייתי אחראי על השטח שגם אני גרתי. קשה היה בחורף, השלג היה שני מטר והעמודים עברו בשדות. נסעתי עם גלשני שלג וכשהייתי צריך לעבוד על העמוד עם פלייר הייתי צריך להוציא את היד מהכפפה לשניה, להכניס בחזרה לחמם ולהמשיך. גם על הקושי הזה התגברתי.

קיבלנו עוד הטבה. הנהלת בית החרושת חילקה לכל עובד שורה אחת בשדה של תפוחי-אדמה. הייתה הרבה אדמה בתולה בסביבה, לא מנוצלת, ובשורה הזאת היו צריכים לא תפוחי-אדמה אלא רק את הקליפה של תפוחי האדמה. ובאדמה הבתולה השחורה יוצא מכל קליפה חצי דלי תפוח אדמה. המצב של כולם השתפר מאוד. עד אז היינו תמיד רעבים וזה הציל את המצב. המנהל שלי שהיה המנהל של מחלקת הרדיו, היה איש בלונדי, גבוה, אינטלגנט. ממש היה תענוג לעבוד איתו. סיפרתי לו את הבעיה שלי, שקיבלתי מאימי מכתב עם הרבה דמעות, שנה שהיא לבד וידוע לה ששני בנים נפלו. הודיעו לה ששפטל שהיה פצוע קל, כביכול, נפטר מפציעות ב-30.12.41. וולקה נעלם בחזית הסטרי-רוסיה בדצמבר 42 ומשה שהיה בריגא גם הוא נעלם בשבילנו ועוד שני אחים נמצאים בדיוויזיה הלטבית בחזית סטרא-רוסיה. לו יכולתי להביא את אימי לכאן, היה דבר גדול בשביל האמא. הוא שומע בהתרגשות ולא היה לו במה לעזור לי. כשזאב נעלם, הייתי נרגש ביחד עם המשפחה. לא ידעתי במה אפשר לעזור ראיתי משפחה נהרסת. ורק אלוקים יודע איך להציל אותם. השתדלתי להשתתף בצערם. השתדלתי לבקר אותם כל יום והמעט שיכולתי לומר, שצריכים להחזיק מעמד ושהכל יסתדר. בסוף נודע מהדיבורים מפה לאוזן, שאת

כולם מאשימים בסעיף 58 וזה היה ידוע שזה פוליטי, ומאשימים אותם בריגול ובבגידה במולדת, שזה אבוד, מזה לא יוצאים חי. כשנודע לי המצב, נבהלתי מאוד. בא לי פחד שגם יגיעו אלי. זמן מה הפסקתי לבקר אותם, פשוט פחדתי. במקרה פגשה אותי השכנה של פרימיט ואמרה לי שהמשפחה נהרסה לגמרי. הם לא מחזיקים מעמד, רק אני יכול לעזור אם אבקר אותם. נעשה לי לא נעים ושוב התחלתי לבקר. אחרי זמן מה באה אלי רעיה, בחורה צעירה מריגא שאני בזמנו עזרתי למשפחה שלה להסתדר בעבודה במחלקה של בעלי מקצוע. רעיה באה אלי מבלי לשאול מה שלומי, שואלת אותי: איך אתה עזבת את הצבא. נעשה לי לא טוב, עניתי שהכל היה חוקי ושום דבר לא חוקי לא היה. וזה ידוע במשרד הצבא ואין לי בעיה עם זה. הבנתי שמחפשים עוד קורבן. היה לי גם ברור שרעיה משתפת פעולה עם ה ק.ג.ב. - נגד החברה שעצרו. בליבי פחדתי רק הייתי משוכנע ששכנעתי אותה שאני נקי מכל דבר. שמרתי גם על ההגיון. כולם ידעו ששלושת אחיי נהרגו במלחמה ועוד שניים נלחמים ואמא לבד. הם לא ירצו להסתבך עם משפחה שכזו. ובכל זאת הייתי בפחד מתמיד, המשכתי לבקר את פרימט וסאם. הרגשתי שבאמת אני מכניס להם קצת חיים ופרימט שהייתה אשה נאה, יפה עם החיוך המדליק, הייתה כעת שבר כלי עם עיניים אדומות מבכי, במצב שהשמיים נופלים עליה. בכל זאת בזמן האחרון כשבאתי אליה וראתה אותי, העיניים שלה התבהרו. היא הסתכלה לי חזק בעיניים וראיתי שמהעיניים הרכות והלחות יוצא ברק, מחפשים רחמים. נוגע לי בלב , אשה כל כך נחמדה, הגורל פוגע כל כך חזק שנית. הראשון שההורים עם כל האחים והאחיות נשארו אצל היטלר, חוץ מסאם שנמצא כאן איתה. משהו זז גם בקירבי, בליבי. גם אני הייתי מאוד בודד, עם כל כך הרבה צרות שעברתי.

שיחק לי המזל. אחרי זמן מה, בבוקר כשבאתי לעבודה, המנהל ביקש שאכנס לחדרו. עם חיוך והנאה בפנים אמר לי שיש דרך בשבילי לנסוע לאימי. הוא נתן לי חלק מהרדיו ששימש את כולם ואמר לי לך: העירה ותגיע לכתובת הזאת, למשטרה ותפנה לאדם הזה, תחליף לו את החלק-הזה והוא יתן לך אישור לנסוע לטטריה, סע ותביא את אמך. אכין לך חופש מהעבודה לשבועיים.

התבלבלתי, קשה היה להאמין את שאוזניי שומעות. לו לא הייתי מתבייש, הייתי מנשק אותו. בדרך לקמינסק אורלסק, חשבתי שבמיקרים של מפתח בחיים שלי, אלוקים עוזר לי. חוץ מזה שאשמח את אימי, אעזור לה להגיע לכאן ונחייה יחד. אברח קצת מכאן, מכל האווירה. הרגשתי שאני מתחיל להימשך לפרימיט המסכנה. כשמצד אחד מושך אותי אך מצד שני פחדתי להכנס יותר

מידי עמוק. כשנודע לפרימיט, שאני נוסע לאימי ואנחנו נחזור יחד, העיניים הרכות, הלחות ממש נצמדו לעיניים שלי. אמרה לי: תחזור מהר, תחייה עם אמך כאן, ביחד ואני אחזיק אותה כמו אמא שלי.

עם כאלה רגשות מעורבים יצאתי לדרך ארוכה מאוד, למעלה מאלף ק"מ. הפעם החלטתי לנסוע דרך דלבינסק לאופה ומשם לקזן. באופה היה חבר טוב שלי לולקה שטיינמן - בילדותו הוא הכניס את ידו למכונה, ונחתכו לוֹ כמה אצבעות. כך שיחררו אותו מהצבא והוא גר באופה שבשקיריה. התכתבנו וידעתי את כתובתו. יצאתי מהחדר בשעת ערב מאוחרת.

סאם יצא איתי החוצה ואומר לי שכך גם יצא זאב בזמנו, בשעה זו. תיזהר שאיתך לא יקרה אותו דבר. עם כל הפחדים מהזמן האחרון, נאסף עוד פחד אחד, אני נוסע לבד לאמא שלי. עם השכנוע העצמי המשכתי ללכת בשבילים החשוכים עד תחנת הרכבת.

קניתי כרטיס, ישבתי בתחנה והשתדלתי להיות רגוע, רק בפנים הרגשתי שהפחד לא עוזב אותי. רציתי שהרכבת תגיע כמה שיותר מהר. כששמעתי את רעש הרכבת מרחוק, המתח ירד לי לאט לאט. כשהרכבת הגיעה והתיישבתי בפנים הקרון והקטר השמיע את הצפצוף הארוך והרכבת התחילה לזוז הרגשתי שעם כל דפיקה של הגלגלים יורד ממני המתח שהתאסף במשך כל הזמן האחרון. העייפות השתלטה עלי והרגשתי שאני נכנס לאט, לאט לעולם אחר. נעשה לי כל כך טוב, מזמן לא הרגשתי כך. עם כל השחרור נרדמתי, התעוררתי עם אור ראשון של יום המחרת. ברגעים הראשונים לא ידעתי היכן אני נמצא. דפיקות הגלגלים עזרו לי להבין שאני ברכבת. גם האנשים הזרים עזרו לי להבין היכן אני. הבטתי בחלון וראיתי שהכל רץ בחוץ, שדות, עצים, בתים ישנים, עמודי חשמל, הכל בורח ממני וביחד הם רוקדים ומזכירים שקיים עולם. עולם טוב, או לא טוב, רק הוא קיים. אם אפילו לא רוצים לחיות כמו בני אדם, העולם קיים.

הרכבת הגיעה לבית חרושת לטנקים שנמצא בפרבר של טשובינק וגופים אין ספור של טנקים לא גמורים פזורים בשטח ענק, ביחד עם עוד כל מיני ציוד.

הקטר משמיע מזמן לזמן צעקה, ודוהר הלאה. בשעות המוקדמות של הבוקר הגענו לתחנת הרכבת של טשלבינסק, הייתי צריך לרדת ולעבור לרכבת אחרת שנוסעת לכוון קזן. טשובינק עיר גדולה, אחד מהערים בהרי אורל שהכל עובד בשביל החזית, הטנקים האלה שבינתיים מתקדמים וכבר השתלטו על חצי רוסיה.

רק במקום אחד עצרנו את הגרמנים וזה ע"י מוסקבה. כעת הגרמנים מחזיקים את לנינגרד העצורה, הגיעו לקווקז וקְרים ושולטים בים השחור. הם נלחמים על דלק ורוצים לכבוש את סטלינגרד. אחרי כמה שעות שוב אני יושב ברכבת ונוסע בכוון אופה שבבסקיריה. הראש שוב מתמלא בכל מיני מחשבות, הייתי רוצה להשתחרר מקמנסק-אורלסק, לחשוב על אימי שאני עומד להעביר אותה אלי ובלי רצון, המחשבות שוב חוזרות לפרימיט, לעיניים הרכות שלה, איך שהן נדלקות כשהן נפגשות עם העיניים שלי, איך העיניים שלה מדברות אלי וממש מבקשות רחמים. גם אצלי זז משהו, שאינני יכול להשתחרר מהם. זה בפעם הראשונה שאני בתפקיד רצוי, מתייחסים אלי. אף פעם בחיים שלי לא הרגשתי שאני רצוי בשביל מישהו, שאני יכול לחמם נשמה של מישהו. זה דווקא החלק, שתמיד רציתי בו, חשבתי על נשים והייתי רוצה להיות כמו אחרים שיודעים איך להתקשר אליהן להיות קרוב איתן, לאהוב אחד את השני.

עד עכשיו לא יוצא לי אף מקרה. וכעת פרימיט, מחמם לי את הלב עם העיניים שלה, עם המילים החמות שלה וכמה שמחה כשאני בא.

דווקא עם המוח אני חושב שזה מסוכן בשבילי, פרימיט נשואה, יש לה ילדה. הייתה מאוהבת בזאב ובטח גם היום עוד אוהבת, כך אני חושב לפני שאני מגיע אליה וכשאני פוגש את העיניים שלה, אני מרגיש שזהו, מה שלא היה לי וזה כל כך דרוש לי. פרימיט מספרת לי שהפסיקו להגיע מכתבים מזאב וכמה שזה חבל והתקווה, נעשית יותר קטנה ויותר קטנה, מי שנופל בידיים שלהם, לא יוצא חי.

יותר מזה היא לא אומרת. רק נותנת לי רמזים. כמה טוב לה שאני מבקר ורק אני עוזר להם בשעה הקשה הזו. גם אני מרגיש כמה חוטי הרגש בינינו מתחברים, יותר חזק בכל פעם שאנו נפגשים. לה לפרימיט, חוטי הרגש כבר היו קשורים מאוד חזק לחוטי הרגש של זאב. ושני הלבבות היו קשורים. אז בא האלקסיי עם החברה שלו ובכוח ניתקו אחד מהשני. להם לא אכפת שקיימת אהבה בין בעלים ונשים, הם אוהבים אחד את השני, הם אנשים שבכלל לא אוהבים. אנשים כאלה לא יודעים, תפקידם רק להרוס. בעד זה הם מקבלים כסף ועוד אלף הטבות מהקורבנות לפני שהם מוציאים את זעמם.

כשאני חוזר למחשבה שלי, משהו אומר לי תזהר. אתה עוזר לאחרים ומסבך את עצמך. המעגל הזה חוזר על עצמו. אינני יכול לא ללכת וגם ללכת מסוכן. עם כאלה מחשבות יושב אני ברכבת שמקרבת אותי לאימי. עם התקווה שאולי נצליח לגור ביחד ולהציל את המצב ועם כל המחשבות נרדמתי שוב וחלום רע תופס אותי. כאילו אלקסיי עם החברה שלו באו להזמין אותי לשתות איתם,

לבלות איתם ואני מפחד, מתנגד והם בכוח ממלאים את כוסי ואני מוכרח לשתות, אני מפחד ומשתכר וכשאני שיכור הם אומרים אולי תלך איתנו. בכוח התעוררתי והייתי כולי מזיע. לקראת ערב הגעתי לאופאה והתחלתי לברר איך מגיעים לכתובת של החבר שלי כשהגעתי היה חושך כשעליתי למעלה לחדר שלו האשה הרוסיה שאלה מה רצוני, אמרתי לה שבאתי לחבר שלי ללוקה שטיינמן, היא ענתה לי שהוא לא בבית ואני לא יכול לחכות כאן. כדאי לי לבוא יותר מאוחר. לוקא לא מיהר לביתו והלך לבית מרחץ הוא לא ידע שמישהו מחכה לו לכן הוא חזר די מאוחר ואני חיכיתי הרבה זמן. כשנפגשנו השמחה הייתה גדולה כי גם הוא היה בודד ובזמן המלחמה לקיים כזאת פגישה לא היה פשוט. שנינו ישבנו עד עלות השחר וסיפרנו אחד על השני, הוא סיפר לי שהוא גם היה קשור לבחורה שהיא מבוגרת ממנו, היא יפה, אינטלגנטית, חכמה ומעניינת אך הוא לא יודע מה לעשות. לא הצלחתי לעזור לו לפתור את הבעיה. בבוקר לולקה נתן לי ככר לחם ובימים ההם זה היה אוצר גדול, לא רציתי לקחת אך הוא שכנע אותי לקחת ואמר שהוא יסתדר כי הוא עובד במחסן אוכל.

חזרתי לרכבת, שדהרה לכיוון קזן, בירת טטריה. קזן נמצאת במרכז רוסיה הארופאית על הנהר קמה-וולגה. סוף קיץ . מרגישים את האויר הקריר שנכנס דרך החלון החצי פתוח.

מביאים תה, וכל אחד מהשכנים בקרון תופס משהו לאכול, רוב הנוסעים מבוגרים, זקנות, פצועים.

שוב באה לי בראש אימי. היא לא יודעת על בואי, הכל קורה כל כך מהר שלא היה זמן בשביל מכתב שיכול להגיע. בטח תהיה שמחה יחד עם דמעות. בעיניים יש לה כל כך הרבה דמעות, כמה שאני זוכר, היא בוכה.

אולי הדמעות משחררות לה את הלחץ על הלב, אחרת איך היא מחזיקה מעמד אחרי כל כך הרבה סבל.

ידוע לה ששפטל לא בחיים, וולקע נעלם בקרבות, קשה להאמין שהוא בחיים, מישה שנשאר בריגא, לא יכול להיות שהוא עדיין חי. חיים וטפקע בדיוויזיה הלטבית ע"י סטריה רוסיה. שלושה מילדיה אינם ושניים בסכנת חיים כל רגע.

איך ליבה של אמא לא מתפוצץ אחרי זה, שהיא לבדה גידלה וחינכה את ששת ילדיה. אני מנסה להרגיע ומבטיח שאקח אותה איתי לאורל ונחייה יחד. כאן בא לי געגוע, להגיע כמה שיותר מהר לאמא. אמא, אנחנו נוסעים יחד, לא תהיי יותר לבד, נהיה ונחיה יחד עד גמר המלחמה.

והשריקה שמשמיע הקטר מזכירה לי שאנחנו מתקרבים לאמא ושוב נשמעות רק דפיקות הגלגלים שמתגלגלים מהר מהר. אוי ווי ווי למה שהגענו.

אלוקים ברא את העולם יפה, טוב שכולם יחיו בו טוב. הוא נותן אויר לנשימה, שמש לחימום, עצים, פרחים, דשא, מים לשתיה, הכל חינם. הדבר היחיד שאלוקים ביקש מבני אדם הוא שיהיו בני אדם. ומה עושים בני האדם? הורגים אחד את השני. איזה חורבן הביאו על העולם? יותר גרוע מחיות - חיות טורפות כשהן רעבות. בני אדם טורפים אחד את השני מרוב טוב. יש היטלר מצד אחד, יש סטלין מצד שני (על סטלין יש פחד אפילו לחשוב). אחרי שלושה ימי נסיעה אני מתקרב לקזן ועוד עם סוסים, ומעט הליכה ברגל ואהיה אצל אימי. השעה הגיעה, הרגע הגיע. אני מתחבק עם אימי, אימי רועדת מרוב בכי. אין לי יותר כוח להחזיק מעמד. למה הגעתי שאני שנה לבדי וכל הילדים שלי נהרגים, בשביל מה לי לחיות. אמא, יהיה טוב. אנחנו מתכוננים ויוצאים לדרך. אני משתדל להרגיע ובעצמי אני מרגיש שהמעיים מתהפכים לי בבטן. הילדים של האמא, הם גם האחים שלי.

האמא בשלה: יותר טוב לא לחיות וללכת לירחמיאל, שם איתו יהיה לי יותר טוב. הגיעו מים עד נפש. אמא ממש מתפרקת. אפשר להבין את ליבה, בדיוק מה ששאלתי את עצמי בזמן הנסיעה. חיפשתי כל מיני הסברים כדי להרגיע את אמא.

הראשון אמא, בקשר למישה - לא ידוע. נקווה שהצליח להינצל. הוא בלונדי בהיר, בכלל לא דומה ליהודי, עם קצת עזרת אלוקים והוא חי, את תראי שהוא עוד יחזור.

שפטל, היה פצוע קל מאוד. לא יכול להיות שהוא מת, בטח זו טעות. גם וולקע, נמצא במקום כלשהו, אין שום הודעה שהוא מת. יש אלוקים ונקווה לא להוריד ידיים. נמשיך ונתכונן. הרגשתי שעם דברי הרגעה לאימי אני מרגיע גם את עצמי.

אמא נרגעה קצת, הבית היה מלא במכירים, אנשי באלווי וכל אחד עם עיניים פתוחות מלאות עצב, רוצים לדעת מה נשמע, מה עם החזית השניה, ידעתי כמו כולם ובכל זאת השתדלתי להרגיע את כולם. החזית השנייה בדרך, האויר אצל הגרמנים נגמר. מתכוננים להתקפה גדולה מכל החזיתות עם פתיחת החזית השנייה.

הרגשתי שאני זורע תקווה בכל הלבבות הרעבים לתקווה יותר טובה, לכולם נמאסה המלחמה, עם כל החיים והצרות.

למחרת יצאתי למרכז המועצות, לקבלת חותמת אצל מפקד הגיוס הצבאי. בלי חותמת אינני יכול לחזור לבית החרושת הצבאי שבקמינסק-אורלסק.

כאן נתקלתי בהפתעה מאוד לא נעימה, התקבלתי אצל המפקד טטרי, הוא שמע אותי בסבלנות, שכבר הייתי במלחמה ע"י מוסקבה וכעת אני עובד בבית חרושת צבאי חשוב, רק באתי לקחת איתי את אימי, ששלושת בניה נהרגו במלחמה ועוד שני בנים נמצאים בדיוויזיה הלטבית ע"י סטריה-רוסיה. האמא הייתה כל הזמן לבדה חולה, לכן קיבלתי חופש כדי להביא את אימי אלי לקמנס-אולסק. הקצין הביט כל הזמן בטופס שנתתי לו, כדי להוסיף את החותמת, בסוף הוא מחזיר לי בחזרה את הטופס שלי ואומר לי, שכעת מלחמה וצריכים חיילים בחזיתות, כדי להציל את המולדת. אותך, הוא אומר, נגייס לצבא ואנחנו נדאג לאמא שלך ושם בבית החרושת יסתדרו בלעדיך. סיפור שעשה לי חושך בעיניים, לא עזר ולא נותן לי יותר לדבר. יצאתי ממנו המום. זה מה שעוד חסר לאימי. התחלתי לחפש אולי יש עוד עם מי לדבר. כך שאני בודק את השמות על הדלתות. מצאתי דלת שכתוב: מנהל הלשכה. דפקתי ונכנסתי, בעומק החדר יושב קצין עם גוף מגודל, שמן, בגיל יותר מבוגר. הוא הרים את הראש ושאל מה רצוני, חזרתי על כל הסיפור שלי והוספתי שאימי ממש לא מחזיקה מעמד. אסור שאני אעזוב אותה. הקצין הסימפטי הכניס את ידו למגירת השולחן, הוציא משם חותמת, נותן דפיקה, בהתחלה על קופסא קטנה אחרי זה על הטופס שלי. קח את אמך וסע, כאן יסתדרו בלעדיך, אמר. ממש קמתי לחיים והודיתי לו והתחלתי לצאת. כשהייתי כמעט ליד הדלת, שמעתי מאחורי קול שאומר זיי געזונט. (בידיש - תהיה בריא). הסתובבתי ושלחתי אליו חיוך קל, גם הוא החזיר לי חיוך קל.

יצאתי שמח וחשבתי שלב יהודי קיים בכל מקום.

שמחתי שהצלחתי להתגבר על המקלות בגלגלים שניסו להכניס אצלי ובא לי כזה רצון, מה שיותר מהר לצאת מכאן.

חזרתי לאימי, אמרתי שהכל בסדר, נתכונן ונצא לדרך מחר - מחרתיים.

אמא התרגלה למצב החדש, נרגעה והתחילה להתכונן לנסיעה.

כעת יוצא איתי, כמו עם החולה ההוא - איך שלא משכיבים אותו, לא טוב לו, כואב לו. לו יכולתי להרגע ולחשוב בהגיון אז דווקא כאן עם אימי, בקולחוז הזרוק, היה הכי טוב לנוח, קצת לשכוח מכל הבילבול שקורה שם בבית החרושת הצבאי, בהרי אורל. הפחד מליפול קורבן נוסף אצל ה"אוכלי אנוש" אלקסיי עם הבנדה שלו.

דבר שני, האי וודאות עם פרימיט שמצד אחד, רחמנות לעזוב אותם, הם יכולים ללכת לאיבוד. מצד שני, מרגיש אני שיש לי משיכה אליה. ומצד שלישי להכניס גם את אימי ל"בוץ ההוא" וכשהיה עלי להחליט מה יותר טוב, נוצר מצב שאין דרך חזרה. אמא כאן לבדה לא מחזיקה מעמד. מוכרחים לנסוע, עם התקווה שאלוקים שבשמים ימשיך לשמור עלי ועל אמא. בתנאים של אז, זה לא הולך קל ופשוט להשיג סוס עם עגלה, עם עגלון מהקולחוז שהם בעצמם היו בכל מיני צרות. היה לא פשוט עם כל הקושי, אחרי כמה ימים הצלחנו לעלות על אוניה המפליגה דרך נהר הקמה, שהוא זורם לנהר וולגא ובדרך זו מגיעים עד העיר גורקי ומשם עם רכבות דרך מולטוב, סוורדלובסק לקמנסק-אורלסק עם מעברים מרכבת אחת לשניה, בקרונות משא, כשאת הפעקלאך היו צריכים לקשור לרגליים, אחרת הם היו מקבלים "רגליים", בחושך של לילות ובדוחק של ימים.

הנסיעה בפני עצמה, בזמן מלחמה, ברעב וחוסר צרות של כל האוכלוסייה, היתה לא פשוטה. ההפלגה, בהתחלה הייתה די מרגיעה. על המים הזורמים האוניה מתנדנדת בקלות, הרוח נושבת, מביאה רוגע והקלה, התרגעות ללב ולנשמה, שהייתה כל כך זקוקה לזה. יושב ליד אימי, מחזיק אותה בידי והרגשתי שהרעד בגוף שלה נחלש והיא נעשית רגועה יותר.

בטח שנים היא לא הרגישה חיבוק ויד של גבר. ואני בשבילה הייתי גם בן וגם גבר. אמא נרדמה קצת והייתי מרוצה שהיא נחה ואוגרת כוחות לימים הבאים.

הייתי עייף ולא יכולתי להרדם מהמחשבות, מה שעבר עלי, על אימי, על האחים שרק אלוקים יודע את האמת, היכן כל אחד מהם, מה עובר עליהם.

הכוס המרה עוד לא מלאה. בליבי פחדתי שלא נצטרך ליפול בפה הפתוח של הזאב. השייט מתקדם ואנחנו נכנסים לנהר הוולגא. נהר יותר רחב, יותר מלא, שהרוסים קוראים לו אמא וולגא. בכל קצווי רוסיה שרים את השיר וולגא-וולגא.

בינתיים אנחנו נחים, תופסים משהו לאכול, נרדמים, מתעוררים, מסתכלים בסביבה על האנשים המסכנים, שכל אחד עם הפקלה שלו, בימי המלחמה האכזרית הזאת, לא הוולגא ולא הרוח הנושבת יכלו להרגיע את ליבה של אימי, לא הרבה זמן הלהבה בליבה מתחדשת, שוב דמעות עם געגועים לילדים שלה. יותר טוב לה היום, אני איתה, רק היכן הם חמשת הילדים שלה, והכול מתחיל מהתחלה. מישה נשאר בריגא, שפטל היה איתך ליד מוסקבה, אתה אומר נפצע קל והם מודיעים לי שהוא מת, היכן האמת. וולקא, האח הקטן שלי, החלב עוד

היה על שפתיו, עוד ילד נעלם. נעלם אצל הגזלנים, הגרמנים האלה. וחיים שנעלם לנו בדרך, אלוקים שומר עליו, הוא ביחד עם טפקע, אחי הגדול, כל רגע הם בסכנה. היכן הן המילים שיכולות להרגיע את ליבה של אימא, היכן הן המילים כדי לתת תשובה לאמא. חוץ מלומר לאמא תרגעי, יהיה טוב, יש אלוקים בשמיים, הוא ישמור עלינו ועל הילדים. אין תשובה אחרת. הדמעות זורמות אצל אימי ואני משתדל להסתיר מאימי את הדמעות שלי. המים זורמים בוולגא מתחת לאוניה שלנו והדם זורם מכל הצבא הרוסי. עוד ועוד הרוגים, עוד ועוד פצועים ואפילו את התחלת הסוף לא רואים.

בגורקי עברנו לקרונות סגורים שבדך כלל מיועדים לסחורות. אין מבחר, בזמן המלחמה, מה שיש - יש. במקום השקט באוניה, עם הרוח הנושבת עם אור הירח בלילות, כאן אנחנו סגורים יותר חנק, יותר מחניק, גם אנשים אחרים יותר מרגישים כאן את השינויים. אנשים נראים יותר מלאים עם הביגוד הכמעט חורפי. בפנים יותר מזיעים, הריחות באים מכל פינה. שוב אנחנו קושרים את הפעקלאך לרגליים, משתדלים לנוח וזה קשה. אי-השקט בלב לא עוזב אותנו, אני גם מוטרד מהסוף של הדרך, אך נסתדר שם. איך יקבלו אותנו, איך אמא תקבל את כל המצב. חשבתי גם אולי נצליח לגור בנפרד, בינתיים צריכים להמשיך עם אי-הוודאות.

גלגלי הקרונות דופקים חזק, הקטר משמיע צעקות גדולות, פחות גדולות ואנחנו מתקדמים. הערב מחליף את היום, החושך מחליף את האור. כל הנוסעים עצבניים עם מבטים של עצב. אווירה לא נעימה, זה מה שיש.

מחליפים שוב רכבת. כעת נוסעים בכיוון סוורדלובסק. האויר עוד יותר קריר, מרגישים את האויר של הרי אורל.

מתעייפים מאוד, ממש עייפים. לא מצליחים להרדם להרבה זמן. רוצים לישון ולא יכולים בגלל יתר עייפות.

עוד מעבר אחד בסברדלוסק מגיעים לקמנסק-אורלסק.

חושך ואין סוסים כדי להעביר את הפעקלאך, אני מחליט ללכת כמה ק"מ ברגל עם הפסקות. כשהגענו קרוב לבית של פרימיט, החלטתי להשאיר את אמא עם הפעקלאך והלכתי לבקש עזרה מסאם. סאם עשה את זה ברצון. היה שמח שהגענו, היינו באפיסת כוחות, רק קיבלנו קבלת פנים חמה, כולם היו מרוצים ושמחים שהגענו. כנראה שהתגעגעו אלי בזמן האחרון, שחסרתי להם. פרימיט במיוחד הסתכלה עם כאלה עיניים גדולות, עמוקות, שעצב ושמחה זרחו מהם.

היה עוד מוקדם בבוקר והילדה סוניה ישנה. היינו מוכרחים לשבת לנוח, לא יכולנו לשתות, לא לאכול.

למחרת התחיל היום הראשון בקמנסק-אורלסק, היום הראשון עם פרימיט וסאם, היום הראשון של חיים חדשים. היום הראשון עם בעיות חדשות. אף אחד לא היה רוצה לשמוע שנלך לגור בנפרד. בהזדמנות הראשונה שהיינו בנפרד עם פרימיט, חיבקה אותי והכריזה שהיא אוהבת אותי והיא לא תתן לי לעזוב אותה. כך התחיל הרומן שלנו. עם כל הצרות, עם כל הבעיות, כח החיים קופץ החוצה והוא משתלט עליך.

כנראה כשהבעיות והצרות מגיעות עד הצוואר. צריכים להשתדל לעשות צעד אחד קדימה ואז יש סיכוי להנצל.

את הצעד הזה עשתה פרימיט, במקום להכנע לאסון, שהגורל המר זרק עליה, היא עשתה צעד אחד קדימה. ונתפסה בקש שמופיע לפניה, גם אני הייתי מאוד עייף מכל הבעיות והצרות שעברתי ועוד לא הייתי בן 26. גם הנשמה שלי הייתה רעבה לאיזשהי קרן אור והכימיה בינינו התחילה מהר מאד.

היינו 5 בחדר אחד, זה היה לא פשוט. היות והשירותים היו בחוץ, מרוחקים מהבית, ניצלנו כל הזדמנות כשנשארנו לבד כדי לעשות אהבה.

סאם סוגר עין, על כל דבר היה מרוצה מהמצב. סוניה הייתה קטנה ולא הבינה כלום. אמא הבינה מה הולך, הבינה והיה לה קשה להשלים עם המצב. תתרגל, אמרה לי פעם כשהיינו לבד, לא תוכל להפסיק ותצטרך לקחת על עצמך חיים קשים.

אתה צעיר, חופשי, אמרה לי, והיא עברה הרבה חיים עם אהבה ראשונה עם ילד שיש לה. לך מגיע להתחיל מחדש, היא באמצע החיים, הסוף היה ברור. לא פעם חשבתי כך. מצד שני, היה לי נעים, מושך, ממש התאהבתי. היה מקרה שהחלטתי להפסיק ולא יכולתי. מצד אחד מושך אותי, מצד שני ידעתי שהם לא יחזיקו מעמד לבד. כך היה נראה המצב בעיניי. הרגשתי שלא יהיה לי האומץ להפסיק. בעבודה הולך לי טוב, הסתדרתי עם כולם טוב. תפוחי האדמה הספיקו לנו לכל השנה, היות והיו לנו שתי חלקות - שלי ושלהם.

תשעים אחוז מהאוכל, היתה מנת הלחם שקיבלנו וכל מיני מאכלים מתפוחי אדמה.

בחזיתות התחיל ללכת יותר טוב - האמריקאים פתחו חזית שנייה בצרפת הנצחון הגדול לצבא האדום ליד סטלינגרד, כשהרוסים לקחו ארמיה שלמה בשבי.

רק הצרות שלנו, במיוחד של אימי עברו כל גבול. טפקע נפצע קשה ונפטר ב-6.3.43 וזה נודע לנו הרבה יותר מאוחר. הבכי המר של אימי הספיק לכולנו ועברנו ימים ולילות קשים ביותר. מבחינתנו זה עובר כל גבול משִשת האחים נשארנו, אני וחיים. כשחיים ממשיך להיות בסכנה מתמדת. היה נדמה שאלוקים שכח מאיתנו לגמרי.

אמא בוכה בלי סוף. ניסיתי לומר, על שפטל יש תקוה, על וולקע יש תקוה, על מישה יש תקוה. ניסיתי לעודד אותה כשאני בעצמי ניזקקתי לעידוד. היו רגעים שבאמת נמאס מהחיים. אמא ממש לא החזיקה מעמד.

יותר משנה לא הגיע אף מכתב מזאב. פרימיט הייתה ברגשות מעורבים. לפעמים העיניים שלה הסתכלו רחוק רחוק. אפשר היה להבין אותה. רוב משפחתה נשארה בפולין. מצבם היה גרוע. הכל ביחד ערער את מנוחתה. גם אני הייתי במצבי ללא מוצא. כשניסיתי לאמר לפרימיט שאולי כדאי להפסיק את הקשר בינינו, היא לא רצתה לשמוע. הבנתי את ליבה. היא פחדה להשאר לבדה כשהמלחמה התקרבה לקיצה. צבאות בנות הברית הכריעו את גרמניה הנאצית. באחד הימים, בתשובה למכתב של פרימיט, הגיע מכתב מהשלטונות עם הודעה רשמית "בעלך זאב נהרג בנסיון בריחה" (תירוץ ידוע בימים אלה). סערת רגשות פרצה החוצה אצל כולם, ובמיוחד אצל פרימיט. ברז הדמעות נפתח מחדש.

יותר ויותר פרימיט הזכירה לי שאנחנו צריכים להתחתן. בהתחלה זה בלבל אותי לגמרי, אחרי זה נכנסתי למתח מכל הבעיות גם יחד וקיבלתי כאב ראש, כל יום כואב לי הראש. הייתי בין שני קוטבים, מצד אחד מושכת אותי הנשיות של פרימיט, מצד שני קול נגדי אומר לי שאסור לי להסתבך. צעד אחד ואני חופשי. אם לא, יש לי על הראש אישה, ילדה וגם סאם, שלא כל כך יודע להסתדר. גם אימי עם כל הבעיות שלה. הכל ביחד.

כך שהייתי במתח תמידי עם כאב ראש תמידי, נלחמתי עם עצמי והייתי המפסיד הראשי בסוף נכנעתי וחודש לפני גמר המלחמה הלכתי עם פרימיט לעיריה קמנסק-אורלסק ונרשמנו והיינו כבעל ואישה.

חשבתי שכשארשם אשתחרר מהמתח. גם כאן טעיתי, המתח התחזק.

חשבתי לפעמים "שהזנב" מהילדות שגדלתי בלי אבא, בלי בטחון עצמי, ביישן, נולדתי לסבול עם כל הבעיות, הצלחנו כמַה פעמים לעשות מסיבה קטנה עם חברים ואני הצלחתי להכין מעין הצגה קטנה. בשם "היטלר בבית המשוגעים". זה היה עוד בימים שצבאות גרמניה הנאצית שלטו על חצי ברית המועצות, אז אני כתבתי שהיטלר מפסיד ונמצא בבית המשוגעים, הוא היטלר

כועס על גרינג, ומאשים אותו שהוא גרינג אשם בכל המפלה. גרינג שר - לא - שיחקנו. אני וסאם (לומור זיך איברבטן, איברבטן שפאסט ניט פאר לייטן לומיר זיך איברבט סבייטן זיך דאך דייטן ועוד) נעשה סולחה, לא נעים, מה יגידו אנשים, נעשה סולחה, אנשים משתנים.

פרימיט הייתה החייל הרוסי, שנכנסת בכוח ועוצרת את שניהם.

המלחמה הסתיימה - השמחה ביום הנצחון הייתה גדולה. כולם יצאו החוצה והתנשקו כל אחד עם כולם, אנשים שאפילו לא הכירו אחד את השני. רק אימי נשארה מאוד פגועה, השמחה הייתה מאוד מאופקת, נזכרתי בשיר שכתב סופר יהודי, אחרי מלחמת העולם הראשונה, הוא כותב, (אייב לעבן הייסט ליידן, לעב איך שון לאנג, אייב לעבן הייסט לעבן, בין איך נאך ניט געבורן) "אם החיים הם לסבול, חי אני מזמן, אם החיים הם לחיות, אני טרם נולדתי".

נסעתי לעיר סוורדלובסק, להיפגש עם הנציג הרפובליקאי הלטבי, כדי לארגן את החזרה הביתה של כל יוצאי לטביה שהיו כאן איתי. בזמנו הם בחרו בי להיות הנציג המקומי ולכן סידרנו את כל הפרטים. איך ומתי נוכל לקבל קרון, בשביל כולנו. היינו צריכים להתכונן לאמצע יוני. בזמן הנסיעה התפללתי וחשבתי שיקרה נס ואוכל לחזור לריגא רק עם אמא. רק הנס לא קרה, התכוננו. השכנים, הגויים, הבינו והרגישו את המצב, שאפילו דיברו אלי, מה אני עושה. למה אני כובל את עצמי, בחור כמוך. עד היום האחרון ציפיתי לנס.

עד היום האחרון הנס לא הגיע וכשהקרון הגיע התחלנו לעלות כולם יחד, גם עם סאם שהיה פולני, אני הכנסתי אותו לרשימה שלנו. כשהרכבת יוצאת לדרך, הבנתי שנגמרה תקופה. לאחרים היה יותר גרוע, לאלה שנהרגו במלחמה, לאלה שנפצעו וישארו נכים לכל החיים. לאלה שנפלו לבתי סוהר ולמחנות יותר גרוע. אני עם כל הפלונטר שלי חי נוסע לעיר שלנו ריגא. עוד דבר שהוא לא כל כך נורא - כנראה שאני מאוהב בפרימיט.

* * *

בחזרה לריגא

הרבה ימים ולילות טילטל הקרון שנועד לסחורה, את היושבים בו, כעשרים איש, שארית הפליטה. כולם פצועים נפשית ובכוחות האחרונים כל אחד מחזיק את עצמו. התנאים בקרון קשים, צפיפות, מחנק, חוסר אוויר ומים. שרותים אין. אנו מתחילים להרגיש כמו סחורה שהוציאו ממנה את המיץ ואת השאר מחזירים למחסן.

מדי פעם משמיע הקטר שריקה ארוכה ומזכיר לאנשים שהם ברכבת שדוהרת באדמת אמא רוסיה לכיוון ריגא, תחנה אחרונה שאנו צריכים להגיע. בדרך יש הפסקות יותר גדולות והפחד גדול, לפעמים עומדים כל הלילה או חצי יום. לפעמים מטלטלים את הקרון שלנו ממסילה למסילה כדי לחבר את הקרון לרכבת, שהכיוון שלה הוא ריגא.

בהפסקות הגדולות יותר רץ כל אחד ומחפש שרותים, מים לשתיה ואולי גם להתרחץ. יש צעירים שמנצלים את הקרונות הפתוחים בכדי לנשום אוויר צח ולפעמים גם מסתתרים מאחורי ציוד כדי להשתחרר מהמתח על-ידי אהבה וחיבוקים.

קורה שמתווכחים בחוץ, ילדים בוכים וגם מבוגרים בוכים.

רוב הזמן כל אחד שקוע במחשבות מהעבר ומהעתיד ומה שמחכה לו במקום שהייתה פעם המולדת שלו.

המחנק בקרון, הבכי, האנחות ששומעים מדי פעם, חוסר המעש במשך ימי הנסיעה הלא ידועים, מה מחכה לנו שם ולאן הרכבת תגיע, גורם לתחושה קשה יותר על הלב ומוסיף לקושי ששורר כל הזמן.

עם רצון, בלי רצון, המחשבות קופצות מנושא לנושא ואינן משתדלות להתנתק מהעבר, ובמיוחד מהעבר המר שהתרחש בקמינסק-אורלסק שבהרי אורל. המחשבות של פרימיט חוזרות אחורה לעיירה ראחוב אונונופול על יד הנהר ויסלה. נהר בעל זרמים חזקים, רחב ויפה. פרימיט נזכרת היכן טיילנו, התרחצנו, אהבנו. איך זוגות מאוהבים טיילו לקראת ערב, עת שקיעת השמש, וחיכו לחושך. השקיעה הייתה איטית, לשמש הייתה יותר סבלנות מאשר לזוגות המאוהבים.

המחשבות הגיעו גם לבית, למשפחה, לאבא-אמא, אחים ואחיות, נזכרים בנרות השבת שדלקו על השולחן הערוך, כיצד אבא והאחים חזרו מבית-הכנסת

וברכת "שבת שלום" בפיהם. הברכה על היין והחלה, הגעפילטע פיש ומאכלי השבת. כל כך טוב וחגיגי היה.

היא נזכרת, כמה רצתה להיות גדולה. ההורים החזיקו אותה קצר, תחת פיקוח ופרימיט רצתה לצאת ולבלות כמו הגדולים. אז נדמה היה לה שההורים פרימיטיביים שלא הסכימו שנערה צעירה תקבל דרור כמו הגדולים, כשהצעירות אצלה קפצה החוצה "והציפור" בלב לא נותנת מנוחה.

אז היא לא הבינה כמה טוב היה לה, איזה מחיר משלמים הגדולים עבור זה שהיה נדמה להם אז כשמחה ותענוג ללא קץ.

לו יכלה לחשוב שתפגוש את ההורים ולנשק אותם אלף פעם, ולחבקם ולומר להם כמה הצדק היה איתם. כשנזכרת בהורים, היא, פרימיט מרגישה דקירות בלב. באיזו קלות היא השאירה אותם לבד ורצה לקראת החופש, מבלי לדעת את הסכנות שממתינות לה בדרך. היכן הם עכשיו, ההורים, האחיות, האח? פרימיט פוחדת להרחיב את המחשבה, הידיעות היו קלושות.

אמא עייפה מדאגה, מרוב בכי. אצלה יום ולילה כמעט אותו הדבר, נרדמת ומתעוררת בבהלה, אנחות עד השמים ושוב בכי.

למה אלוקים לא עושה עימה חסד, למי היא עשתה רע שכל כך מענישים אותה, היה לה כזה בעל, ירחמיאל עבד קשה והגיע בכוחות עצמו.

הם הקימו יחד משפחה לתפארת עם ילדים לתפארת. ובא אלוקים ולקח ממנה את בעלה וכעת את רוב הילדים. מה עשיתי לו לאלוקים? איפה הצדק? איך אפשר להמשיך לחיות? טענות ובכי, בכי וטענות, והלב של אמא מתקשה גם מאי נחת ממני.

איזה נחת תהיה לה שאני התחלתי את חיי ברגל שמאל? לקחתי על עצמי כבר בהתחלה אישה עם ילדה ומההתחלה העגלה הייתה כבדה. כשאני נזכר בזה, ליבי כואב למען אמא יותר מאשר על עצמי, הקרון שלנו מלא בבעיות רבות ואפשר להרגיש את המתח השורר באוויר. האווירה נעשית כבדה יותר.

גם אותי סרט החיים לא עוזב, זה עובר פעם אחר פעם. גם הילדות, גם הנערות על כל הקושי, גם הבריחה כשהמלחמה התחילה.

הקור ליד מוסקבה, הצעדות האין סופיות כשהרוח חותכת את עור הפנים כמו בסכין, מזלי, "שנזרקתי" מחזית המלחמה ואלוקים עשה עימי חסד. בכל השמחה שלי איני יכול לשכוח את שפטל שנפצע והיה צריך להתמודד כפצוע עם הקור העז שלבריאים היה קשה לעמוד בזה, ובטח לא עוזב אותי כמנסק-

אורלסק שזה לא בחזית וגם נופלים קורבנות משליחי סטלין. משפחות נהרסות ואני באמצע כל ההיסטוריה של אמא שהיא הכי מסכנה בעולם.

המעט שהצלחתי לעזור לה לא מכסה אפילו קצת מהסבל שארבעה מבניה אינם בחיים, לא עוזב אותי גם הפלונטר שלי שחיברתי את עצמי עם פרימיט, תאורטית זה יוצא שבאתי לעזור ונפלתי "בפח". דוקא כאן אני מחפש הצדקה, את הטוב "המתוק היוצא מהעז". הייתי אומלל מאוד בתור גבר מתבגר, בתור גבר שמזמן לא היה צעיר ולא הצלחתי להתגבר, לשבור את הקרח ולהתקרב למין החלש שבעיני תמיד היה היפה בחיים. דווקא פרימיט עזרה לי להתקרב ולקבל את הבטחון ולהתחיל להרגיש כשווה לכולם, פרימיט היתה באמת בצרות, ועם כל הבעיות שלה תוך כדי חיפוש הצלה לעצמה, הצליחה להקרין דרך העיניים שלה את כל היופי ואת כל חום ליבה, את הנשיות שלה, את האהבה אלי, מה שכל כך היה נחוץ לי. בפעם הראשונה בחיי הרגשתי שאישה נמשכת אלי.

לא אשכח את העיניים שפגשו אותי כשהבאתי את אימי בפעם הראשונה, עיניים שזרקו אור כמו מגדלור עם רגש וחום, עיניים שהבטיחו אהבת נצח, עיניים שכבשו את ליבי, העיניים האלה עזרו לי להתגבר על הקושי שעברתי בתחילת הדרך, מקווה שיעזרו לי גם בעתיד לעבור את כל המכשולים.

הרכבת ממשיכה לדהור, עוברים את סברדלובסק, עוברים את מולטוב ומתקרבים לגורקי. מאות קילומטרים אחרינו, יום מתחלף ללילה, ולילה מתחלף ליום, מתקרבים למוסקבה. אחרי זה מתחיל שטח שנכבש על ידי הגרמנים וכאן בכל צעד רואים את ההריסות שגרמו הגרמנים. אדמה פצועה לכל האורך.

סאם, שהוא חופשי מכל בעייה, רץ ברוב התחנות ומחפש לפגוש מכרים, מכרים ממש הוא לא הצליח לפגוש, רק כל אחד שהוא מפולין הוא מתחבק ומתנשק ובוכה, לפעמים הוא מביא אותנו להכיר אותם, בין אלה היה בחור עם כינור ביד, משה קופרמן, שאשתו סוניה הצליחה לנסוע ונמצאת בריגא, ומתחנן לקבל אותו לקרון שלנו, היות ואין רכבות בכיוון הזה. מבטיח לנגן בשבילנו שירים באידיש וברוסית. זה עזר לנו לשפר את מצב הרוח עם ה"אידישע מאמא" ועוד הרבה שירים יפים.

הרכבת דוהרת והרבה כפרים שרופים וערים פצועות עוברות לנגד עינינו.

אחרי כמעט שבועיים של טלטולים, כשהרכבת עושה יותר מאלפיים קילומטרים, אנו מגיעים לריגא. את הקרון שלנו מעמידים בתחנה צדדית בשעת

ערב מאוחרת. מחושך עד אור היום בריגא הוכרזה שעת חרום ושוב אנחנו לא יכולים לזוז. עוד לילה בקרון הצפוף ורק משה עם כינור ביד מחליט להסתכן כדי להגיע לאשתו הצעירה. בשעת בוקר מוקדמת ריגא נראית אפורה, מסתורית ושקטה. בדרך לפגישה עם חיים, עוברות בראשי כל מיני מחשבות על העבר. ארבע שנים שלטו כאן הגרמנים וביחד עם הלטוויים החוליגנים שהתעללו ביהודים וברכושם, אנסו והרגו מבלי להבדיל בין זקן, אישה וטף.

באדמה הזו שהיא ספוגת דם, אנחנו נצטרך לבנות את הבית החדש שלנו.

את חיים לא ראיתי במשך ארבע שנים. בשנה הראשונה בכלל לא ידענו אם הוא בחיים, אחרי שהוא אבד לנו. בזמן הבריחה בבהלה זה היה די עמוק בתוככי רוסיה, כשבפעם הראשונה אחרי שבוע של בריחה ישבנו לאכול. פתאום התנפלו המטוסים הגרמנים כמו חיות, התחילה בהלה וכולם התחילו לברוח ולנוס על נפשם. כשהתאוששנו והתחלנו לחפש האחד את השני התברר שחיים איננו.

אחרי שנה שחיים הגיע לדיביזייה הלטבית בגורוחובדק נודע לנו שחיים בחיים. גם הוא כמונו דאג מאוד שלא ימצא אותנו בחיים. חיים היה בחזית כמעט שלוש וחצי שנים והיה שלוש פעמים פצוע. פעם, אחרי שהחזירו אותו לחזית, חיים נפגש ליד סטריה-רוסיה עם טפקא, שטפקא נפצע קשה, קשה מאוד, כל הבטן היתה פתוחה בקור של 30 מעלות מתחת לאפס. הגורל של חיים היה שהוא צריך להוריד את טפקא על מגלשיים ולמשוך את אחיו הגוסס.

באותו יום, 6 במרץ 1943, נפטר טפקא.

גורל אחר היה לחיים. כמה חודשים קודם הוא ראה את וולקא בשביעי בדצמבר 1942, לפני שהיחידה שלו יצאה להתקפה. וולקא לא חזר מההתקפה הזו וגם לא מצאו אותו בין המתים. כנראה נפל בשבי הגרמני, ומאז הוא איננו. כעת כשאני מתקרב לפגישה עם חיים אני מרגיש שהדופק עולה אצלי.

איך זה יהיה? איך הוא נראה? ברגשות מעורבים דופק אני על הדלת ברחוב אבוטי 4. פותחת את הדלת אחותה של לובה, מיד הבנתי שזאת אחותה. לפי הקול שלי מהחדר השני הופיעו חיים ולובה. חיים כל כך משונה, כאלה פנים ארוכות ובעיניים הגדולות הופיעו דמעות. התחבקנו, התנשקנו ובכינו יחד, שנינו, כל מה שנשאר מכל ששת האחים. איך אמא? מה עם אמא? כל מילה, כל שאלה, יותר התרגשות. למרות שחיים יודע, קשה לי להסביר שאני עם משפחה שלמה, אמא, פרימיט עם בתה סוניה, וגם סאם. מבלי לאכול ומבלי לשתות, רץ חיים להשיג רכב צבאי כדי להעביר את כולם הביתה.

ים של דמעות נשפכו כשחיים נפגש עם אמא, כל מה שהתאסף במשך ארבעת השנים יוצא החוצה. אמא ממש רועדת. איפה לקחה כל כך הרבה דמעות, שום מילים לא עוזרות להירגע. אני בוכה על כל ילד שלי בנפרד שאבד לי ועל כולם ביחד, הן הטענות של אמא. איזה מזל, איזה גורל? באותו רגע נדמה שלכולם קשה אך לאמא קשה שבעתיים.

אצל לובה הבית מלא: אמא, אח, אחיות ולכל אחד יש חבר או בעל, ואנחנו משפחה שלמה נדחקנו לאיזו פינה בחדר, יותר טוב מכלום. אחרי שבועות של טלטולים בקרון הצפוף, עייפים ומדוכאים, מנסים להתיישר. שרותים, מקלחת אחד אחד, לפי התור. משהו בקצה המנהרה נוצץ, דומה לאור קלוש. מכאן נתחיל בניית איזה שהם חיים. חיים קרוב ללובה. כל המלחמה לובה חיכתה למישה. גם אחרי המלחמה, חודשיים ומישה איננו. שום תקווה שמישה הצליח לצאת כאשר הגרמנים כבשו את ריגא ועוד הלטווים החוליגנים. אף אחד לא יכול היה לתאר בדימיונו שמישה חי באיזשהו מקום. ולכן חיים, שכל הזמן היה בודד, בסכנה מתמדת, קיבל את הקירבה של לובה ומשהו נרקם ביניהם. כך לכל הבעיות תמיד נוסף עוד משהו, עוד מחשבות משונות. איך זה? מה זה? ותשובה אין.

מופיעים בריגא כל מיני מכרים מלפני המלחמה. בודדים מאוד הצליחו להישאר בחיים. כולם בעיניים נוצצות מחפשים ושואלים: "אולי ראיתם? אולי פגשתם?" כולם נשארים עם פה פעור והאם באמת כמעט כולם ניספו. האם באמת חרב כל העולם היהודי? כל הידיעות על ההשמדה מתחילות להגיע רק עכשיו.

בזמן המלחמה, ברוסיה, הכל סבב סביב המלחמה: מי נפצע, מי נהרג. הידיעות על החורבן הגדול עם ששת המליונים התחילו להגיע לכאן, לריגא, ובכל יום הגיעו עוד ידיעות על הזוועות שעשו "העמלקים" של ימינו לעם היהודי שלנו. קשה לחשוב ולהשלים שזה מה שנשארנו, זה היה החשבון הכללי. נשאר לכל אחד מאיתנו החשבון האישי שלו ואם היה פעם שמץ של תקווה שאולי מישהו נשאר בחיים - גם זה נעלם עם הזמן. לכן, רק אמא, חיים ואני שנשארנו וכל היתר ניספו, פרימיט, סוניה, לובה, זה הוא המעגל שסביבו הסתובבנו. כל אחד מסתובב, בודק, ומתחיל עם כל הקושי. זה מה שיש.

בכל זאת הגענו לריגא ויש לנו חצי חדר, ישנים על הרצפה וזה יותר טוב מכלום. אחרי יום יומיים עם לב שבור אני מתחיל לחפש דירה. הבתים שבהם גרנו פעם אינם קיימים עוד. ריגא שהיתה פעם פריז הקטנה - לא דומה. רואים

גרוטאות של בתים וכבישים שבורים. בכל יום מגיעים עוד יהודים, רובם מערים רוסיות. ישנם אנשים פיקחים שמתעסקים במסחר בשוק השחור עם עיניים נוצצות. הם גם אלה שהצליחו להשיג דירות. לי זה הולך קשה ואני לא יודע איך עושים את זה.

לקח לי חודש ימים עד שהשגתי דירה בת שני חדרים עם שירותים משותפים עם עוד דירה ברחוב טרבתס 88. יותר טוב מכלום. נמאס לי לישון על הריצפה חודש ימים ושוב כולם יחד. בפעם הראשונה התארגנתי בחדר נפרד עם פרימיט, אמא עם סוניה בחדר השני וסאם מסתובב עם כל מיני יהודים מפולין. בפעם הראשונה התחלנו להרגיש את הזוגיות שלנו בחדר נפרד.

חלק ממוצרי הבית מצאנו בדירה ואת היתר השגנו. התחלתי לעבוד במספרה קרוב לבית והחיים התחילו כמו אחרי לידה שנייה. כך באווירה מאוד קשה ששררה בריגא בימים ההם התחלנו כמו "לצאת מהביצה" לחפש אוויר ולהשתדל לחיות. לכולם היה קשה פיזית ונפשית. אמא לא מצאה לעצמה מקום - איך אפשר לחיות בלי הילדים, ובאמת צריכים להיות יותר חזקים מברזל כדי להמשיך. בימים ההם לא היה גם למי לפנות, לפחות לשמוע מילה של תנחומים, מילה של תקווה, כשאנחנו לפחות עסוקים איך לארגן את הקיום.

אמא כל יום וכל היום חיה עם הטרגדיה שלה שהיתה לטרגדיה קטנה בתוך הטרגדיה הגדולה. רק בשביל אמא הטרגדיה שלה היא הכי גדולה. גם פרימיט מרגישה כמו באוויר, מקום חדש, שפה חדשה, אנשים אחרים, שהטרגדיה של קמינסק-אורלסק נאספת לטרגדיה גדולה של העם היהודי ובתוכם כמעט כל המשפחה שלה שנשארו ונספו בפולין. אמא, אבא, האח ושלושת האחיות ועוד הרבה קרובים ושוב לטרגדיה בתוך טרגדיה, כשהטרגדיה שלך בשבילך היא הכי גדולה. אם זה לא מספיק אז פרימיט דואגת לבת שלה סוניה, גם היא רוצה להיות קרובה אלי, להחזיק בי, לאהוב, ובאותה עת גם לפחד ממני שאני בחור, אבא חורג, לא יבין ולא יעשה משהו לא טוב לבתה סוניה. כאן עם כל הבעיות שהיו קיימות בתקופה ההיא, נוספה עוד בעייה - בעיית סוניה. אני מבחינתי חשבתי שסוניה תגדל באופן טבעי וכמו כולם לא תהיה גורם לבעייה מיוחדת. רק פרימיט הכניסה את הגורם פנימה וגרמה עוגמת נפש לי ולעצמה. אני חשבתי תמיד והאמנתי בליבי שהושטתי יד לפרימיט בשעת צרה. וכאשר עזרתי, רוצה אני להמשיך ולעזור, אהבתי את פרימיט ורציתי להגיע לחיים נורמליים אחרי שהפסדתי הרבה ואני מוכן לעבוד קשה כדי להגיע סוף סוף לחיים נורמליים.

"ירח הדבש" שלי עבר בחדר צפוף עם חמש נפשות, על הרצפה בקרון, שהצפיפות והקשיים היו עוד יותר קשים, בסוף על הרצפה בחצי חדר של משפחת לובה. וכעת כשהגענו סוף סוף לדירה נפרדת עם חדר שינה נפרד אני צריך לשמוע "אל תעזור לי עם סוניה, אתה לא יודע איך להתנהג עם ילדה, אתה אבא חורג, אין לך רגשות לילדה". זה הביא אותי להתרגשות נוראה, האם זו התודה בעד היד שהושטתי? האם זו התודה בעד שהסכמתי לקבל אותה עם הילדה? האם לא מספיקה לי העגלה הכבדה שהבאתי אתי לריגא? אני אצטרך לשמוע כאן מילים כאלה?

בתור ירוק בחיי המשפחה המשותפים שיום אחד טוב לא ראיתי בחיים שלי. האם באמת נפלתי בפח בגלל זה שרציתי לעזור והתאהבתי? האם באמת אצטרך לשלם מחיר יקר במשך כל חיי, מכיון שלא ידעתי ולא שמעתי לעצות מאנשים שידעו את זה טוב ממני?

עם כל הצרות והבעיות של אמי נוספה לה עוד בעייה. לראות ולשמוע את ההתרגשויות שלי, בטח בתור אמא היא מצאה מקום בליבה לצער שלי.

בהזדמנות ראשונה אמא לחשה לי באוזן: כשיהיה לך ילד משלך, הכל יכול להשתנות לטובה. חשבתי הרבה, לכאן ולכאן והחלטתי לשמוע בקול אמא.

כאלה היו הביזנס, בימים הראשונים בריגא אחרי המלחמה.

אנשים היו עייפים, מפוחדים, חסרי סבלנות לחשיבה הגיונית.

מצד אחד אפשר היה להבין את פרימיט, היא הפסידה כל כך הרבה בשנים הראשונות לחייה, שלא היה לה כוח לחשוב בהגיון והבת שנשארה לה מהתקופה ההיא הפכה אצלה כמו הדבר היחיד היקר מכל. בגלל זה פחדה מכל דבר ומכל אחד שלא יעשו לה משהו לא טוב. היא שמרה רק על עצמה. היא רצתה להחזיק את המקל בשני הקצוות, היא רצתה מאוד להאחז בי ובאותה עת לבנות "אוטונומיה" לבתה. בזמן שאף אחד לא חשב לעשות רע לבתה.

כעת כשאני מנתח את החיים, בתקופה ההיא אני יותר ויותר מגיע למסקנה, חבל שאין מסגרת בעולם, היכן שצעירים יכולים לקבל הכנה בסיסית: מה התפקיד של כל אחד מהצעירים העומדים לבנות חיים משותפים.

האם זה יכול להפריע לבת לדעת תפקידה בתור אשה, שהנשיות שלה ושהאמהות שלה, שהאינטימיות הנשית שלה, זהו היופי שלה.

כמה טוב תחת כנפי הגב המגן עליה?

חיים בינתיים התחתן עם לובה, חתונה שקטה. החיים נמשכו על אש קטנה, החיים נמשכו בכוח האנרציה.

באביב 1946, כשלובה הייתה בחודשים הראשונים להריונה ופרימיט הייתה בחודשים המתקדמים להריונה, הגיע באופן פתאומי מכתב ממישה. הלא יאומן התרחש. כמעט שנה אחרי סיום המלחמה, כשהפסיקו את החיפושים וכלו התקוות למצוא מישהו בחיים מאלה שאינם, כולם השלימו עם המצב המר, פתאום הגיע מכתב ממישה, וכתוב בו שארבע שנים היה בשבי בגרמניה, החזיק מעמד בתור רוסי ולא כיהודי. האמריקאים שחררו אותו והוא הסכים לעבור לצד הרוסי בתקווה למצוא מישהו מהמשפחה בחיים. שוב סיכן את חייו בגלל זה שרוב השבויים הרוסים נשלחו לסיביר, היות ולא האמינו להם. למישה היה מזל שאלה שקיבלו אותו כנראה שהעלימו עין וגייסו אותו לשורות הצבא האדום, היות ומישה היה עדיין צעיר והיה חוסר בחיילים. כשקיבלתי את הידיעה קפצתי עד התיקרה, ממש לא ייאמן. הנס הזה היה כשהמשפחה נכנסה להתעוררות לא רגילה. גם הטוב שהוא כאילו מוגזם וקשה היה לקבל. האם באמת יש אלוקים בשמיים שהוא יכול לעשות ניסים שכאלה? כמה שכולנו היינו שמחים, אמא היתה שמחה שבעתיים, רק אלוקים יכול לעשות דבר כזה היא אמרה, לשלוח לה מתנה כזו ולהקל על ליבה הכאוב, בטח ירחמיאל פעל בעולם שכולו טוב, לפני ריבון העולם והוא היה בכבודו ובעצמו שומר עליו, ולא יכול להיות אחרת. קשה להאמין וקשה באמת לעכל איך נשארים בחיים ומצליחים להשתחרר מציפורני הדוב - זה נס! מכתבים שמישה כתב לכל מיני כתובות במשך כמעט שנה ותשובות הוא לא קיבל, היות והבתים היו הרוסים או לא גרו בהם, אך מישה המשיך להחזיק מעמד במחשבה שאחרי ארבעת השנים בגיהנום וויתר על הנסיעה לאמריקה, הסתכן לעבור לצד הרוסי, להסתכן בסיביר ולא למצוא אף אחד בחיים.

מצבנו היה קשה, בכל זאת היינו כמה יחד. שמרנו את הקשר בינינו עם עוד כמה קרובים, מכרים, חברים, איך הוא החזיק מעמד לגמרי לבד במשך כל ארבעת השנים, פיזית ונפשית, להסתיר את יהדותו, להסתכן בכל שעה, בכל רגע, וזה לא יום ולא שעה, אלו ארבע שנים בגיהנום הזה ולבד. לראות במו עיניו איך נופלים גיבורים, איך הגרמנים הורגים, ובמחשבה היית צריך לחכות לתורך, רק לחשוב על זה מעורר את דעתך, איך אפשר לעבור את זה. נס, נס

ועוד פעם נס. מכתבים התחילו לזרום הלוך וחזור. רצינו לבשר מה שיותר מהר מי נשאר בחיים עם כל הצער על שלושת האחים שנפלו.

בכל זאת נשארנו בחיים - אמא, חיים, אני ולובה. לא הייתה ברירה אחרת, וצריכים היו לבשר לו את האמת.

הפלונטר הזה, גרם למתח מתחת לפני השטח. מישה עבר הרבה סבל שנעשה לו בכוונה וכאן נוספה עוד חולייה בשרשרת ללא כוונה. גם מציאות החיים גורמת לפעמים לבעיות לא קטנות. גם כאן קשה להתווכח עם אלוקים, למה הוא עושה את זה, האם ארבע שנים בשבי הגרמני לא מספיקות לאדם אחד? עם התקווה שמישה די חזק, אם הצליח לעבור כל כך הרבה סבל, יעמוד גם בזה.

היינו בתקופה של התעוררות, הגיע מכתב ממישה, שהוא עומד להשתחרר מהצבא ולחזור הביתה. ההתעוררות והשמחה היו ללא קץ. מתקרבים למציאות - מישה חוזר הביתה, עד עכשיו כאילו היה זה חלום.

חלום טוב! היינו צריכים הרבה שכנוע עצמי להאמין שזאת האמת. כל אחד ידע ולא האמין, עכשיו מישה חוזר והתחילה הספירה לאחור עד היום ומישה הגיע. בפעם הראשונה אני רואה חיוך בעיניים הלחות של אמא, אולי עוד מישהו יחזור - היא אומרת. ההרגשה כאילו באו מהעולם הבא שוררת אצלנו ואנחנו רואים ומתנשקים ומתחבקים איש איש מעולם אחר. בסוף מישה בינינו. גם מישה נראה כל כך משונה כאילו נפל מעולם אחר. גם הוא לא מאמין שזו אמת. האם אפשר להגיע למצב שאדם לא מבין את עצמו, כנראה מה שעשה לנו היטלר עם כל השותפים שלו זו אמת. ויותר מזה שאנחנו בני המזל היחידים שנשארנו בחיים. אלה שבאמת לא איתנו הם השישה מליונים שנהרגו, שניספו ושנקברו חיים. כנראה שזה יקח עוד ימים, חודשים ואפילו שנים, עד שנחזור לעצמנו ונתחיל להרגיש כמו בני אדם עם שמחה בלב.

התקרב היום שפרימיט צריכה ללדת. עם הרבה ציפיות לטובה הגיע היום - 18.7.1946. נולד בן. שוב שמחה, שוב סיבה שהקרח יימס בליבנו ויתחלף בשמחה.

בשמחה ובששון, צריכים אנחנו. כל אחד לחוד וכולנו יחד, זה טוב לעם היהודי שמהחורבות התחיל להוציא את ראשו ולהוכיח לעצמנו ולכולם שאנחנו חיים. זה היה כל כך דרוש לנו ובמיוחד לאמא שלנו. אמא אמרה שנולד ירחמיאל - כך היא רצתה לתת לו את השם. בפעם הראשונה ראיתי שמחה בפני אמא. היא צהלה ברגעים מסויימים שכאילו ירחמיאל שלה חזר לחיים. גם אני בתוך ליבי צפיתי בשינוי לטובה, עוד לא היתה לי שמחת חיים במשך כל השנים הללו,

ולכן מישה הגדולצ׳יק וירחמיאל הקטנצ׳יק הכניסו חיים במשפחה. מתכוננים לברית המילה בשמחה.

מצאנו מוהל הונגרי עם זקנצ׳יק, הוא מאוד התלהב מאיתנו. הדבר הראשון ששאל אם יהיו געפילטע פיש. שנית היה שמח שאני אסדר לו טוב את הזקן. הוא אהב גם לפטפט עם האם הצעירה וצחק עם פה פעור עד האוזניים. בסך הכל היה נחמד. עזר לנו לעבור את החווייה של ברית המילה שהתקיימה בחוג המשפחה הקרובה, הכל בשקט, בסודי סודות. האווירה של פחד נימשכה, כמו המוהל גם אנחנו פחדנו, מהיד של סטלין שהצליחה להגיע לכל פינה, עד כדי כך ששכנים פחדו משכנים, אפילו מכרים, חברים בתוך ליבם פחדו לפתוח את הפה. לכן השמחה הקטנה שהיתה בכמות, היתה שמחה גדולה במהות. בליבנו היתה התפרצות של שמחה, השתדלנו להתגבר על כל הקושי, בתנאים ההם ולשמוח עם הולדת ילד רך, שהוא הביא לנו שמחה גדולה וציפייה עוד יותר גדולה.

לאט לאט למדנו את שפת הילד. השפה היחידה היתה בכי. לפי הבכי למדנו לדעת מה הוא רוצה, מתי הוא רעב, מתי הוא רטוב, מתי יש לו גזים, מתי הוא סתם לא בסדר. הכל סבב סביב ירחמיאל הקטנצ׳יק שעשה היסטוריה גדולה.

עד שבאה הקריאה הראשונה מצד פרימיט, שברעש הגדול עם ירחמיאל אנחנו שוכחים ומזניחים את סוניה. עצרנו את הנשימה. אף אחד לא עמד לשכוח אותה כמו שאף אחד לא שוכח את עצמו. סוניה בת חמש פלוס, יודעת לבקש אוכל, שתייה, להתלבש, להתפשט, גם היא השתתפה בשמחה של כולם עם האח הקטן שגדל מול העיניים של כולם. כאן הוא מגיב על קריאה, כאן כאילו הוא מחייך, הגיע הזמן שגם שן ראשונה תופיע, ירחמיאל הקטן גם לא שכח לעבור את מחלת האבעבועות ועוד כמה מחלות סתם עם חום ולילות ללא שינה. בכלל לא היה קל, רק שמח אם לא הופיעו התרגשויות מהצד. גם הקושי היה מבורך. המציאות האמיתית היא שירחמיאל שייך לדור החדש. הוא הראשון שמחזיר אותנו למציאות.

התחיל דור חדש. החיים נמשכים וכולנו יחד נצטרך לבנות אותו מחדש. במקום ירחמיאל - שם ארוך לילד קטן - החלטנו לקרוא לו מילצ׳יק.

מישה היה צנוע בדיבור ובסיפור היה לגמרי שבור. מידי פעם הוא בכל זאת סיפר משהו וזה סיפורו: את מישה גייסו ביחד עם כל יתר הצעירים ״בגוורדיות״ - יחידות אזרחיות, וחילקו להם נשק. רוב הצעירים החזיקו בפעם הראשונה

נשק בידיהם. וזו היתה התקווה האחרונה, לעצור את הגרמנים, התסריט הידוע. כל הצבא האדום נפלו בשבי אצל הגרמנים.

אנשי היחידה של מישה ניסו לסגת דרך אסטוניה. הגרמנים סגרו על הבורחים גם מהים ואף אחד לא האמין שזה יתרחש כל כך מהר.

מישה עשה חושבים שרע ומר יהיה אם הוא יתגלה כיהודי מלטביה. אז הסוף שלו יהיה מיידי. למזלו הוא מוצא את עצמו עם חייל רוסי, כנראה יהודי מהעיר פנדז.

שניהם מבוהלים, אומללים. מדברים אחד לשני, שואלים אחד את השני מה עושים? ואין תשובה. מישה שואל מאין הוא והוא ענה מפנדז. כאן צצה למישה מחשבה שגם הוא יאמר שהוא מפנדז. תספר לי איך נראית פנדז, אני אספר להם שגם אני מפנדז.

הבחור שמח שיש לו חבר בצרה והוא מספר לו תכונות עיקריות מפנדז. איזה רחובות עיקריים, בתי ספר, בתי חרושת. בליבו הוא מחליט מהר: במקום סולוביי - סולוביוב, במקום מישה - מיכאלי, במקום שם אבא ירחמיאל - אלקסיי ויוצא מיכאל אלקסייאוביץ סולוביוב. קשה להאמין שכל הקומבינציה תציל את חייו, צריכים רק לנסות. גם לחייל רוסי לא מחכים חיים קלים, להישאר בחיים על בטוח - כמעט אין סיכוי. רק צריכים לעשות אולי. זה מה שמישה מחליט, אינסטינקטיבית.

מצבם היה גרוע מגרוע.

רבבות שבויים. הגרמנים שיכורים מההצלחה המהירה. צועקים, יורים ומרביצים, וכל אחד מנסה להוריד את הראש יותר נמוך, אולי המכה תהיה יותר חלשה. אולי בכל זאת המזל ישחק להם באיזו שהיא צורה. הסיכוי הוא אחד לאלף לצאת בחיים מהג'ונגל הזה.

ימים רבים תחת שמש בוערת ללא אוכל וללא שתייה, בפחד מתמיד, כשלא יודעים מאין תבוא המכה. הגרמנים באים בדרגות שונות וצועקים: החלק הזה מהמחנה לעמוד כאן בארבע שורות, והחלק השני - שם, והחלק השלישי במקום נוסף.

מפוחדים ומדוכאים עומדים בשורות וממתינים לגורל, או שהולכים לירות בכולם או שלוקחים לחפירה, לעבוד ואף אחד לא יודע.

המחנה של מישה מתחיל לצעוד אחרי הגרמנים, כשגרמנים אחרים שומרים עליהם מכל הצדדים. הם הולכים והולכים ולא יודעים לאן מובילים אותם.

בסוף שמעו רעש של רכבות ועוד צעקה של קטר, מתרשמים שלוקחים אותם לרכבת כנראה שנוסעים לאיזה שהוא מקום.

מישה וכל היתר מצאו את עצמם בקרונות של סחורות, בכל קרון היו חביות עם מים והגרמנים זרקו כמה כיכרות לחם כמו לכלבים. כשהקרונות התמלאו - סגרו את הדלתות ולא נשארה ברירה אחרת אלא לחכות. אף אחד לא ידע כמה ימים וכמה לילות אורכת הנסיעה. לבסוף כשעצרו ופתחו את הדלתות, הייתה השמש כל כך חזקה, שכמעט איבדו את הראייה. בצעקות ובמכות הכריחו אותם הגרמנים לרדת מהר ושוב לעמוד בארבע שורות. כולם צמאים, כולם רעבים, כולם מלוכלכים, בשמש הלוהטת כשהצחנה הגיעה גם לגרמנים.

הגרמנים התחילו לצעוק ולרוץ לכיוון הנחל שהיה כמאתיים מטר משם, להוריד את הבגדים, לזרוק אותם לתוך הארגז הגדול שהיה ליד הנחל ולהתרחץ. בסוף הביאו משאית עם בגדים קרועים שמרתיחים וצעקו לגשת ולקחת. בכל דבר הגרמנים חיפשו להשפיל ולהכאיב שכולם יחד יקחו בגדים, שילחצו אחד את השני. גם את האוכל הדל שחילקו הביאו בערימה אחת. שיילחמו האחד עם השני. שאחד יקבל והשני - לא. ולצחוק ממנו כשהאומלל בוכה ונשאר רעב.

רעבים היו גם אלה שכן קיבלו אוכל. לכלבים נתנו אוכל טוב יותר. כך התחילו החיים של מישה באיזה מקום שהוא במרכז גרמניה, שמישה לא ידע ולא יכול להסביר איפה זה היה. במקום היה מיכרה פתוח, שם השבויים האומללים עבדו מאור הבוקר ועד הלילה. תפקידו של מישה ועוד רבים אחרים היה למלא קרון קטן שעומד על המסילה בפחם ולהעבירו בעלייה לעמדה ולזרוק את הפחם לקרון גדול יותר שעומד מתחת לרמפה. בדרך היו כמה סיבובים, דבר שדרש כוח להחזיק את הקרון בסיבוב. למי שלא היה מספיק כוח והקרון ירד מהפסים וסתם את הקרונות שהלכו אחריו - הגרמנים צעקו והרביצו עד מוות.

תמונות כאלה היו יום יום. מצד אחד הלחץ והפחד ומצד שני המוות שראית במו עיניך וככל שהמלחמה נמשכה החולשה השתלטה. האוכל היה דל, השעות הארוכות של העבודה. לפעמים חשבתי שהמוות יותר טוב. האם ניתן להחזיק מעמד עד אין סוף?

הגרמנים ניצחו כל הזמן וכמה שהם ניצחו יותר התקוות קטנו, ובכל זאת משהו פנימי דוחף אותך להחזיק מעמד ולא להיכנע.

אולי גם בצד השני מישהו נשאר בחיים ועוד נפגש. לא יכול להיות, שהגרמנים תמיד ינצחו. כך עובר יום ועוד יום. בערב, בלילה, לפעמים הצליחו לגנוב עצם מהכלבים, ואז היו מבשלים אותה בשקט, ושותים את המרק, ולמצוץ את העצם כל הלילה.

בשנה הרביעית למלחמה הגיעו הודעות שהגרמנים נסוגים, וההודעות מרחוק חיממו את הלב ונתנו תקווה להמשיך.

כשההפגזות התקרבו בתוך גרמניה פחדנו שהגרמנים יחסלו אותנו במקרה שיצטרכו לסגת. אני ועוד שני חבר'ה התחלנו לברוח.

הצלחנו להתחבא במשך שלושה ימים במטות ולהתקיים מפירות וירקות שמצאנו בדרך. ביום התחבאנו ובלילות המשכנו בכיוון ההפגזות. טעינו בחישוב, צבאות הברית לא התקדמו כל כך מהר.

הגרמנים חיפשו אותנו עם כלבים. לבסוף הכלבים מצאו אותנו, ועם השיניים החדות משכו אותנו "לכלבים" היותר גדולים.

למזלנו לא ירו בנו בגלל מצבם הקשה ורק התעללו בנו לא מעט.

ביום האחרון כמעט כולם החליטו להתחבא, והאמריקאים שחררו אותנו. חלשים, רעבים, מפוחדים נשמנו לרווחה. קיבלנו אוכל, שתייה, יחס, ממש לא יאומן שקיים דבר כזה בעולם. האמריקאים הציעו לנו להישאר, ולבחור מה שאנו רוצים ואפילו לנסוע לאמריקה. היתה דילמה אם לעבור לרוסים. הפחד היה גדול. בין העיתונים היה מי שסיפר שהרוסים שולחים לסיביר רבים מאלה שהיו בשבי.

עם כל הפחד, היה צריך לחשוב ולשקול היטב. אחרי מה שעברנו, להישאר לבד בחיים, ולהתמודד בגורל לבד, הלב לא נותן להחליט. אחרי לילה ללא שינה החלטנו בכל זאת להסתכן ולעבור לרוסים.

וגם כאן היינו צריכים קצת מזל. היה תלוי מי משבץ אותך, לאיזה ידיים אתה נופל, וכן, גם משחק המזל.

בין השלישייה היה אחד בגיל בינוני, כנראה יהודי שהתקרב למישה ואמר לו: תסכים שנצרף אותך ליחידה צבאית היות וחסרים לנו חיילים, תהיה שנה בצבא ותשתחרר. והוא ניסה לשכנע את מישה. מישה קיבל את הצעתו ונדמה שזה מה שהציל אותו מליפול עשר שנים בסיביר, מה שקרה לרבים רבים שחזרו מהשבי. כמעט שנה שלמה מישה כתב מכתבים לכל הכתובות שהיו זכורות לו ושום תשובה לא קיבל.

אחרי כל מה שהוא עבר, אחרי שלקח סיכון לחזור לצד הרוסי, לא ימצא אף אחד מהמשפחה? הבדידות של ארבע שנים ועכשיו להישאר לבד, ממש הטריף את דעתו, זה שיגע אותו.

האם ארבע שנים בגיהנום הגרמני אינן מספיקות? שואל הוא את עצמו. למזלו הוא התחבר עם כמה חיילים טובים וזה מאוד שיפר את מצב רוחו.

מישה המשיך לכתוב ולחפש ללא הצלחה. עד שיום אחד, לאחר כמעט שנה של חיפושים, פגש מכר עוד מלפני המלחמה, ותוך כדי שיחה, מי נשאר בחיים ומי לא, הזכיר הבחור את השם לובה שגרה על ידם בריגא. ההתרגשות היתה גדולה, מישה כותב מיד מכתב ומבקש למסור ללובה.

הפעם זה היה אמיתי, והקשר התחיל. ראשית צריך היה להודיע ולשמח את מישה שאמא קיימת ונשארה בחיים. גם חיים גם לובה וגם אני, ואת האמת המרה ששלושת האחים אינם בחיים. נפל עלי לכתוב למישה את האמת בקשר ללובה. לובה באמת חיכתה בכל שנות המלחמה וגם אחריה. לבסוף התחתנה עם חיים והיא בחודש השלישי להריונה. בוודאי נוספה למישה עוד "צפרדע" שיצטרך לבלוע.

מישה ולובה היו חברים זמן מה לפני המלחמה. שניהם צעירים יפים ושניהם ביישנים. החברות היתה סולידית עם כבוד האחד לשני. כאשר התחילה המלחמה הכל התרחש במהירות. האווירונים הגרמנים הפציצו את ריגא כמה ימים אחרי תחילת המלחמה. היתה בהלה ואנשים ברחו. היו כאלה שלא האמינו שהגרמנים יגיעו כל כך מהר אם בכלל. אחרים התכוננו לברוח.

את מישה גייסו לקבוצות אזרחיות - גווארדיה. בבית של לובה חיו בפחד, ובכל יום שקלו את המצב במחשבה שצריכים לברוח לרוסיה. יום אחד כשהגרמנים הפגיזו את ריגא במכה מאוד גדולה, ופשטו שמועות שהטנקים נמצאים בפרברי ריגא, התחילה הבריחה הגדולה ברחובות. אף אדם לא הלך, כולם רצו לתחנת הרכבת.

לא רחוק מהרכבת עברה שיירת משאיות. באחת המשאיות ישב מישה עם רובה ביד. כשראה את לובה עם משפחתה רצים הוא התרומם וצעק "לובה".

לובה הרימה את ראשה, ראתה את מישה צועק. היא ענתה בצעקה "מישה". ריגא היתה באותו הזמן בלהבות, עם רעש ואבק. שני הקולות נשארו באוויר - גם שני המבטים התערבבו בעשן ובאבק.

זו היתה פגישתם האחרונה. מאז מישה נעלם. הם היו חברים - לאהבה עוד לא הגיעו. לכל אחד היתה כמו ציפור בלב. עם רגשות כאלה הם היו, ועם רגשות כאלה - נפרדו.

החיים אחרי המלחמה

החיים בריגא שאחרי המלחמה התחילו לקבל תנופה. אלה ששיתפו פעולה עם הגרמנים - ברחו. אחרים החליפו את מקומם והשתחררו. היו כאלה שהחליפו את עורם וחיפשו דרך להתקרב במיוחד ליהודים. היו גם כאלה שפחדו ולא ידעו איך ומה לעשות. זכור לי שפגשתי אישה לטבית. כשעברתי לידה הסתכלתי מן הצד והיה נדמה לי שזאת אלזה שעבדה אתי לפני זמן רב. אחרי מספר צעדים, עצרתי והסתכלתי אחורה. מתברר שגם היא חשבה כמוני. גם היא עצרה והסתכלה אחרונית. כשניסיתי להתקרב אליה, היא הסתובבה שוב והתחילה ללכת ולהתרחק ממני.

רוב הלטבים לא האמינו מה שרואות עיניהם. הם לא האמינו שיהודים נשארו בחיים, ולכן לא יכלו להסתכל לנו בעיניים.

מציאות החיים מלמדת להתרגל מהר למצב החדש. לאט לאט התרגלנו האחד לשני. למרות שליהודים באמת היה קשה להסתכל בעיניהם של הגויים, לא היתה ברירה אחרת. מיום ליום קהילת היהודים גדלה, כיוון שיהודים רבים מערים אחרות זרמו לריגא. הם ידעו טוב יותר מאתנו איך להזיז עניינים. הם ידעו טוב לארגן שוק שחור. הם ידעו היטב איך נרשמים בריגא ואיך מקבלים דירה. במשך שנים רבות בברית המועצות למדו את התורה כיצד לשרוד. גם לא היתה ברירה אלא ללמוד כיצד לשרוד. עבדתי במספרה והיה לי די קשה לגלח ולספר גויים. בהתחלה היה נדמה שכל גוי הורג יהודים, במיוחד בקשר לשישה מליון, שעל כך נודע לנו רק כשהגענו לריגא וקשה, קשה היה להתרגל לאמת המרה.

כאלה היו פני הדברים בריגא אחרי הכיבוש הנאצי. בקשר לשישה מליונים היה קשה לכולם, אבל במיוחד קשה היה לפרימיט. כשהיינו ברוסיה, הידיעות על ההשמדה הגיעו רק בחלקן, ולכן לכל אחד היתה תקווה שאולי בכל זאת מישהו מבני משפחתו נשאר בחיים. ההורים של פרימיט נשארו בפולין, גם אחיה ושלוש אחיות, וכעת התברר שכולם אינם עוד בין החיים. עייפים מהחוויות ברוסיה, מהנסיעה הקשה, כמעט ולא היה כוח לקבל את המכה הקשה שכול המשפחה נספתה במחנות.

זמן קשה מאוד עבר עלינו. לו היה קורה דבר כזה לאחרים הייתי שואל איך יכולים להחזיק מעמד? והאמת היא שזה קרה לנו. במיוחד זה פגע בפרימיט, והיינו צריכים להחזיק מעמד, כי לא היתה ברירה אחרת.

היום, אחרי עשרות שנים, אני מתפלא איך באמת החזקנו מעמד. כנראה שלכל אדם יש כוח סבל עד אין סוף.

והגרוע מכל היה הפחד של יום יום מידי סטאלין ש"האלקסיים" עם האותיות לא הפסיקו את מלאכתם כדי להפחיד שחס וחלילה מישהו לא יפתח את פיו. בכל יום הגיעו ידיעות שאת זה "לקחו" וזה נעלם. וכל היתר פחדו ושתקו.

המעניין הוא שכמה שהמוות הוא מר, וכמה בית-הסוהר הוא מר, החיים לא נפסקים לרגע. החיים ממש פורצים החוצה. אוטומטית נמשך כל אחד ואחד להיפגש, לשתות כוסית, לחיות, רק לא להיות לבד. כאילו לצפצף על הפחד ועל אלה הרוצים להפחיד. פחדו אחד מהשני. לא דיברו פוליטיקה, רק חיפשו דרך לבלות, לשתות באיזו שהיא דירה, לשכוח ולחיות. כולם היו רעבים לחיים וכך התחלנו לארגן את ימי ההולדת של כל אחד, פעם כאן ופעם שם.

הלכנו לקולנוע ולתיאטרון. היתה הרגשה כזו שאם לא נעשה משהו, נלך לאיבוד.

מאוחר יותר התחלנו לנסוע בקיץ לחוף הים "ליורמלה". זה היה כמו במלחמה, מישהו נופל והיתר ממשיכים.

* * *

ירחמילצ'יק נולד, מישה חזר הביתה, תקופה חדשה נפתחה. כולם נשמו לרווחה. המתח השורר אצל כל אחד יורד. נדמה היה שאלוקים ריחם עלינו. בפעם הראשונה רואים ושומעים חיוך, צחוק, ואפילו צהלה.

וזה היה כל כך דרוש.

יותר מכולם זה היה דרוש לאמא.

אמא נפגעה יותר מכולם. לצעירים הצער והסבל עובר בגלים, תוך כדי עבודה. רוצים מפגשים עם אנשים, מדברים, שומעים, מנתחים. המתח יורד. השיכחה יותר חזקה. גם בזוגיות יש מקום לשינוי המצב ע"י חיבוקים ואהבה.

אפשר לומר שגם הזמן עושה את שלו והחיים נכנסים לשיגרה.

הקושי הגדול היה לאמא. גם היא היתה שמחה כשנולד הקטנצ'יק, ועוד יותר כשמישה חזר. אפשר היה לראות בפעם הראשונה צחוק תוך כדי בכי, ובכי תוך כדי חיוך. ליבה קיבל פסק זמן מסויים. הקרח נמס קצת. רק לאמא כל הכאב והצער חזר מהר בחזרה.

בהתחלה היא חשבה שעוד מישהו יחזור. אמא אמרה: "אם אלוקים רוצה הוא יכול הכול".

אבל הנס היה חד-פעמי. אף אחד משלושת הבנים לא חזר. הכאב והצער חזרו מהר. במיוחד כשאין לאמא חיים משלה. תשע - עשר שנים היא לבדה ועכשיו זה בולט יותר. לבדה מתמודדת עם העובדה - "אם נחתכו ארבע או שלוש אצבעות - זה כואב אותו הדבר". וזה לא פלא שהכאב חזר לאמא אחרי זמן מה. הבכי והטענות לאלוקים חזרו בכל העוצמה. הפצע לא הגליד. כמה שרצינו לעזור, לא מצאנו מילים לנחמה. עם הצער היא קמה בבוקר, ועם הצער הלכה לישון. מי האיש שיכול לעזור לאמא המסכנה? עוד לא הבנו שלאמא קשה שבעתיים מכיוון שהיא לבדה. כשקיימת זוגיות - הכובד והצער מתחלקים, קיים באמצע החיים. כשאמא לבדה - היא נשארת עם הבעייה, ללא הפסקה, יום ולילה.

לפעמים אמא היתה כמו בלון שיכול להתפוצץ בכל רגע.

קשה היה למישה להיכנס לחיים. תמיד עצוב, מדבר מעט. בכוח צריכים להוציא ממנו משהו. הוא סגור ומדוכא. קשה לו. ניסינו להכיר למישה בחורות, אבל זה הולך קשה. לא היתה כימיה, ולא יוצא כלום. כשעל המסך הופיעה בתיה והתחילה חברות ביניהם, המצב השתנה לטובה. זה שימח את כולם.

גם הקטנצ'יק גדל, התחיל לחייך. התחילו להופיע השיניים הראשונות, יותר מאוחר שומעים קולות: "אמא", "אבא". הלב מתרחב מנחת אצלנו.

הלב התרכך קצת גם אצל אחרים. באה שמחה ממשית עמוק בקרב הלב. חיים, שמזמן השתחרר מהצבא, התחיל לעבוד במחלקת השבויים הגרמנים והם היו רבים בריגא.

לובה התכוננה ללידה וכול הסימנים היו שהחיים מתחדשים והעם היהודי חי. בינואר 1947 נולדה בת ללובה ולחיים - רחל שמה. בנובמבר 1947 מישה התחתן עם בתיה. התחיל להיות קצת שמח במשפחה.

השמחה של אמא, דרך עיניים לחות. היא באמת רוצה לשמוח, ומגיע לה. רק אצלה ברקע שלושת הבנים שאינם איתה ואינם איתנו.

קשה, קשה, למצוא משהו שישמח את אמא, שיגיע ללב.

מישה חוזר לאט לחיים נורמליים. הוא התחיל לעבוד במקצוע שלו, בבית חרושת לטקסטיל. בתיה עבדה בתור תופרת והם גרו ביחד עם אמה - דינה ואחיה - הירשקא בדירה בת שני חדרים ברחוב דגדה, באזור שבזמן המלחמה היה הגיטו. בהתחלת 1949 נולד להם בן - חיים. השם "חיים" היה מקובל

בתקופה ההיא. מי שנשאר בחיים, מי שחזר לחיים, בני מזל נשארו בחיים, קמנו לחיים.

וכוח החיים באמת ניצח בעם היהודי. כמה כוחות השקיעו הגרמנים כדי להשמיד את העם היהודי, כמה הגרועים שבגרועים מיתר עמי אירופה השתתפו בהשמדה - לא עזר להם. העם היהודי חי! התקיימו חתונות, נולדו ילדים, וכוח החיים ניצח. מישה הצליח להחליף את הדירה לדירה גדולה יותר במרכז העיר. גם חיים החליף את החדר שלו לדירה בת שני חדרים במרכז העיר.

לריגא באו יהודים רבים ממקומות אחרים והקהילה היהודית גדלה והתרחבה.

אפילו שהיה כבר אחרי המלחמה ועם כל כך הרבה קורבנות, יד סטלין לא הפסיקה להפחיד. כולם צריכים לדעת שחרב מחכה להם מעל לראשם ודרך אנשי כל מיני אלקסיים עם האותיות עוצרים כאן ושופטים שם - הזכירה לכולם שצריכים לשתוק. בימים ההם באה הידיעה שנהרג מיכואלס. השחקן הידוע בכל העולם. רצח ברמה גבוהה. בלב כל אחד ואחד עבר הפחד ומזכיר לו איפה הוא חי, ואסור לפתוח את הפה. קושי לא חסר ואת המנעול מהפה אסור להוריד.

בכל לילה כשהלכתי לישון, הסתכלתי על הדלת וחשבתי שחס-וחלילה, לא ידפקו עליה בלילה. ההודעה הרשמית היתה שמיכואל נהרג בתאונת דרכים. משאית עלתה עליו כשחצה את הכביש. אבל כולם ידעו שזה היה רצח של אנשי סטאלין, ברמה גבוהה.

והרצח הזה היה האות להתחיל לעצור יהודים. התחילו לעצור את כל השחקנים, את כל הסופרים והמשוררים, כל יהודי שהיה שייך לבוהימה. התחיל המשפט נגד הרופאים היהודים שכל כך הרבה עשו למען ברית המועצות.

ענן שחור עבר שוב על כל היהודים, על שארית הפליטה שבנס נשארו בחיים על ידי הנאצים וכל מיני משרתי היטלר.

היה נדמה שבאמת אלוהים שוחק אותנו ולעם היהודי אין זכות קיום.

מה שהיטלר לא הספיק, יגמור סטאלין. היו שמועות שמכינים קרונות בכל עיר וכפר כדי לשלוח את כל היהודים לסיביר, וכאן באמת באה יד אלוקים, והוריד את הגזירה מראשם של היהודים.

בשנת 1953 באה הודעה דראמטית שהמנהיג הגדול סטאלין נפטר. הבלתי-אפשרי קרה. "האב והמנהיג של כל העמים" נפטר. הסכנה של כל השנים היתה שמנהיג כזה יחיה תמיד וכעת הוא נפטר.

מי שבליבו היה שמח ומי שטוען שיהיה גרוע יותר. חשבתי בליבי: טוב שמת, מה שבטוח בטוח.

ההוכחה לא אחרה להגיע. כשבוע אחרי שבאה ההודעה הרשמית, שהעלילה נגד הרופאים והשחקנים היהודים לא היתה נכונה. בחינם שפטו והמיתו את הטובים שברופאים והשחקנים.

אבן ירדה מליבו של כל יהודי, והחיים נמשכים. בשנת 1954 נולדה לחיים וללובה בת שנייה - רימה שמה.

ב-31.5.55 מאוחר בערב התחילו הצירים אצל פרימיט. כל הסימנים שזה מתחיל. צריכים ללכת לבית החולים למחלקת יולדות. בית החולים לא היה רחוק כל כך ופרימיט החליטה ללכת ברגל. זה יכול לעזור ללידה קלה יותר. אנחנו הולכים לאט, לאט, אני מחזיק בידה של פרימיט, מזג האוויר די טוב, ערב אביבי מאוחר. הכל פורח, והריחות הנעימים מגיעים לאפינו. הכל טוב, ופתאום צעקה קצרה, ופרימיט נתפסת יותר חזק בידי. עם כל הנסיון לקראת לידה שלישית, את הפחד רואים בעיניים. בבית החולים מקבלים אותה מהר. האחות לוקחת את פרימיט בידיה ומשחררת את ידי, ובקושי מצליחים להיפרד, כשפרימיט נעלמת עם האחות מאחורי דלת פתוחה ולי אסור להיכנס. כך זה ברוסיה. אין אפשרות להגיע עד המיטה. בבית חולים בכלל ובבית יולדות בפרט.

אחרי זמן מה האחות מביאה את הבגדים של פרימיט ואני עומד ולא יודע מה לעשות. ללכת - אין חשק, לחכות - אין טעם.

לאט לאט אני עוזב את בית היולדות והולך הביתה ברגשות מעורבים.

בדרך ובבית לא מצאתי לי מקום. כאילו אני שומע את הצעקות של פרימיט. כאילו משונה שבסבל, בצעקות נולד ילד, כך גם אנחנו נולדנו.

קשה להירדם. העייפות בשעה מאוחרת משתלטת וכנראה נרדמתי.

התעוררתי מוקדם בבוקר. השעון מראה חמש וחצי. בשש אני מצלצל מטלפון ציבורי למחלקת היולדות ואני שואל מה עם פרידה סולוביי. האחות התורנית עונה שאני צריך לחכות - היא מוכנה לבדוק.

וכך אני, דרך הטלפון, שומע את הרדיו כאשר הקריין אומר: היום, ראשון ליוני, יום בין-לאומי להגנת הילד. אני מרגיש הרגשה נעימה בליבי. הבן שלי ייוולד ביום הבין-לאומי להגנת הילד. ובהמשך אני שומע צעדים של האחות ועוד משהו. אני גם שומע איך הם מדברים ביניהם ופתאום האחות מודיעה לי דרך השפופרת: "יש לך בן" וסוגרת את הטלפון.

היתה לי הרגשה מוזרה. זה שהיא אמרה לי, או זה מה שהיא דיברה עם אישה שנייה.

נשארתי מבולבל קצת, לא בטוח במה ששמעתי, במיוחד כשכל "הנבואות" של הנשים הצביעו על בת.

לכן אני מחליט ללכת לטלפון ציבורי אחר ולצלצל שנית. כששאלתי את האחות בצד השני מה עם סולובייי פרידה, התשובה היתה: "כבר אמרתי לך שנולד לך בן".

"תודה, תודה!" ושוב נעשה לי לא נעים ועוד יותר לא נעים שהיא זיהתה אותי, ושאני לא מאמין לעצמי, ושמח שנולד לי בן.

ברוסיה לא נותנים לבקר גם אחרי הלידה, ומחזיקים במיטה שבוע ימים. שמחה כפולה היתה לי בלב: שנולד לי בן, ונולד ביום הבין-לאומי להגנת הילד.

ברוסיה היה נהוג לא לתת לאף אחד, כולל אבי הילד, להיכנס לתוך המחלקה. הסיבה הרשמית היתה שזה נחוץ מבחינת ההיגיינה, לא להדביק את הילד ואת האם, ולא היה סידור אחר לראות את הילד. כמה שזה נשמע הגיוני - זה גם אכזרי.

נתנו לו שם יוסף על שם אביה של פרימיט.

חודשיים מאוחר יותר נולד בן שני לבתיה. נתנו לו שם על שם אחי שנפל - שפטל קוראים לו.

החיים נמשכים, וגל של שמחות עובר במשפחה.

הפרנסה היתה כפולה. מה שהרוויחו באופן רשמי - לא הספיק אפילו לשבוע. והיתה פרנסה לא רשמית שכל אחד עשה את זה בצורה שונה. מהמשכורת הרשמית כל עובד היה צריך לחתום "בהתנדבות" חודש משכורת. בכל התחלת שנה היה צריך לקנות מניות ממשלתיות. את הריבית 3% שלמה הממשלה בתור הגרלה פעמיים בשנה.

אף אחד לא האמין במניות, ולבטח לא האמין בהגרלות. אף אחד לא זכה אף פעם בהגרלה.

כך התאספו מניות משנה לשנה אצל כל אחד. מי שהחזיק אותן, מי שזרק ומי שנתן לילדים למשחק.

פעם אחת, לפני שנים אחדות, נכנס שיכור למספרה בה עבדתי והחזיק חבילה שלמה של מניות והתחנן לפני לתת לו כסף לבקבוק וודקה.

בצחוק של כולם ריחמתי על המסכן שכל כך התחנן לבקבוק וודקה.

בא לי רגש כזה לתת לו. אבל במחשבה שניה אומר לי קול, שדווקא במקרה כזה יכול לקרות הבלתי אפשרי. נתתי לו כמה רובלים ולקחתי את המניות. וכאילו אותו קול אומר לי: "שמור אותן". לשחוק הגורל יש לפעמים "קרניים".

עשיתי לי רשימה של כל המניות, גם שלי, בפנקס קטן שהחזקתי איתי תמיד ביחד עם עוד מספרי טלפונים.

זה קרה בערך עשר שנים אחרי שקיבלתי את המניות, כאשר במשך כל השנים לא היה אפילו זכר לזכייה.

פעם אחת, כשהייתי בקייץ אחד ביורמלה על שפת הים, וחגגנו יום הולדת של יוסל'ה שהגיע לגיל שנה. אחרי שאכלנו ושתינו, דבר שהיה מקובל אצלנו בימים ההם, מישהו ישב מולי, התחיל לחפש בעתון על איזו הצגה שהיא, ובצד השני של העיתון ראיתי את רשימת ההגרלות החצי-שנתית.

שוב אני מרגיש את הקול הפנימי שלי, שאומר לי שכדאי לבדוק. להפתעת כולם אני מוציא את הפנקס הקטן, ומתחיל לבדוק את הרשימה שהיתה די גדולה. עוד אני בודק בבטחון כזה, כשכולם מתחילים לצחוק ממני - במה אני מתעסק, היות ואף פעם אף אחד לא זכה ולא שמעו שמישהו זכה אפילו ברובל אחד.

פתאום הוצאתי צעקה "יש!" אצל כולם עוד לא ירד החיוך של הליגלוג. ועוד פעם צעקתי "יש!" רק אז כולם נכנסו להתפעלות כזו - "מה יש לו?" ושוב אני מתחיל לשכנע, שיש לי זכייה די גדולה: עשרת אלפים ושמונה מאות רובל.

זהו סכום שלא מרוויחים בשנתיים במשכורת הרשמית והלא רשמית ביחד.

עדיין לא מאמינים לי. לך תביא את המניות. קשה להאמין שדבר כזה - אמיתי.

חיפשתי בתחתית המזוודה, ומצאתי. תחילה בדקתי לבדי, אחרי זה נתתי לאחרים לבדוק. עם ההתפעלות של כולם - זה היה אמיתי. זכיתי בעשרת אלפים ושמונה מאות רובל. נקודה! שעות רבות לא יכולתי להירדם באותו הלילה.

איך זה קרה, שגיליתי מציאות חדשה. הוכחתי לעצמי ולכולם שכן זוכים. רק שזה קורה אצל אחד מעשרה מליון. אנשים שגרים בריגא פחות משני מליון הזכייה נופלת פעם בעשר שנים. והזוכה היה צריך להיות דווקא אני. באמת - אלוקים דואג שבכול החיים הקשים בתור ילד, בתור נער, ובתור חייל, אשאר בחיים. רק אלוקים דואג שאני אצליח לברוח מבלוי כשטנקים גרמנים נכנסו. שאשאר בחיים בזמן הבריחה, בזמן הקור והמלחמה האכזרית על-יד מוסקבה, שאצליח בלי רצון לעזוב את הצבא, להישאר בחיים ממוות בטוח. רק יד אלוקים

עזרה לי לעבור את כל המכשולים עד עכשיו. גם הזכייה כנראה היתה יד אלוקים, שהצטרכתי לשלם מחיר יקר כשהתאהבתי באשה שיש לה ילדה.

זה הוא אלוקים ששולח אותי לעזור ולהשתקם. המחשבה עוברת על העצה שאמא נתנה לי "כשיהיה לך ילד משלך, המצב ישתנה לטובה". היום יש לי שני ילדים. ילדים טובים לתפארת. מצבי השתנה לטובה לכל אורך החיים. רק הבעייה של סוניה נשארה כמו שהיתה. אנחנו אוהבים אחד את השני, קיימים אצלנו חיים משותפים בזוגיות, בהבנה, בעזרה, בהכול, עד הנקודה ששמה היא סוניה. כאן פרימיט לא מוותרת, כמה שאני משתדל לעזור, היא, פרימיט לא מוכנה לקבל את עזרתי. כאן היא, פרימיט מתייחסת אלי כאב חורג בכל מגע היא חושדת בי, והיא, פרימיט מוכנה לכל מצב, היא מוכנה לכל קרב שאף אחד לא יפגע בבתה כפי שנדמה לה.

וכמה שאני לא מנתח את המצב שיש בינינו - אהבה, ואני לא מבין איך אפשר גם לאהוב וגם באותה עת לא לוותר לי בשום דבר, אפילו פעם אחת. למה זה היה צריך לקרות דווקא לי, שזוגתי הקרובה לי והאהבה בינינו היא בכול יחסינו ובילדינו. אני אוהב אותה בכל ליבי, מקבל אהבה לכל אורך החיים, רק אצלה האהבה יכולה להיעצר בנקודה ששייכת לבתה. היא אוהבת את ילדינו בכל ליבה ובכל מאודה, למה היא לא יכולה לאהוב כך גם את בתה, זה לוקח לי הרבה זמן, הרבה התרגשויות עד שהצלחתי להבין שהיא, פרימיט, אוהבת את בתה כמו אם וגם כמו אב, זאת אומרת - כפול. חשבתי גם על זה, שפינוק היתר המיידי יכול להזיק לילדה בעתיד. היא מרגיעה אותה, שבכול היא צודקת, שלה מגיע הכול. האם זה לא יזיק לה כשתגדל ותצטרך להתמודד לבדה עם המציאות שהיא לא תמיד וורודה וקלה.

תשובה לזה נקבל רק אחרי שנים של מציאות בעתיד.

עוד בעייה שלא מצאתי לה פתרון, בחיים שלנו בריגא, היתה הבעייה של אמא.

אמא שסבלה כל כך הרבה, אמא עם לב שבור בגלל שלושת הבנים שאבדה במלחמה, אמא שיותר מעשרים שנה מתמודדת לבדה בחיים האומללים שלה. אמא, שפרימיט הבטיחה לה שתקבל אותה כמו אמא שלה, לא קיבלה את המגיע לה. לא רק כמו אמא, אפילו לא מה שמגיע לה בתור בן-אדם במצבה.

והפרדוקס היה כל כך משונה ולא ידוע בשבילי. האם יכולה להיות קינאה בין אשה לאשה, אפילו שהיא אמא? כל מילה טובה, כל יחס מיוחד, כל מתנה קטנה לאמא, הדליקה אש קטנה אצל פרימיט, ואם רציתי לקחת את אמא לפעמים

לקולנוע, לתיאטרון וסתם לטיול בעיר - זה כבר לא הייתה אש קטנה. כל צבע הפנים השתנה, צבע העיניים הירקרק נעשה יותר ירוק והכעס פרץ החוצה.

קשה, קשה להבין לליבה של אשה, ידעתי שאשה לא מוכנה לוותר אפילו על חלק מהאהבה. כל אהבה מגיעה לה - זה ידוע. ובאמת אהבתי את פרימיט בכל ליבי.

רק לאהוב גם את אמא, זאת לא אומרת לקחת חלק מאהבתי לאשתי. האם זו אהבה אחרת? לא יכולתי להבין במיוחד אז כשהייתי טירון בחיים המשפחתיים וגם באהבה.

היו שמועות שהכלות לא מסתדרות עם החותנת, היות וחשבתי ישר, הרגשתי ישר, לא יכולתי להבין את המצב, וזה גרם לי עוגמת נפש רבה. ניסיתי להזכיר לפרימיט שאני אוהב רק אותה, וגם וויתרתי לה כשקיבלתי אותה עם בתה. האש נדלקה חזק יותר. פרימיט לא רצתה לשמוע כאשר אני מזכיר את בתה בשום וויכוח. מי יכול היה פעם לחשוב, שבחיים קיימות בעיות שכאלה. במקרים האלה נדמה, שהבן-אדם הורס את כל הטוב בחיים, בגלל טפשות, בגלל עקשנות לא מוצדקת.

לך תדע, שבעל ואשה הם כמו אחד, צמודים האחד לשני. חיים הכל במשותף. אוהבים אחד את השני, מביאים יחד ילדים.

באותה עת יש סברה דקה באיזה מקום שהוא שהגופייה של האשה היא יותר קרובה לגופה מאשר הגופייה של בעלה. וכמה שנדמה לי - אצל אשה יותר מאשר אצל הגבר.

לא היה לי כוח להילחם ותמיד וויתרתי. רק הסדקים בחיים נשארו.

בתוך תוכי לא יכולתי להשלים עם המצב של אמי. לא שכחתי אף פעם, איך אמא גידלה אותנו לבדה. איך היא סבלה בזמן המלחמה ולאחריה. ידעתי שהפצעים שלה לא הגלידו והיחס הלא הגיוני מוסיף כמו מלח על פצע פתוח.

והגרוע מכל היה שכל שלושת הכלות חברו יחד ולא התביישו אפילו ללגלג על אמא בעיניים. אמא היתה זקנה, החיים שלה כבר לקראת סיום, והיא לא צריכה "להפריע" לצעירים. דברים כאלה טוב לראות בתאטרון או בקולנוע ולא להרגיש על בשרך.

מי שלא עובר דבר כזה, בטח לא יודע. והעניין היה, שכמה שאמי סבלה מהבדידות שלה, היא לא רצתה להתחתן שנית. ממש חיפשתי בשבילה, וכשמצאתי מישהו תמיד היא מצאה כל מיני תירוצים. אמא עד כדי כך אהבה את בעלה, את אבא שלי, שלא יכלה להשלים עם מישהו אחר שהוא לא אבא שלי.

היה לי מקרה כשעוד היינו בהרי אורל. היה שם אלמן, גבר די סימפטי, אמא לא רצתה אותו כי הוא בכלל לא דומה לאבא - אמרה לי. הלב לא נותן לה להסכים. היה מקרה אחר גם בריגא - ההיכרות היתה ממושכת, ולא יצא מזה כלום. יותר מאוחר בישראל, בפתח-תקוה מצאתי בשבילה אדם די מבוגר כמוה. הוא כל כך רצה את אמא, הבטיח לעשות בשבילה הכל. אמא שקלה ושקלה, ובכל פעם סיפרה על דבר אחר שלא מצא חן בעיניה. בסוף היא אמרה לי לו לפחות היה דומה קצת לאבא הייתי מסכימה. ליבי לא נותן לי.

כך אמא סבלה כל החיים. היא לא ידעה כיצד לעזור לעצמה, וגם לא הסכימה שיעזרו לה. אמא המסכנה!

עם כל הבעיות, עם כל הפחדים - החיים נמשכים. מי שנופל - נכנס לבית הסוהר, היתר המשיכו לחיות. כוח החיים אחרי המלחמה היה כל כך חזק, ששום דבר לא יכול היה לעצור את המעט שנשארו בחיים. חיפשו כל הזדמנות לחיות, לבלות, ולהסתדר קצת לשוחח על מה שעבר עליהם. הרקע של ששת המליונים שנשרפו ואלה שנפלו במלחמה. אי אפשר היה לטשטש לגמרי ולחיות עם זה יום יום. היה קשה. בכל הזדמנות, אפילו הקטנה שבקטנות היתה סיבה לשתות כוסית, ועוד אחת, ואפילו להשתכר, למצוא מצב רוח לשנות ולהמשיך הלאה. ובכל פגישה שתו כוסית. ביום הולדת - הרבה כוסיות, כשבחלונות הגבוהים הרגו האחד את השני - שתו מבלי לדבר. לדבר - לומר מילה - פחדו אפילו עם החבר הטוב שלך.

לכולם היה ידוע שהשלטונות מחפשים כל דרך לנטוע איש שלהם בכל חברה. הם לא התביישו לתפוש מישהו ללא סיבה, להאשים אותו במשהו, ולהשתדל להחתים אותו שהוא איש שלהם, והיה צריך להודיע על כל שתייה, על כל מילה שמישהו אומר בחברה שלו. לכן, הפחד היה עד כדי כך, שבחברה שתו, אכלו ולא דיברו מה שלא צריך.

לקראת השנה החדשה, שנת 1957, התפשטה שמועה שלפולנים נותנים לחזור לפולין. מי שנולד בפולין עד 1.9.39 יכול להגיש בקשה לחזור למולדתו. פרימיט נולדה בפולין, אז גם אצלנו התעורר העניין לנצל את המצב ולצאת מכאן.

בימים ההם הגיעו שמועות שבפולין בכל זאת המסחר יותר ליברלי מאשר ברוסיה, ומשם אפילו ניתן לנסוע לארץ-ישראל.

החשק התעורר ביחד עם הפחד. לך תאמין לרוסים. במיוחד כשבמשפחתנו הפולניה היא האשה ושבמקום פולין יכול לצאת סיביר.

במסיבה של השנה החדשה של 1957 הנושא היה על אלה עם המזל שיכולים לצאת. כולם הצביעו גם עלינו וכמעט היתה קנאה, ובשקט ניסו לשכנע אותי לנצל את ההזדמנות.

דפיקות לב לא חסרו בימים ההם. הראשון - הפחד. שנית שבזמן המלחמה היינו מפוזרים וכעת כשאנחנו ביחד, שוב לעזוב את כל המשפחה, המעט שנשארנו, ולצאת ולהיות בודד. דמעות היו בעיניים.

לא לנסוע היה כמו עוול וגם לא לנצל הזדמנות כזו היה חטא. את הדחיפה נתנו מישה וגם חיים. עצתם היתה: סע! אם אתה תיסע, אז גם אנחנו נגיע אי פעם וזה היה די משכנע. הסתכנו והתחלנו למלא את טפסי הבקשות. בהתחלת ינואר יצאנו אני ופרימיט להגיש את הבקשות. בחוץ היה קר מאוד, ולנו היה כל כך חם מהפחד, שממש רעדנו. בדרך שוחחנו, ושוב חזרנו על זה שכבר דיברנו שבמקום לפולין ישלחו אותנו לסיביר.

וכך לאט לאט, בפחד, הגענו למשרד הפנים, נכנסנו והגשנו את הבקשות.

התרגלנו למצב ובנשימה עצורה חיכינו לתשובה - שיהיה מה שיהיה.

בסוף ינואר קיבלנו תשובה עם אישור נסיעה לפולין, ואנחנו צריכים לעזוב את ריגא בתוך חודש - עד סוף פברואר. ושוב נכנסנו למתח. מה אפשר לקחת ומה יש לקחת. ברקע היה לי גם הכסף שזכיתי מהמניות.

התכוננו, וזוכר אני שבכיתי בכל הזדמנות כשהייתי לבדי. גם התביישתי וגם בכיתי, במיוחד בגלל הפרידה מאמא.

כל הזמן היינו ברגשות מעורבים.

הזמנתי כמה ארגזים, קנינו כמה בגדים, במיוחד תחתונים. צריכים היינו למכור את הרהיטים ומה שלא ניתן היה לקחת.

וכמו ברוסיה בימים ההם, לא היה הרבה מה לקנות, אז חיפשנו בשוק השחור. העיקר עם הרבה דפיקות בלב, עם לילות ללא שינה. היום מתקרב.

מקרר לא גדול, מכונת כביסה, מצלמה "זורקי" ואחת "קיאב" ועוד שני ארגזים, זה מה שהיה כל ה"באגאז'".

בבית של מישה עשו לנו מסיבת פרידה, המשפחה, החברים הקרובים ביותר מצטלמים למזכרת, שומעים את דפיקות השעון שמקרב את הזמן וגם דפיקות בלב לא מפסיקות.

עשרים וששה בפברואר, ביום קר מאוד, אנחנו יוצאים את הבית.

מילצ׳יק בן עשר, סוניה בת חמש-עשרה ואת יוסל׳ה בן השנה וחצי אני מחזיק בידיים כשבכיס אין אף סנט של מטבע זר. את זה הרוסים לא הרשו. ליובה גורבן, הצעירצ׳יק הנחמד מסיע אותנו ללא תשלום לתחנת הרכבת בריגא. רוב יהודי ריגא חיכו לנו. הנס היה גדול. היינו בין הראשונים שעזבנו את ריגא. לא יאומן היה לנו ולא יאומן היה לכולם - לצאת מריגא? לצאת מרוסיה? על זה לא חלם אף אחד שנים רבות.

הפרידה מהמשפחה היתה קשה, במיוחד מאמא. כולנו בכינו. דמעות היו בעיני כולם. מי שאיחל לנו דרך צלחה ומי שקינא בנו שאנחנו יכולים לצאת. ההתרגשות היתה אצל כולם. עד שהקטר הוציא את הצעקה שלו להודיע שהוא זז.

והרכבת באמת התחילה לנסוע. ולקראת ערב התערבבו הרגשות עם הדמעות שלא פסקו. בתים, כבישים, עמודים רצו לפנינו ואנחנו עוזבים את ריגא. ממש לא יאומן! הלילה נפל עלינו, בתוך הקרון הדליקו אורות. חיים נסע אתנו עד הגבול. זה לפחות שימח אותנו שאנחנו לא לגמרי לבד.

שוב אנחנו כאילו באוויר, ואנחנו נוסעים עם ילדים קטנים, בלי כסף, בעולם לא ידוע.

בהרגשה כזו עזבנו את ריגא.

העליה לארץ

נסענו ברכבת דרך וילנה ומינסק. בבוקר הגענו לברסט-ליטובסק. כאן הסתובבנו יומיים שלושה עד שבדקו את הבאגאז'.

באחד במרץ, מוקדם בבוקר, עברנו את הגבול והמתח ששרר כל הזמן התחיל לרדת.

הרגשנו שעשינו את הצעד הראשון לקראת החופש.

כשהגיעה הרכבת והתחלנו להידחף לקרונות, ועם זאת התחילה הנסיעה הראשונה בפולין, הצעדים הראשונים בפולין, היו לנו רגשות מעורבים. בכל זאת עולם אחר. הרכבת דוהרת בכיוון לא ידוע לנו, ואנחנו עם ילדים קטנים ללא כסף. במקרה כזה מחפשים במה להאמין והמחשבה הישנה עלתה לראש: אלוקים שבשמים לא יעזוב אותנו.

לקראת ערב הגענו לעיירה "צרבינסק" ושם, במקום שהיה פעם מחנה צבאי, ארגנו מקום מעבר לכל אלה שחזרו "הביתה" מרוסיה. כמעט ולא ראינו פולנים, הרוב המוחלט היו היהודים.

כולם ישנו במחסן ענק. היה צפוף אבל שמח. היה נדמה שכולם מרוצים מהשינוי, מהצעדים הראשונים לחופש. אוכל קיבלנו שלוש פעמים ביום. אוכל היה כאן יותר ממה שהיה בריגא ובוודאי יותר ממה שהיה ברוסיה. גם אווירה אחרת. תנאים לא הטובים ביותר, ובכל זאת קיבלו אותנו טוב, זאת אומרת יותר טוב ממה שציפינו, וזה עושה מצב רוח טוב.

למחרת נסענו, אני ופרימיט, לעיר אזורית בשם "זלוניה גורה". הכל שטחים שהיו שייכים פעם לגרמנים. הכל נקי, מבריק, בנוי יפה.

כאן בקשנו טפסים להגירה לישראל. כך נהוג כאן, כפי שהיה ידוע לנו עוד בריגא. כל אחד שביקש להגר קיבֵּל את האשור מיד, ופולין היתה רק מעבר לארץ ישראל.

המטרה לנסיעה לפולין היתה לא פולין אלא רק לישראל, וכאן חיכתה לנו אכזבה ראשונה.

מתברר שפולין היתה מעונינית להחזיר את הפולנים שהצליחו לברוח לרוסיה בזמן המלחמה. כאן נכנס לענין עוד גורם, שקלקל לנו ליהודים את כל המערכה.

מתברר שהערבים נבהלו מהעלייה הגדולה של היהודים לישראל, והרימו צעקה ל"בעלבתים" הגדולים, והם הרוסים לחצו על הפולנים והם האחרונים סגרו את ה"ברז".

יוצא איפוא, בדיוק כשבאנו להגיש את הניירות לעלייה לישראל, קיבלנו את הלאו הגדול. היינו בין הראשונים שהפולנים דחו את בקשותיהם, אפילו לא קיבלו מאיתנו את הבקשות היות והברז סגור.

לא התכוננו למצב כזה, ובמחשבותינו היינו בישראל ויותר חשבנו על המצב שם. איך ומה? מה מחכה לנו? עם מי ניפגש שם?

לזמן מה נעצרה לנו הנשימה. מה נעשה? עזבנו בית, משפחה, אמא ואחים כדי לפתוח את הדלת לישראל, לנו ולכל המשפחה, וכאן סטופ! פולין זרה לנו, אדמה חרוכה ספוגת דם יהודי, גרוטאות בכל פינה מזכירים לנו מה שהיה כאן תמול שלשום. הפוגרום בקלן שעשו הפולנים ליהודים, שהצליחו להישאר בחיים ולחזור הביתה. הרגשה ממש לא טובה. היהודים מצאו את מותם מידי הפולנים שלפני המלחמה גדלו ביחד.

ההרגשה הטובה שהיתה לנו בהתחלה התקלקלה. ליבנו התחיל להתכסות בעצב. מה נעשה כאן?

האם צריכים היינו להחליף גלות אחת בגלות שניה? בריגא יש לנו משפחה, היה בית. יודעים את השפה, את התרבות וכאן שום דבר. הכל זר והכל התחיל להיות לא סימפטי.

מה עושים? אין תשובה. אחד שואל את השני מה עושים. אין תשובה.

מה שכן מתחילים - זה לחפש מכרים שגרים כאן בפולין. אולי יש מה לעשות?

נסענו לברצלב, למכרים של פרימיט, שקיבלו אותנו בחביבות, אבל שום עזרה או עצה לא קיבלנו. מה שכן - הם סיפרו שבוורשה גרים מכרים שלהם ושמישהו מהם עובד ממשלתי, ואפשר לנסות לדבר איתו.

נסעתי לוורשה כדי להיפגש ולשמוע אם יש מקום לעזור.

גם הם אנשים חביבים פשוטים. בקושי גומרים את היום ואת השבוע, ולכל אחד ישנן הבעיות שלו. בסוף היום הם נזכרו שכאן ממול גרה משפחה שהיו בידידות עם פרימיט. הם אנשי ראחוב-אננופול.

הציעו לי לבקר אותם. אולי יש בפיהם משהו שיכול לעזור.

כשביקרתי אותם - משפחת גולדנר ליאון ופליאה והבת קלרה, קיבלו אותי טוב מאוד, בחמימות ובהתרגשות. הם ברחו עם פרימיט ביחד, כשהתחילה המלחמה והיו חברים טובים.

במשך כל המלחמה, מאז שנפרדו, לא ידעו ממנה כלום וכעת הם כל כך שמחו, עד כדי כך שהציעו שנעבור לגור אצלם, איתם ביחד, עד שנצליח לקבל אישור לנסוע לישראל.

הייתי נרגש מקבלת הפנים. הכל כל טוב שממש דמעות עמדו בעיני.

שוחחנו רבות באותו ערב. הם לא ידעו על פרימיט מאז שדרכיהם נפרדו, עוד בשנת 1941, כאשר הם החליטו להמשיך דרומה בזמן הבריחה, ופרימיט עם זאב ועוד אחרים החליטו לנסוע לעיר גורקי. שמחים שדרכיהם נפגשו שוב מבקשים ממני לחזור לצרבינסק, ולשלוח את פרימיט עם הילדים ישר אליהם, ואולי לארגן את ה"פעקאלאך" ולעבור לגור איתם בוורשה.

גם פרימיט היתה שמחה ונרגשת ולמחרת יצ:זה לדרך עם הילדים, ותוך ימים אחדים גם אני הגעתי עם ה"פעקאלאך" לבית משפחת גולדנר הנחמדה והחביבה עלינו.

במחשבה שניה, כאשר נזכרתי בדרך החיים שלי שוב ושוב אני בא לאותה המסקנה: אלוקים לא מפנק אותי. אין אף יום בחיי שיש פינוק, רק לעת צרה אלוקים לא עוזב אותי. תמיד יש מקום ליותר טוב, רק שלא יהיה גרוע יותר.

אנחנו בוורשה. עיר גדולה שהיתה פעם יפה, כעת עם גרוטאות של בתים הרוסים וברחובות הרס רב.

במקום שהיה פעם גיטו וורשה, הרוס לגמרי. פה ושם עומד איזה בנין. רק אנדרטה ענקית לזכר אלה שהתקוממו ונפלו עומדת במרכז, במקום שהיה פעם הגיטו, במקום שנלחמו ונפלו גיבורים מהגיטו.

בוורשה נודע לנו שקיימים חיים יהודיים. שארית הפליטה הצליחה לארגן כאן עיתון ביידיש, תאטרון ביידיש, יהודים קיבלו כאן עזרה, גם ארוחת צהרים חמה למי שאין.

ההרגשה הכללית היתה שגם היטלר וגם סטלין לא הצליחו לעצור את הרוח היהודית. עם ישראל חי! אצל פליאה וליאון הרגשנו באמת טוב. הם עשו הכל כדי שנרגיש טוב:

אפילו הסכימו שהבת קלרה תישן איתם בחדר, ואת כל חדר המעבר מסרו לנו. מלבד הספה פתחנו עוד ארבע מיטות זמניות בלילה.

היה צפוף אבל נחמד. ברקע של העיר וורשה וכל פולין שהיתה ספוגת דם יהודי, מצאנו בדירה הקטנה של שני חדרים, כל כך הרבה חום ואהבה וממש חימם את ליבנו.

חומר למחשבה, חומר ללימוד, כמה בן אדם יכול להיות רע - לשבור, להרוס ולהרוג. וכמה בן אדם יכול להיות טוב - לאהוב ומוכן להתחלק עם המעט שיש לו ולכולם טוב. אחרי כל הטלטולים הרגשנו בבית משפחת גולדנר כמו בחממה. נרגענו. הבטחון העצמי חזר אלינו והתחלנו לאגור כוח לבאות.

התחלנו להתכתב עם כמה מבני המשפחה ועם חברים בחוץ לארץ שאת כתובותיהם ידענו.

מארצות הברית קיבלנו מכתב וגם חמישים דולר. משפחת מיסלה בבאלוי היו שכנים וידידים שלנו. שם המשפחה שלה היה "נובומיסלה", וכאן באמריקה הם קיצרו את שמם ל"מיסלה".

בבאלוי הם עסקו במכירת וקניית סוסים, באמריקה הם החליפו את הסוס במכונית, והם קונים ומוכרים מכוניות.

מבן-דודי בקופנהגן שבדנמרק קיבלנו מכתב עם גרב ניילון אחת. את השנייה קיבלנו במכתב השני. עד כדי כך הם חשבו שאנחנו ערומים. מהמשפחה בניו יורק קיבלנו מכתבים עם איחולים, אבל עזרה - לא ביקשנו ולא קיבלנו.

קיבלנו מכתבים מהארץ. בן-דוד של פרימיט, ישיעהו פישמן כתב שיקבלו אותנו בזרועות פתוחות כאשר נגיע ארצה. מכתב חביב קיבלנו גם מאחיו של גדליה - ופנה מנשה. לא הכרנו אותם, רק בתור חברים של גדליה. התייחסו אלינו טוב. בזמן שהיינו בוורשה קיבלנו גם פעמיים עשרים דולר מהדצינט.

התחלתי לעבוד במספרה והסתדרנו די טוב.

המטרה העיקרית שלנו היתה איך יוצאים מפולין ומגיעים לארץ.

הלכנו לפגישות בשגרירות הישראלית בוורשה ושום הבטחות ממשיות לא קיבלנו.

היו שם רבים כמונו. כל אחד היה נחמד עם "אף גדול". הסתובב, שואל. קבוצות רבות דיברו ביניהן בשקט שאף אחד לא ישמע. היתה הרגשה שיש דרכים איך לצאת, ואלה שיודעים מחזיקים זאת בסודי סודות.

פעם פגשתי מכר מריגא, ולחש לי באוזן "תצלצל לחיים שישיג וישלח לך טופס שהיית חולה ב'אפילפסיה'. לכאלה נותנים לצאת". הודיתי לו מאוד ורצתי לדואר להזמין שיחה לריגא.

בערב, כאשר חיים היה על הקו, נסיתי להסביר לו את הסיפור ששמעתי, ולכן התחלתי לומר לחיים "חיים, אתה זוכר ששכבתי בבית חולים מס' אחד עם המחלה "אפילפסיה". ברגע הראשון הרגשתי שחיים איבד את דיבורו. היתה שתיקה ממושכת. חזרתי על הסיפור שנית, ואז חיים התחיל להבין שאני צריך אישור על המחלה באופן דחוף. כאן חיים התאושש. קבילתי תשובה: "כן, כן", אני זוכר ואני אטפל בזה. אדאג לשלוח לך אישור שכזה".

בעד חמש מאות רובל, חיים באמת קיבל את האישור וכעבור שבועיים שלושה האישור היה אצלי.

כאן דרשו ממני גם אישור מרופא מקומי. בעבור כסף גם כאן, בוורשה, קיבלתי את האישור. כאשר הלכתי להגיש ניירות חדשים בצירוף שני האישורים הסתכלו עלי באי אמון. כזה צעיר, נחמד, חולה? עם חיוך כזה מתחת לשפם אני נשארתי עם הרגשה שאין תקוות רבות. לא נשארה ברירה אלא לחכות.

עברו כמה שבועות. עבר חודש ועוד חודש ושום דבר לא זז.

עד שיום אחד, אחרי ששתינו כוסית עם ליאון בארוחת צהריים, ליאון במצב רוח מרומם קם ממקומו ואומר: היום אני צריך לעשות משהו, והמשהו באמת הניב פירות.

ליאון החליט ללכת למרכז המפלגה הקומוניסטית וסיפר שבחצר שלו גרים אמיגרנטים מרוסיה, והגבר חולה ב"אפילפסיה". הוא קיבל התקפה ונפל על איזו ילדה פולניה וכמעט הרג אותה. התחילה מהומה והגיע כמעט לפוגרום. הסיפור של ליאון, שהיה ידוע אצלם, עשה רושם, ונדלקו נורות אדומות. זה העמיד על הרגליים כמה "אוכלי חינם" והעניין התחיל לזוז.

לא לקח שבוע ואנחנו מקבלים הודעת להתכונן ליציאה מפולין בעוד שלושה ימים. היה מקום לשתות עוד כמה כוסיות עם ליאון ועם עוד כמה חברים, ולחגוג את המבצע. מצד אחד היינו שמחים, אך מצד שני היה חבל לעזוב את הקן הזמני שכל כך חימם אותנו. לנו היה טוב עם פליאה וליאון. סוניה התחברה עם קלרה, והצליחו לעשות חיים, יוסל'ה היה קטן נחמד, ומשך תשומת לב של כולם. לא טוב היה למילצ'יק. הוא היה לבד. קטן לגדולים שתמיד דחו אותו שלא יפריע, וגדול לקטנצ'יק. רוב הזמן הוא הצטרף אלינו הגדולים וחברה משלו לא היתה לו.

בריגא הוא הפסיק את הלימודים באמצע השנה, כאן שוב שפה חדשה, היה לו קשה להתחיל באמצע השנה וכך הוא סבל יותר מכולם.

באמצע נובמבר 1957 אנחנו עומדים לצאת, אך ברגע האחרון עוד היתה חסרה חותמת. רק פליאה עם היחסים הטובים עם העירייה הצליחה להשיג את החותמת אפילו שכבר היה אחרי סיום העבודה.

שוב אנחנו נמצאים בתחנת הרכבת. שוב תמונות של בכי, של נשיקות וחיבוקים. ואנחנו נמצאים באחד מהצמתים של גורלנו - בדרך הארוכה למולדת של העם היהודי.

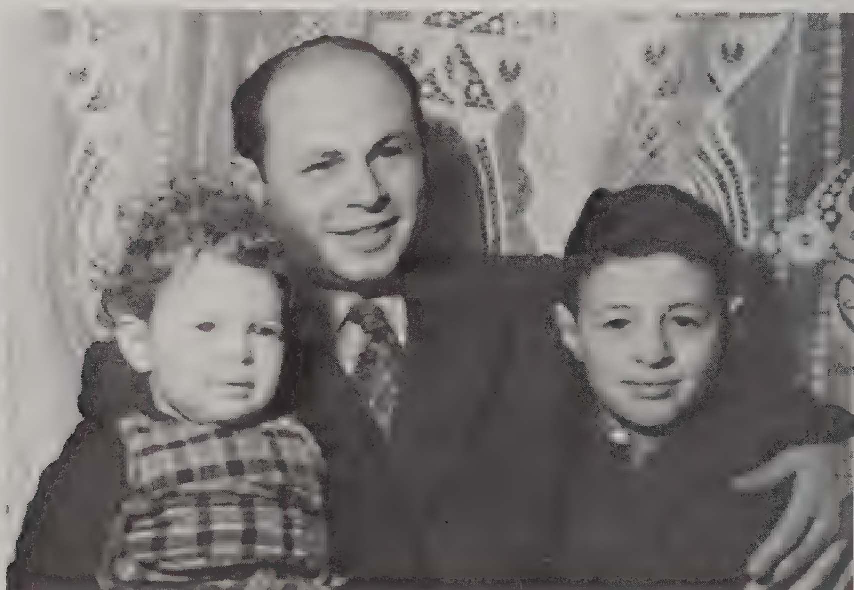
עומדים אנחנו ברגשות מעורבים. ברקע, מרחוק, שומעים צלילי מוסיקה של הוולס גלי הדנובה. למטה עומדים פליאה, ליאון וקלרה עם דמעות בעינים. נשמע הצפצוף של התורן בתחנה והרכבת מתחילה לזוז. אנחנו מרגישים

יוסי פרימיט זאביק ירח

ליאון פרימיט ירח

ירח הירש־צבי יוסי

סוניה סימה וילה

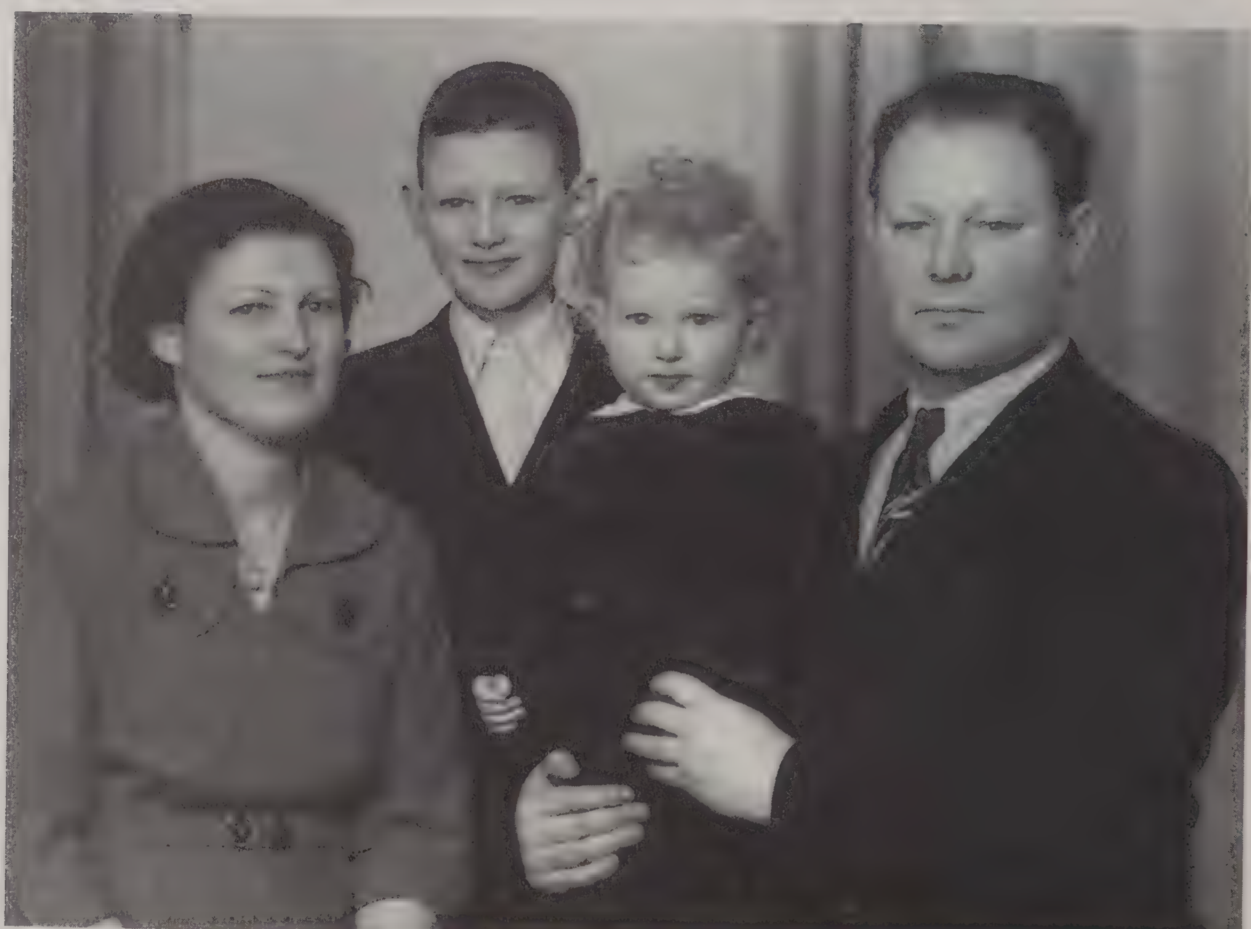
ירח רחל

סוניה רחל

ירח חיים

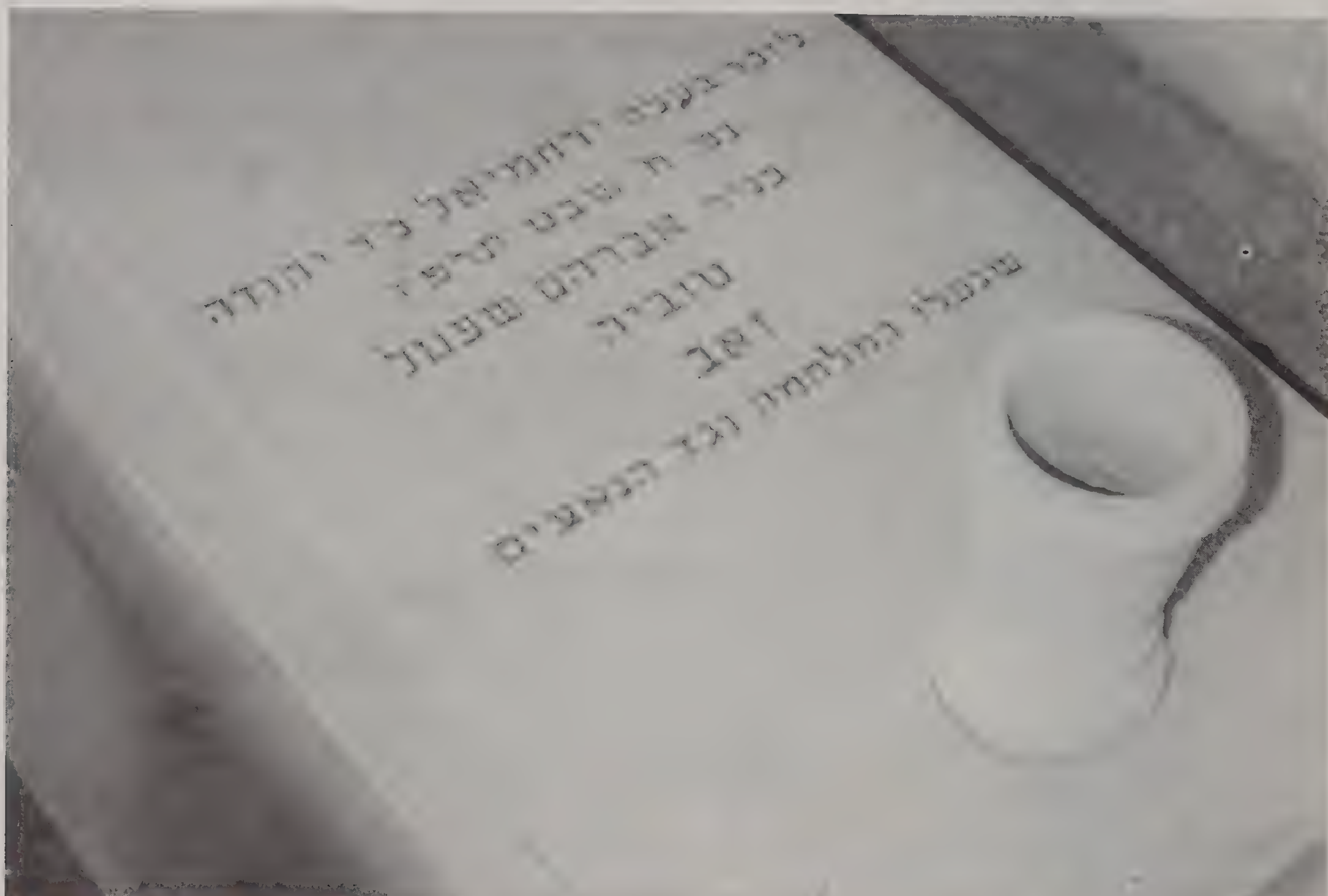

GIVE ME A PLACE
TO STAND AND I WILL
MOVE THE WORLD
Help the Hebrew University, Help the World

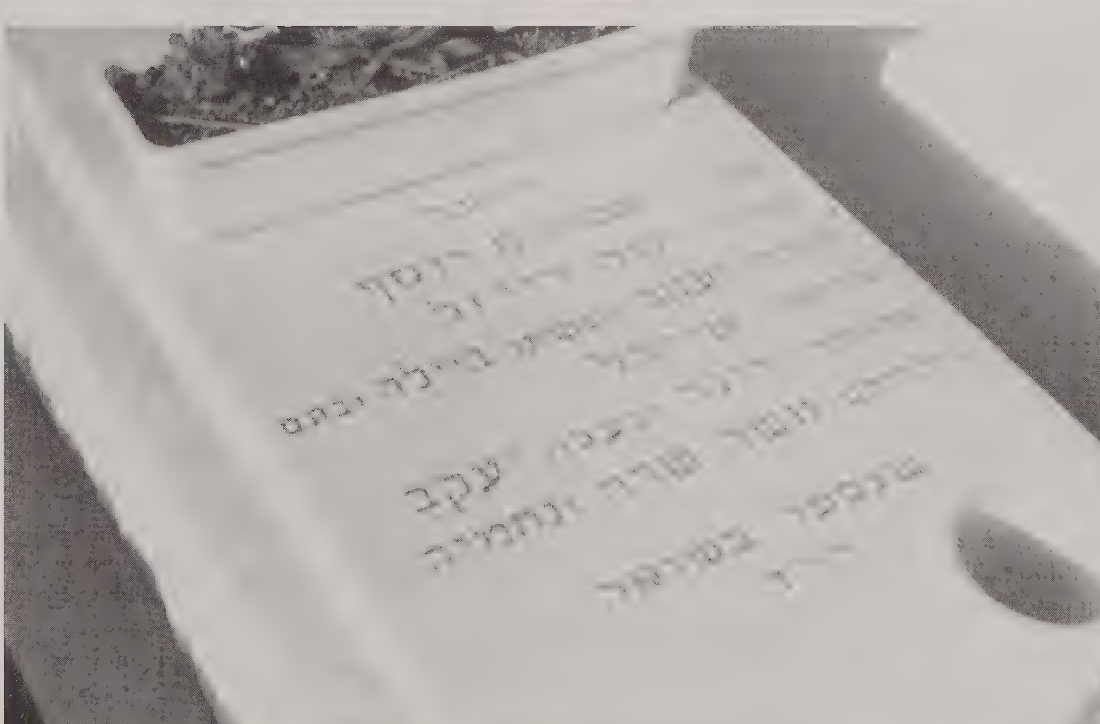

למען דעת דורות

הרצל

פ נ
אמנו וסבתנו היקרה
חנה פייגע
סולוביי
בת אבא נתן ז"ל
נפטרה י"ז תמוז תשמ"ד
ת נ צ ב ה

פ"נ
אשתי אמנו סבתנו
ואחותנו היקרה
פרידה
סולוביי
בת אברהם יוסף וגמן ז"ל
נפטרה כ"ט אדר תשמ"ב
ת נ צ ב" ה
לזכר
אביה: אברהם יוסף
אמה: חנה רייזל
אחיה: יעקב ואשתו ביילה
אחותה: אידל
אחותה: דינה, ובעלה יעקב
וילדיהם משה, שרה, ונחמיה,
שנספו בשואה.
הי"ד

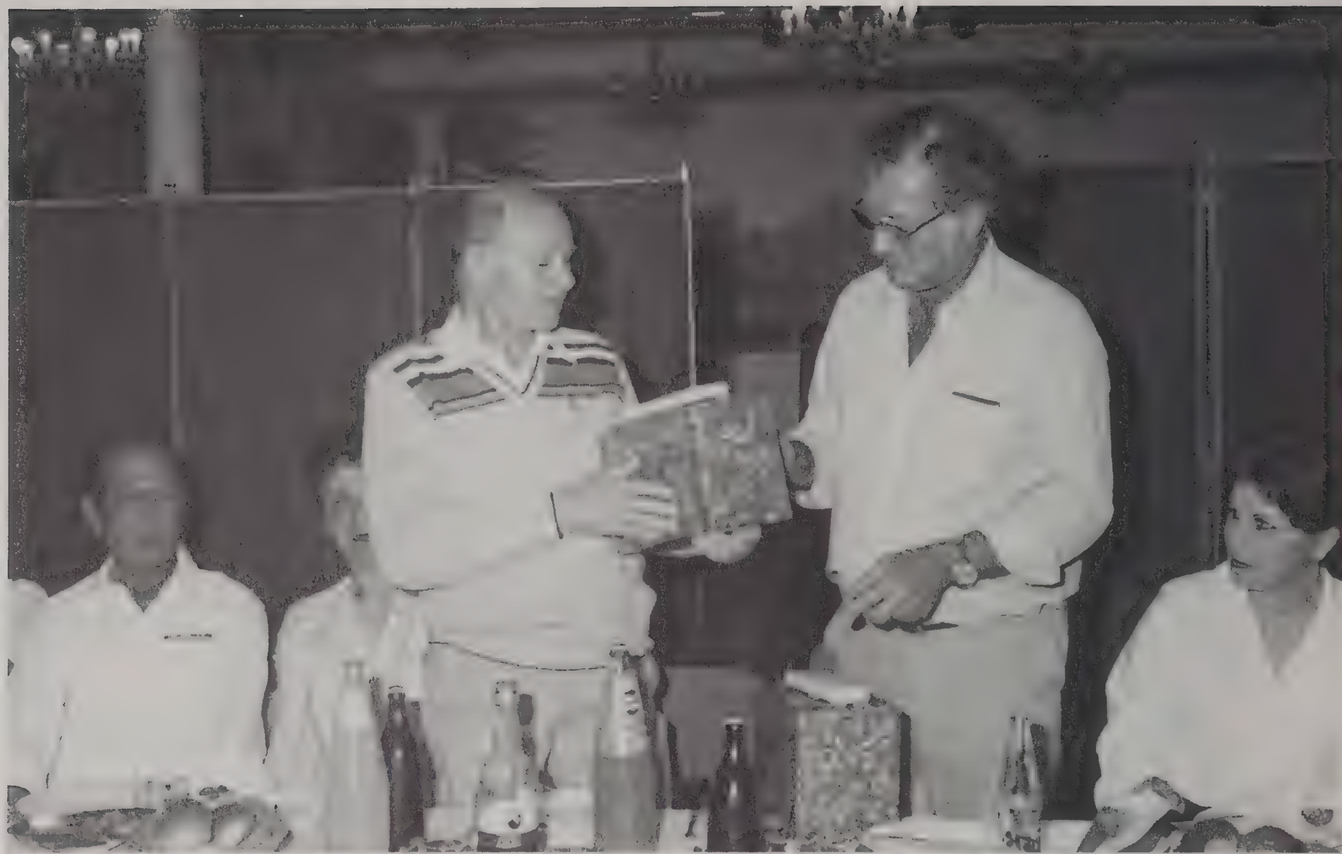

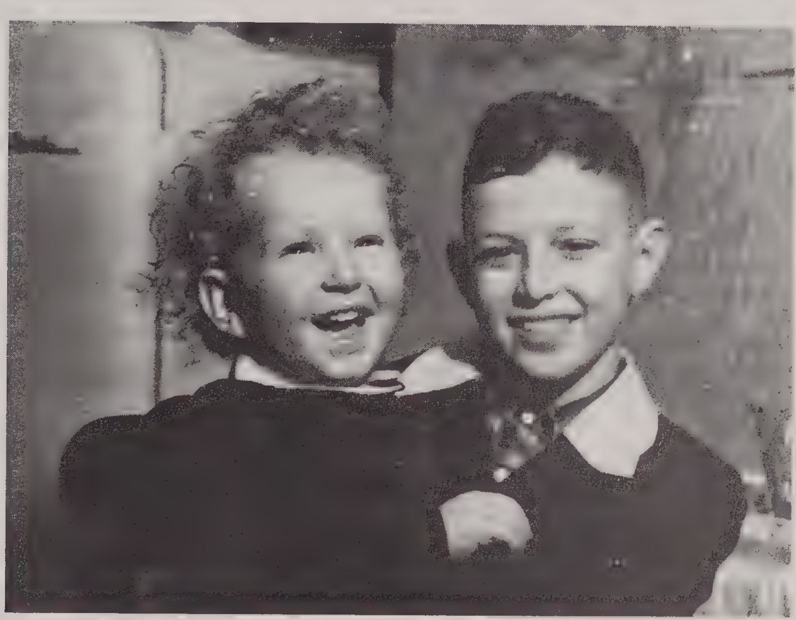

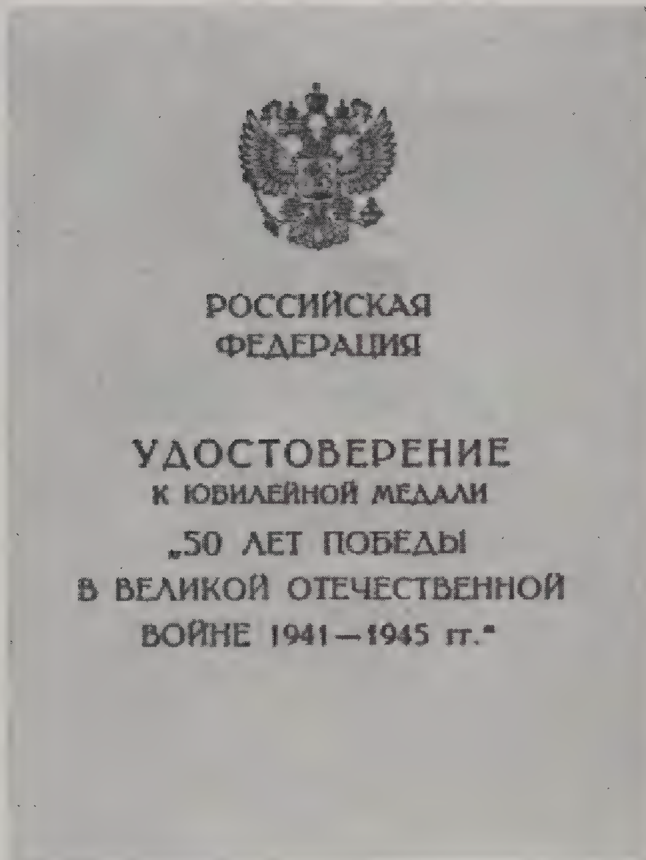

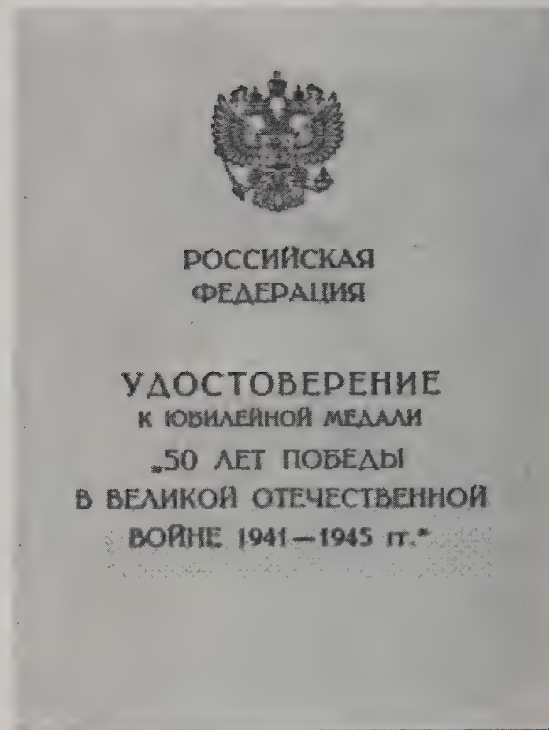

РОССИЙСКАЯ
ФЕДЕРАЦИЯ

УДОСТОВЕРЕНИЕ
К ЮБИЛЕЙНОЙ МЕДАЛИ
„50 ЛЕТ ПОБЕДЫ
В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ
ВОЙНЕ 1941—1945 гг."

РОССИЙСКАЯ
ФЕДЕРАЦИЯ

УДОСТОВЕРЕНИЕ
К ЮБИЛЕЙНОЙ МЕДАЛИ
„50 ЛЕТ ПОБЕДЫ
В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ
ВОЙНЕ 1941—1945 гг."

1945-1990

תעודה ואות

לחבר ____

לציון 45 שנה לנצחון על גרמניה
הנאצית, במלחמת העולם השניה.

ארגון וטרנים מלחמת העולם השניה,
יוצאי ברית"מ הנמצאים בישראל.
תאריך: 9 במאי 1990

יו"ר ארגון וטרנים
לב אובשיטר
המזכיר הראשון בועד מרכזי
לב דובושרסקי

מדינת ישראל

תעודת
עטור יובל
45 שנים לניצחון
במלחמת העולם השניה
1941 - 1945

פתח תקוה - "לכל איש יש שם"
יד לשואה ולגבורה

בשיתוף:
"יד ושם" -
רשות הזכרון
לשואה ולגבורה

הקרן לקידום
אם-המושבות ארה"ב

מנהל התרבות
קריית המוזיאונים
ומוזיאון "יד-לבנים"

עיריית פתח־תקוה

אברהם שפטל, טוביה וולף סולוביי ז"ל

בני חנה וירחמיאל.

שלושת האחים היו רווקים.
מקום מגורי המשפחה בתקופת השואה: טטריה

אברהם שפטל נולד ב-1916.
ניספה ב:31/12/1941

אברהם שפטל היה עם הירש יבדל"א בצבא האדום בדיוויזיה הלטבית (לטביה). הירש היה קשר ואברהם היה אלחוטאי. נפצע במלחמה ומת מפצעיו.

טוביה נולד ב-1919
ניספה ב-06/03/1943

טוביה שרת בצבא האדום, ליד סטלירוסיה, עם אחיו הגדול חיים. נפצע קשה בבטנו. אחיו הוריד אותו במגלשיים עד למקום שלא ניתן לעבור עוד. כשחיים נפצע והגיע לבית-חולים, נודע לו מהרשימות שאחיו טוביה מת מפצעיו.

וולף (וולקע) נולד ב-1923
ניספה ב-12/1942

וולף התגייס ב-1942 לצבא האדום, כשהיה בן 18. נשלח לקורס מפקדים ואחרי שלושה חודשים נשלח לחזית, יצא להתקפה ונעלם. לא ידוע היכן. משערים שנפל בשבי או נהרג ליד סטלירוסיה.

"מי יתן ראשי מים, ועיני מקור דמעה ואבכה יומם ולילה את חללי בת-עמי".
(ירמיהו ח, כ"ג)

משרד הביטחון

35871

שם משפחה סולוביי

שם פרטי הירש

שם האב ירחמיאל

מס. זהות 065040453

בזה ניתנת לך
הזכות לענידת

אות הלוחם בנאצים

דב רמתי
סגן המנהל הכללי לארגון ומינהל

י"ז אדר תשס"א
12.3.2001

תאריך בתוקף:

משרד הביטחון

№ 27686

שם משפחה סולוביי

שם פרטי הירש

מס' זהות 065040453

בזה ניתנת לך הזכות לענידת
עיטור לוחמי המדינה

דב רמתי
סגן המנהל הכללי לארגון ומינהל
י"ז אדר תשס"א 12.03.2001

מדינת ישראל
משרד הביטחון

סמנכ"ל לארו"מ

תחום לאותות ועיטורים
טלפון : 6977272
פקס : 6934678
תאריך : א' אייר תשס"א
24/04/01
מספר : 10581

לכבוד
מר סולוביי הירש
רח' סוקולוב 29
פתח תקווה 49422

הנדון : אות הלוחם בנאצים ועיטור לוחמי המדינה- על"ה

1. הריני להודיעך כי אושרה זכאותך לענידת אות הלוחם בנאצים ועיטור לוחמי המדינה- על"ה.

2. רצ"ב האות, העיטור והתעודות.

ב ב ר כ ה,

שאול דלאל
ע' בכיר לסמנכ"ל לארו"מ
ור' תחום לאותות ולעיטורים

מדינת ישראל
משרד הביטחון

עיטור לוחמי המדינה

הוענק ל

סולוביי הירש

065040453

מס׳ זהות

על חלקו במאבק לתקומת ישראל

י״ז אדר תשס״א
12 מרץ 2001

תאריך

א׳ 12533

מס׳ תעודה

דב רמתי
סגן המנהל הכללי לארגון ומינהל

שבפנים נקרע אצלנו משהו, חלק מליבנו נשאר כאן בוורשה ביחד עם הידידים הישנים-חדשים של פרימיט, והקרובים לי מאוד כאילו אני מכיר אותם עשרות שנים.

הרכבת הוסיפה מהירות, ואנחנו מסתכלים האחד על השני, ואף אחד לא יכול להוציא מילה אחת מפיו.

כמו בכל פעם, הזמן עושה את שלו ואנחנו מתחילים לעבור לסדר היום. יוסל'ה רוצה את זה וגם מילצ'יק נדבק בהתרגשות שלנו ורוצה ניחום. אני ופרימיט, מרצון ושלא מרצון, מתחילים להתרגל למצב החדש. הקטר משמיע מדי פעם את השריקה שלו ומזכיר לנו שאנחנו נוסעים, עוזבים את פולין, ושמונת החודשים שהיינו כאן נשארו מאחורינו.

לפי התכנית, אנחנו נוסעים לצ'כיה ומשם לוינה בירת אוסטריה. אנחנו עוזבים את המדינות עם החצי-חופש לחופש של המערב.

כמה שזכור לי - הגענו לוינה למחרת בשעות הבוקר. פגשו אותנו אנשי הסוכנות וגם עיתונאים רבים. היה מי שצילם, עיתונאים ניסו להתקרב אלינו ולשאול שאלות. קיבלנו הוראות מאנשי הסוכנות לא לענות, היות ונשארו עוד משפחות ברוסיה ובפולין, ולא כדאי לסבך אותם.

היה קשה להתרגל שזהו באמת חופש. הפחד של השנים הארוכות ברוסיה וגם בפולין לא עוזב אותנו. קיבלנו אוכל, יחס טוב. אמרו לנו שכדאי לנוח היות ואחרי הצהריים מחכה לנו טיול באוטובוס ברחוב הראשי של וינה - שישה קילומטרים אורכו. בשעות הערב המאוחרת נמשיך לנסוע ברכבת לאיטלה ומשם באניה לישראל. גם נסיעת הלילה היתה ארוכה. עברנו את האלפים, ועם אור היום למחרת המשכנו לנסוע באדמות איטליה דרך ונציה לנמל בעיר ג'נובה.

היינו עייפים מדי מלהתרשם מהמקומות היפים שעברנו. היינו שמחים כאשר הגענו לסוף הדרך ובאוטובוסים הסיעו אותו לבתים פרטיים שהיו שכורים על-ידי הסוכנות.

היינו עייפים עד מוות עם ילדים קטנים שהם באמת לא רוצים לדעת לא מהעליה ולא מהטלטולים שבכל הדרך. תודה לאל שיכולנו להתרחץ להשכיב את הילדים, לנוח, ולבסוף לנוח גם בעצמנו. סוניה לא היתה אתנו, היות ולפני כחודשיים מישהו מצא פירצה בחוק במשרד הפנים הפולני. זה אומר שצעירים בודדים כן מקבלים אישור לצאת מפולין.

ניצלנו את הרגע ו"הגנבנו" את סוניה לארץ. היא טסה באווירון מוורשה לארץ. ישעיהו פגש אותה בשדה התעופה בלוד. ובכך מנענו ממנה את הסבל בנסיעה ברכבות מוורשה עד הים התיכון - נמל גנואה שבאיטליה.

בעיר הנמל היינו שלושה-עשר ימים. הכל היה טוב ויפה. האיטלקי נראה איש טוב, רק אנחנו לא מבינים אותו.

הסתובבנו ללא מעשה. קיבלנו אוכל שלוש פעמים ביום, "האכילו" אותנו גם בהרצאות על הארץ ובמיוחד על נצרת-עילית, המקום שמחכה לנו. מקום חדש, עשרים דקות נסיעה מחיפה. מקום שיהיה פעם עיר ונרגיש שם טוב. רצינו להאמין שזו האמת. רק היה לנו חשד מדוע מנסים לשכנע אותנו. היינו רגילים ברוסיה שמה שנותנים צריכים לקבל ואין ויכוח.

מה שכן - הצלחנו לנוח, לחזור לעצמנו.

טיילנו עם הילדים והתחלנו להתרגל שכך יהיה תמיד.

מדי פעם התגנב בלב אי-שקט ממה שמחכה לנו שם. כל הזמן הגיעו אלינו ידיעות על ה"פדאינים" שמתנפלים על יהודים בכל מקום ויש קורבנות, ובכלל חשבנו ושוחחנו בינינו על החיים החדשים, על הרגשות מה שמחכה לנו במדינת ישראל, איך אנחנו נסתדר, איך הילדים יתרגלו. הרבה לא היה ידוע לנו. קיבלנו גם עידוד מכל הטיפול מסביבנו, איך מדינה צעירה, שעדיין נלחמת על קיומה, מצליחה לארגן מנגנון שמטפל בנו - לא בנו באופן חד-פעמי, אלא יום יום וחודש בחודשו באים יהודים מכל כנפי העולם, והחלק משארית הפליטה ביחד עם המעט מעמנו שהצליחו להגיע לכאן לפני המלחמה, מנהלים ביחד מדינה - עובדים, נלחמים וגם מקבלים עולים חדשים. היום אנחנו בדרך, מחר מחרתיים נצטרף לאלה שבונים את המדינה וגם מקבלים עולים חדשים אחרים. בראשי צצה מחשבה על המשפחה שנשארה בריגא. הם, הם שדחפו אותנו ועודדו אותנו: "תסעו, תסעו, אם אתם תסעו - גם אנחנו נגיע". לכל אחד שנוסע אתנו יש בטח משפחות שירצו להגיע לכאן, למדינת ישראל, ואנחנו נהיה כבר ותיקים ונקבל אותם בזרועות פתוחות. זהו גורל העם היהודי, אין אצלנו חיים קלים. אף אחד לא פורס לנו שטיח. בכוחות עצמנו עם קצת מזל, נשארנו בחיים ובכוחות עצמנו נבנה ונגן על המדינה שלנו ולא יהיה יותר מצב בעולם, ששוחטים אותנו ומשמידים אותנו.

כעת יש לנו מדינה משלנו, שאנחנו היהודים צריכים לבנות אותה, לחזק אותה, שיהיה מגן ומקלט לכל היהודים בעולם.

ברוח כזאת אנחנו נוסעים לארץ. אין לנו מטען רב, הרבה מטלטלים, אין לנו כסף. רק היה לנו הרבה מצב רוח. עם המטען הזה טיילנו ברחובות של גנואה וחיכינו ליום שהאוניה הישראלית תגיע.

ביום השלושה עשר הגיעה האוניה - "ירושלים" עם דגל כחול לבן. בנסיעה הראשונה שלה מגרמניה לארץ עצרה בנמל גנואה כדי להעביר אותה לארץ. אוניה חדשה מבריקה, עם ימאים יהודים לבושים יפה ושזופים. ממש חימם את הלב כאשר ראינו אותם. קיבלו אותנו יפה עם חיוך ושלום לכל אחד מאתנו. היה הרבה מקום באוניה. האניה הגיעה ללא נוסעים, אנחנו היינו הנוסעים הראשונים. היה לנו די מקום כדי להתארגן. הזמינו אותנו לארוחת ערב עוד לפני שהאוניה התחילה בהפלגה. הכל מבריק, הכל חגיגי ואנחנו כמו ברקיע השביעי - גאים ושמחים. הרוח נושבת והים שקט. נהנים אנו מהנוף היפה של איטליה. ישנו לילה ראשון באוניה. בבוקר הרוח התחזקה, והאכזבה לא אחרה לבוא.

התחילה "מחלת ים". אני הייתי היחידי שהחזקתי מעמד. פרימיט, מילצ'יק ויוסי - כולם לא מרגישים טוב, מסתובב הראש, לא יכולים לאכול. מתחילים להקיא. רוב הנוסעים אינם מרגישים טוב.

מחלקים כדורים. זמן מה זה משפיע ושוב מרגישים לא טוב.

מילצ'יק סובל במיוחד. הוא היה כל הזמן במצב רוח לא טוב. גורלו היה שלגדולים הוא היה קטן ולקטנים היה גדול. גם בלימודים ובשפה היה לו קשה יותר מלכולם. בריגא לימדו ודיברו לטבית ורוסית, כאשר בבית דיברו גם יידיש. בפולין היה צריך להתמודד עם השפה החדשה. חברים בגילו לא היו לו וכעת כשהתחיל עם "מחלת ים" הוא סובל יותר מכולם. כך התמודדנו חמישה-ששה ימים עד שהגענו לנמל חיפה.

היה יום ששי לקראת ערב, ליל שבת, ולא נתנו לנו לרדת מהאוניה.

המתוק מהעז היה שכולם הצליחו לחזור לעצמם, חזר התיאבון ויצא יום כיף.

הסתכלנו על האורות של הר הכרמל ונהנינו מהיופי, וגל של שמחה פנימית עבר עלינו.

ביום ראשון בבוקר התחילו כל ההכנות כדי לרדת מהאוניה. אנשי הסוכנות פתחו שולחנות על האוניה, וכל אחד היה צריך לעבור ולקבל תעודת עולה.

זה היה בראשון לדצמבר 1957, בדיוק תשעה חודשים אחרי שעברנו את הגבול מרוסיה לפולין - מהראשון למרץ עד הראשון לדצמבר - "תשעה ירחי לידה", והרגלים שלנו נוגעות באדמת ארץ ישראל.

הייתי בן ארבעים, פרימיט - שלושה חודשים פחות, ירחמיאל היה בן אחת-עשרה ויוסל'ה היה בן שנתיים וחצי. סוניה היתה כמעט בת שש-עשרה.

ישעיהו פישמן בא לפגוש אותנו וכן גם מנשה ופנה. אתו הצלחנו לדבר כבר ביום ששי בערב, כשהוא צועק מלמטה וחיפש אותנו. מנשה גם בא לבקר אותנו בשבת. בשעות אחרי הצהרים ישבנו כבר באוטובוס שהסיע אותנו לנצרת עילית.

התאקלמות בארץ

בנצרת-עילית פגשה אותנו נציגת הסוכנות - רינה. אישה צעירה נחמדה עם חיוך קל. היא חילקה אותנו לדירות - בבתים שהיו בגמר הבנייה, לפני שהוציאו את פסולת הבנייה. הרצפה הייתה מלאה סיד ודברים אחרים. בדירה חדר כמו סלון ועוד חדר ארוך מחולק לשניים עם קיר ובאמצע חלון, מטבח ושירותים עם מקלחת ביחד. גרנו ללא חשמל כמעט חצי שנה. הביאו לדירה שולחן עץ קטן עם שלושה שרפרפים מעץ, גם פתיליה הפועלת על-ידי נפט, מיטות ברזל עם מזרונים.

תוך כדי שאנחנו מדברים עם רינה והיא מסבירה לנו את התנאים, נכנס גבר רזה גבוה עם ערמת שמיכות שחורות. כאשר זרק את השמיכות על הרצפה עלה ענן אבק עד התקרה.

אנחנו קיבלנו שמונה שמיכות - שתיים לכל אחד. לנו, הגדולים היה משונה וקשה. לילדים היה קשה שבעתיים.

עייפים ומאובקים היינו צריכים להתארגן ללינת לילה, היות והלילה יורד מהר. היה חודש דצמבר ובמזרח התיכון היום הוא הרבה יותר קצר מאשר היום באירופה. אני ופרימיט התאזרנו בכוח להתגבר על הקשיים. כל מטרתנו הייתה לארגן את הילדים. להאכיל אותם במשהו, ולהשכיב אותם לישון. רק אז התיישבנו, נשמנו עמוק, והערכנו את המצב. קשה, קשה מאוד לעבור את כל הקשיים ועוד עם ילדים קטנים.

במחשבה שנייה חשבנו, שמשהו זז כאן. יש ארגון, כאן במדינה הקטנה והצעירה, לקלוט עולים חדשים. וכמו כל לידה – היה קשה.

יש לנו גג מעל הראש, צריכים להתגבר. נראה מה יביא לנו יום המחרת.

במחשבות אלו נרדמנו בלילה הראשון בארץ ישראל.

למחרת בבוקר, ביום הראשון בנצרת עילית, השמש עמדה גבוה בשמיים. קרני השמש הגיעו עד חצי החדר מבעד לחלון הפונה מזרחה.

העפנו מבט ראשון על הילדים שעדיין היו ישנים. נזכור איפה אנחנו נצטרך לארגן את החיים במדינה שלנו. מה עושים? מדברים אנחנו בינינו, פרימיט ואני. ברשותנו שמונה לירות שקבלנו מהסוכנות בחיפה, שם חילקו שתי לירות לנפש ביחד עם תעודות העולה. גם יהושע השאיר לנו ארבע לירות. בחנות המכולת הקרובה קנינו לחם, מרגרינה, חלב ותפוחי זהב.

תפוח הזהב היה חדש בשבילנו, והזכיר את המן שהיהודים אכלו במדבר בעת יציאת מצרים.

לחם מרוח במרגרינה ותפוח זהב היוו מעדן מלכים עבורנו. יותר מאוחר פגשנו את אהרון וצשה המכרים שלנו מברצלב. כל המשפחה הייתה כאן. אהרון ואשתו צֶשֶׁה, הבן יצחק הג'ינג'י, אשתו רוזה ובנם הקטן, וכן את אחיו הצעיר.

נעשה לנו יותר טוב על הלב. המשפחה הזאת קיבלה אותנו טוב בברצלב, וגם כאן הרעיפו עלינו חמימות. הם הזמינו אותנו לארוחת הצהריים הראשונה בישראל. "עד שתתארגנו", אמרה צשה, "גם אנחנו עברנו זאת".

הם עזבו את פולין כחודשיים-שלושה לפנינו.

הברז לעלייה היה סגור עבורנו - עבור אלה שבאו מרוסיה, ולא בשביל היהודים שגרו בפולין. האמת היא שהיינו כאן היחידים שבאנו מרוסיה והיתר באו מפולין, מרומניה ומהונגריה.

לאט לאט נודע לנו שכאן זה מקום אסטרטגי על-יד העיר נצרת - שהיא מאוכלסת בערבים ונוצרים, ורוצים לבנות כאן עיר יהודית, ולכן עושים מאמצים לרכז כאן עולים חדשים. בינתיים קיימים כאן כמה עשרות בתים, אין חשמל, האוטובוסים עדיין לא נכנסים פנימה, לא כדאי להם בשביל נוסעים בודדים לנסוע בחולות כחצי קילומטר מיותר. עוד לא הגיעו לזה. במשך הזמן, כך אנחנו נראים אלה שצריכים להיות בוני היסוד. עד "שעמודי היסוד" יתרוממו מעל פני השטח, צריכים הראשונים לעבור מתחת לפני השטח עם כל היוצא מזה. תלונות על קשיי החיים שומעים מהיום הראשון. רק לי משהו שמח בלב.

מחצית חיינו גרנו בין גויים. השמידו אותנו וטענו שיהודים לא יודעים לעבוד, שיהודים לא יודעים להילחם, הרגו אותנו, השמידו אותנו. פעם לתמיד אנחנו היהודים צריכים להוכיח שאנחנו כן יודעים לבנות ולהיבנות.

נזכרתי במלחמה שעברתי. את כל הדרך באורל ובריגא. כאן זה שלנו. כאן גם חופשי מי שרוצה יכול לנסוע לאן שהוא רוצה.

הייתי היחידי שלא הסכמתי עם התלונות. מתברר שאף אחד מאלה ששהו בנצרת-עילית לא השתתפו במלחמה. לכל אחד היה המזל שלו והוא נשאר בחיים.

הקשיים התחילו גם אצלנו. הציעו לעבוד "עבודת דחק". לנטוע שתילים בציפורי, עשרים וחמישה קילומטר מנצרת-עילית. נהג ערבי, דומה לנאסר. כזה מגודל בדיוק כמו נאסר עם משאית. הוא הסיע אותנו בכל בוקר לעבודה, שתלנו

שתילים בשוליים. מנהל העבודה היה יהודי בולגרי שהיה לו משק לא מוצלח, ובכל יום הוא סיפר לנו, איך מתה אצלו פרה והוא "נשרף" ולכן הוא צריך לעבוד בתור מנהל עבודה לשתילת עצים.

במקום היה גם אמפיתיאטרון עתיק ששייך להיסטוריה. לקראת ערב, כשחזרנו הביתה עייפים יותר מהחום מאשר מהעבודה, והכל ביחד היינו ממש "הרוגים". בבית היה עוד יותר חם. ממש שכבנו על המרצפות. זה היה המקרר היחידי שאפשר היה להתקרר קצת. יותר מכולם סבל שוב מילצ'יק.

בריגא עזב באמצע השנה. בפולין היה באמצע השנה עם שפה זרה לו. וכאן שוב באמצע השנה, עוד פעם שפה זרה שלא דומה לאף שפה. פשוט היתה רחמנות עליו והוא היה ממורמר. יושבים בחדר חם מאוד. מלמדים, מדברים, והוא לא מבין כלום. הזמן עובר יותר לאט. ועד שמגיע הצלצול המודיע על סוף היום - יוצאת הנשמה.

מה עושים? מדברים אנו עם פרימיט ומחליטים שאני "אקפוץ" לפגוש מכרים, לשמוע עצה מה עושים, היות ועבודת דחק הייתה מחולקת לכל אחד 18 יום בחודש, כדי שיספיק לכולם. בימים החופשיים נסעתי לתל-אביב לפגוש את וולקה יוכה, את גרשון פריד, את ישעיהו וטובה, לשמוע מה דעתם.

כל הפגישות היו מרגשות ממש עם דמעות בעיניים. וולקה רצה לדעת מה עם משפחתו. הוא היחידי שנשאר, אין לו מה לספר חוץ מהאמת המרה.

יוסע-מאיר, אבא שלו שכר גוי עם סוס ועגלה ושלח את האמא עם הבת הקטנה לכיוון הגבול במחשבה שהוא יגיע עם עוד סוס ועגלה יותר מאוחר היות והאמא יוחל הצליחה לעבור ואותו השיגו היונקים הגרמנים והחזירו אותו בחזרה עם כל יתר הנוסעים-בורחים. והסוף שלהם היה ידוע. ביחד אתנו ברח גם שימחה אחיו. וכשביחד הגענו לגבול גם הוא פגש את אמו יוחל והם המשיכו ביחד. לעתים קרובות הוא רץ קדימה עם עוד חברה. בהתחלה מצאו האחד את השני. בסוף שמחה אבד מאתנו. יוחל בכתה שלא נפגשה עם בעלה יוסע-מאיר עם יתר הבנים וגם שמחה כאן אבד לה.

זוכר אני כשביום בהיר, תוך כדי בהלה בגלל האווירונים שהפגיזו, יוחל מחליטה לחזור בחזרה. היא רוצה להיות ביחד עם בעלה, עם הילדים. מה שיהיה יהיה. לא עזר השכנוע שלנו שעוד תיפגשו והיא חזרה. אחרי המלחמה נודע לנו שגורלה התחבר לגורל כל יתר יהודי באלוי. בתשעה באוגוסט שנת ארבעים ואחד ירו בכולם על-יד הבורות שחפרו בעצמם, בפארק השני מהצד השני של האגם.

הכל היה ידוע לוולקה. רק באיזו פינה בלב מאמינים שאולי בכל זאת מישהו נשאר בחיים.

הייתי הראשון שהגעתי ארצה, ונפל בחלקי לספר את האמת המרה גם לאחרים - לגרשון לאליעזר פריד ודוידוב ובסוף בכנרת ולאחרים.

גם רחל יוכה אשתו של וולקה באה מהיערות של בלורוסיה והדמעות שלה מתחברות לדמעות שלנו. הייתי צריך לספר גם על האחים שלי שנפלו. הם היו גם החברים של וולקה.

הייתי צריך לספר גם לקיסע דוידוב, אך שתי אחיות חיכו לנו, לי ולחיים, עם אפניים כל אחד שניסע ביחד. ובאיזה רגע שהוא, כחצי שעה קודם לכן, הן מחליטות להתחיל להתקדם לאט ושאנחנו נשיג אותן. האמת המרה הייתה שהשיגו אותם הטנקים הגרמנים ואת כולם החזירו בחזרה בבלוי וגם הם ניספו כמו כל היתר.

היו לי רגעים שהתחלתי להרגיש לא טוב. באתי להיפגש עם חברים שעשרות שנים לא נפגשנו - לשמוע מהם משהו שיכול לעזור לי, וכך זה הפך לטרגדיה, כל הפצעים שקצת הגלידו, נפתחו מחדש.

בקשר אלי, כל אחד שואל מה קיבלתי בנצרת-עילית, וכשנודע להם שיש לי דירה, באה מכולם אותה תשובה - כאן אין דירות. אם יש לך דירה - אסור לעזוב. מספר אני שאין חשמל, אין פרנסה, גם זה לא מצדיק לעזוב דירה.

מבולבל אני חוזר הביתה ומספר שכל אחד אומר לא לעזוב את הדירה.

למחרת שוב אני נוסע לציפורי, ובסוף החודש מקבל שמונים לירות. לא לחיות ולא למות.

מוכרים כמה דברים ומשתדלים להתקיים. בפעם הבאה, בחזרה מתל-אביב, אני מחליט לבקר את גיטה מרוגייס בנתניה.

לא ידעתי מדוע לא קוויתי לקבל דווקא כאן עצה נכונה. כשהגעתי פגשו אותי עם טענות. שמענו עליך ולא רואים אותך, כל כך רצינו לראות אותך. הדבר הראשון שגיטה אומרת לי הוא: "תשמע, הרשל, אין לי כאן אף אחד, תזכור שאתה בן-הדוד שלי. כשמשה הגיע מהעבודה עייף ומדוכא כמו "קטרזן" התפתחה השיחה: איפה אתם? מה אתם עושים ומה יש לכם?" להפתעתי משה "חותך" תיכף וישר. זה לא בשבילכם. עשרים שנה ייקח עד שיבנו שם עיר. תזדקנו עד שתראו משהו. משה, אני מתחיל להצטדק, כולם אומרים שדירה כאן זה הכול, אסור לזרוק. ומשה בשלו - אין אפשרות לאכול דירה. צריכים פרנסה. שאחרים יבנו את העיר נצרת-עילית. הרשל, תשמע, אנחנו

נבקר אתכם בשבת ונראה. רק אני יודע את זה מראש שאין לכם מה לעשות שם. גיטע, משה ושני הילדים עמליה ויעקב היו הראשונים והנכבדים בנצרת-עילית. אכלנו ושתינו גם כוסית. ומשה בא עם תכנית: בארגון הבנאים, שהוא משתייך אליו מתקיימות בקרוב בחירות. אחד מאלה שרוצה את הקול שלו קשור עם הסוכנות בחיפה ולו יש מה להגיד. קשה היה להתנגד. ביומיים החופשיים נסעתי לנתניה ומשה נתן לי שם וכתובת של האיש מהסוכנות ואני נסעתי לחיפה. חיפשתי ומצאתי את האיש והוא באמת נתן לי אישור לצריף ב"דיור לעולה" בחולות כחמישה קילומטרים לפני נתניה בדרך לתל-אביב. כשבאנו לראות את הצריף, היה קשה להגדיר אם זה טוב, אם ההחלפה היא נכונה. שם בנצרת-עילית הייתה דירה בנויה. כאן זה צריף בחולות. והשכנים תכף מספרים שיש בצריף פשפשים. צריכים לעשות חיטוי, יש לקנות. ברגשות מעורבים אנחנו מתרגלים שאין דרך חזרה. קניתי את המכשיר עם הנוזל, וכל פעם שיוצא לי לנסוע לנתניה או לתל-אביב, עושים את הסיבוב ואני בא לעשות חיטוי. אני פותח את הדלת, מכניס את הידיים ושופך את "חמתי" על הפשפשים. עליי לציין שבכל נסיעה לאיזה מקום שהוא עברנו את חיפה, וכאן בבית. והנה, קיבלו אותנו בזרועות פתוחות ועם חמימות לא רגילה. גם מנשה וגם בתיה התייחסו אלינו טוב מאוד. כאן גם אכלנו וגם ישנו פעמים רבות ומצאנו כאן ידידים טובים.

ביקרנו כמה פעמים בקיבוץ דפנה. יצחק וחנה קיבלו אותנו יפה מאוד. כאן יכולנו ללמוד מה זה קיבוץ. כשאתה בא רק לבקר הכל נראה כל כך אידיאלי, ויש חשק לעבור ולגור כאן. המארחים שלנו היו מרוצים. אנחנו לא מחליטים. הכל נראה כל כך טוב. אוכלים ביחד, עובדים ואין דאגות. דואגים לילדים. דבר אחד לא היה מובן לי - מדוע הנשים נראות יותר מבוגרות מהגברים חוץ מחנל'ה שהייתה נראית טוב. בעיר כל אחד בחצי פה היה אומר שיותר טוב היה לו היינו מצליחים בעיר וכל אחד הוא בעל-בית לעצמו.

יצחק וחנל'ה השתדלו להזמין אותנו בחגים, בשבתות כשבקיבוץ הכל היה חגיגי, מאורגן בשירה ובריקודים, ממש מבריק ונוצץ, ונותן הרבה חשק להצטרף לכאן. בכל פעם שביקרנו בקיבוץ חלק מהלב היה נשאר כאן וקשה היה להחליט.

גם ישעיהו וטובה קיבלו אותנו יפה. גם אכלנו וגם ישנו לפעמים. רק כשדיברנו על הקיבוץ דיברו אלינו בחצי פה - איך שאנחנו רוצים. ביקרנו גם את הדסה ויוסף באבן-יהודה. היות והיה לנו צריף ליד נתניה, החלטנו לעבור לשם ביום שבת בסוף יוני או בהתחלת יולי.

כשהעברנו את הילדים למשאית שהשגנו כולם באו לראות את מעשינו. מישהו אמר שעשינו טוב ומישהו אמר שעשינו שגיאה. כאן יש לכם דירה ובקרוב תהיה עיר. בונים בתי חרושת.

אני מנסה להצדיק את עצמי, שכאן לא רוסיה. כל אחד חופשי. המדינה נתנה מה שהיא יכולה. וכעת כל אחד צריך למצוא מה שטוב לו.

הייתי הראשון שעשיתי את זה. סיכנתי אחרים ועם זה השתדלתי לשכנע גם את עצמי. הרגשות היו מעורבים.

כשישבנו במשאית למעלה, פרימיט עם יוסל'ה ישבו למטה על-יד הנהג. הסתכלנו על הנוף שבורח מאתנו, על הסיבובים שהמשאית עשתה, על נצרת-עילית שהייתה נראית אז כמו כפר על גבעות שמשהו צריך להיוולד שם במשך הזמן. לא יכולתי להיזכר בפרט הקטן ביותר, שיכול לשמח אותי מנצרת-עילית. דבש לא ליקקנו שם, ירח על-ידי, נראה חיוור. שנה שנייה שאנחנו מטלטלים אותו. בכל פעם שפה אחרת, לא פלא שהוא לא מוצא את מקומו.

בריגא - רוסית ולטבית, כאשר בבית מדברים גם אידיש, בפולין - פולנית, וכאן - עברית.

כעת אני מבין, כמה שהיה קשה לנו הגדולים, היה לו קשה פי כמה. ילד בן אחת-עשרה צריך לקבל את שלו. ואנחנו בריצה למולדת שרוצים. והדרך קשה.

אחר-הצהרים הגענו ל"דיור לעולה". באו לעזור להשתתף בשמחה גיטה משה וישעיהו. הורדנו הכל, שחררנו את המשאית וראשית חיפשנו את המיטה של יוסל'ה כדי להשכיבו.

יוסל'ה היה הדייר הראשון בצריף שלנו. ציפינו לשקט, אך הבכי לא איחר להגיע, ולא רק בכי שמוכר לנו, אלא צעקות בלתי רגילות.

כשנכנסנו לבדוק מדוע הוא צועק כל כך חזק, התגלתה תמונה שאף פעם לא ראינו בחיים. הפשפשים הרעבים התנפלו עליו בכל הכוח. גילינו שיוסל'ה נמצא בים של פשפשים - ממש מאות. התחלנו את המלחמה עם הפשפשים. אחד השכנים נותן עצה: לעשות שפריץ על כל הקירות והרצפה. אחרים אמרו - שרוף אותם. ממש ללכת עם נר ולשרוף אותם על הקירות.

השגנו נרות והתחלנו לשרוף אותם. התוצאה הייתה הפוכה. ככל שנשרפו - אחרים באו במקומם. המלחמה הייתה קשה. כאילו הפשפשים מכל השכונה באו לעזור.

מאוחר בערב ראיתי שהמלחמה מבחינתנו הייתה אבודה. משה וגיטה, וגם ישעיהו עזבו אותנו עם רדת החשיכה. היו עוד דברים שצריכים היו להכניס הביתה. ראינו, אני ופרימיט שלא נוכל ללון כאן הלילה, ומחליטים אנו להכניס את אחרון החפצים פנימה ולצאת לנתניה.

אנחנו עושים את ההכנות האחרונות. אני לוקח את יוסל'ה על הידיים ואנחנו מתחילים לרדת דרך החולות לכביש, כדי לתפוס את האוטובוס האחרון שעובר מתל-אביב לנתניה.

תחנת האוטובוסים הייתה די מרוחקת, והתחלנו לצעוד בכיוון התחנה, כל הזמן הסתכלנו אחורנית כדי לא להפסיד את האוטובוס. אחרי זמן מה אני רואה מרחוק אוטובוס בא. היינו כמאה מטר מהתחנה.

עצרתי והרמתי יד, כאשר ביד השניה החזקתי את יוסל'ה. הנהג הבין את מצוקתנו ועצר לנו את האוטובוס כדי לנסוע לנתניה. אנחנו בבעיה, צעקתי, והוא נתן לנו לעלות לאוטובוס.

כך הגענו באותו מוצאי שבת לנתניה. לבית של משה וגיטה לוקח עוד כחצי שעה, והיה קרוב לחצות כאשר הגענו אליהם, עייפים ומדוכאים. דפקנו על החלון - היות והם גרו בקומת קרקע. כששמעו מי אנחנו ביקשו שניכנס. שמעתי את משה אומר: ידעתי שאתם תגיעו. מאוד לא נעים היה להעיר אותם, במיוחד את משה שלמחרת חיכה לו יום קשה בתור עובד בנין. משפחת עדולם בעצמם מונה ארבעה אנשים עם שני ילדים בשני חדרים. הם היו צריכים לקבל אותנו - חמישה איש. במטבח, בפרוזדור, במרפסת, בכל מקום ישנו. אין מילים לטוב הלב של משפחת עדולם. משה היה ברזלן בבניה. יוצא מוקדם בבוקר וכשחזר היה נראה כמו קטרזן. מאוד עייף. לפעמים לא חזר כמה ימים הביתה היות ועבד רחוק.

בקושי, בקושי הסתדרו עם הקיום ועם גידול שני הילדים. עמליה הייתה בסביבות שתים-עשרה שלוש-עשרה ויעקב בן אחת-עשרה, וזה לא הפריע לטוב הלב כלפינו. יוסל'ה בן השלוש לא הבין כלום מהבעיות של הגדולים. המשיך לחייך ולגנוב כל "הצגה". היה החביב ברחוב והתחיל להיות החביב בבית במשפחה המורחבת. התחיל עם ה"פֶּסוֹק אין די שיחאלך" (חול בנעליים), עם "החלדילניק" (מקרר) עם "הקולבסקלה" (נקניק) החצי רוסית חצי יידיש, הכניס קצת אוירה והקלה במתח של קשיי היום.

בנתניה, אצל משפחת עדולם, גיטא ומשה, והילדים עמליה ויעקב, גרנו מעל לארבעה חודשים. בתקופה ההיא החיים היו קשים אצל כולם, אצל משפחת

עדולם במיוחד, הייתה מלחמת הקיום, אבל הכל התרחש בשקט. עמל, סבלנות ותקווה לימים יותר טובים. כל אחד עם משהו של אחרי המלחמה רוצה היה לחיות ורק לחיות, העיקר היה לעמוד נגד הערבים שחיפשו לתקוף אותנו בכל פינה, והמדינה הייתה צעירה וקטנה.

משה, מהבית בעיירה בגליציה-פולין, התעסק במסחר. בזמן הבריחה מהגרמנים נשרפו אשתו הראשונה עם שני ילדיו בידי הרוצחים הנאצים.

גם ברוסיה התעסק במסחר בשוק השחור. הרוויח די טוב בזמן שפגש את אשתו גיטה עם אחותה סוניה. הם נשארו לבד במצב מאוד לא סימפטי. ממש לא היה להם ממה לחיות. אימא נפטרה, זמן קצר אחרי שטטרי הרג את האבא בזמן שהסיע אוטו העירה. הוא הרג אותו כדי להוריד ממנו את החליפה. שהייתה בעיניו משהו יקר. כך הבנות עם אח קטן נשארו יתומים כפולים. את האח קיבלו במוסד ילדים יתומים, ומשה הציל את שתי הבנות ממש ממוות בטוח.

בהתחלה נתן להן עזרה אבהית, ואחרי זה פרצה אהבה בינו לבין גיטה, האחות הגדולה. משה המשיך לתמוך גם באחות הקטנה, סוניה. עד שהם נסעו דרך גרמניה וקפריסין והגיעו ארצה.

כאן גיטה לא הסכימה שמשה יעסוק בשוק השחור. לא הייתה ברירה ומשה הלך לעבוד בעבודה הכי קשה - בבניין, בתור ברזלן. גם גיטה הסכימה לעבוד כל עבודה קשה. הם הצליחו לפרנס את המשפחה בכבוד.

זה היה מודל החיים בשנות החמישים. כל עבודה הייתה "מציאה" כדי להתקיים. עם כל הבעיות של חיים קשי יום, הלב נשאר טוב ופתוח לעזרה. כמעט כולם התייחסו לשארית הפליטה, כל אחד היה יחיד, שבנס נשאר בחיים. והרצון למצוא מישהו, אפילו קרוב רחוק, כדי להצמיד אותו אליו, להישען עליו, זו הייתה הציפייה, הרצון של כל אחד.

כשגיטה אמרה לי בפגישה הראשונה שלנו: "הירשקע - אתה הבן-דוד שלי, אין לי כאן אף אחד אחר", במילים האלה היא אמרה מה שחושבים, אומרים ולא אומרים, רוב אלה שחזרו ממזרח אירופה. כשמשה וגיטה קיבלו אותנו בביתם בעת צרה, התיישבה במציאות "הצעקה" של גיטה. "לא רוצה להיות לבדה". אני מוכנה לזוז ולתת לך חצי כיסא, אנחנו בשני חדרים מקבלים אתכם, כמה שלא תהיו.

כל השבוע בבית משפחת עדולם עבר בעמל קשה, בסיפורים, מה שכל אחד עבר בזמן המלחמה ולכל אחד היה הנס משלו, אך הוא נשאר בחיים.

השעה הטובה הייתה בשבתות: כל אחד נשם עמוק, השתחרר קצת. הלכנו לים להתרחץ, לשחות, לשחק עם הגלים ולרענן את המוח ואת הלב. קיים גם טבע שאינו כפוף לאף אחד ולשום חוק. התברר שלמשה יש קול טוב לשירה, וכשהוא התחיל, עם הבריטון החזק שלו לשיר: "ווו נעמט מען מיינע זיבען גוטע יארען, אייב ניט זיבען, זאל כאץ' זיין א פור..." (איפה לוקחים את שבע השנים הטובות שלי, אם לא שבע שיהיו לפחות שתיים...). עצרנו את הנשימה לשמע הקול החזק והנעים והמילים שנגעו עמוק בלב.

במחשבה שנייה חשבתי, איזה קול יש למשה, לו היה עולה על הגל הנכון, היה לומד מוזיקה ופיתוח קול יכול היה להיות זמר ואפילו להופיע באופרה.

הם היו הרגעים הטובים, השעות הטובות, וזמן מה שוחחנו על הבעיות, וכאילו היינו בעולם אחר.

* * *

ירחמילציק כן פוגש כאן חברים בגילו, אז השפה הפרידה ביניהם, וזה לקח הרבה זמן עד שהתחברו. התחלתי לחפש עבודה בספרות ונפלתי בתקופה של ה"ביטלס", כולם הלכו עם שערות ארוכות, כמו כן גם המצב הכלכלי היה קשה, ולא יכולתי למצוא עבודה בנתניה. בעזרתו של וולקה התרוצצנו על הקטנוע שלו, בתל-אביב, עד שעליתי על בן-אדם טוב, זה היה פרידמן ב"יד-אליהו". שמע שאני עולה חדש, לא חשב פעמיים ואמר: מחר בבוקר תתחיל לעבוד. ממש שימח את לבי.

למרות שהנסיעה הייתה קשה וגם ההוצאות, מנתניה לתל-אביב ועוד אוטובוס ליד-אליהו והכל כל יום ובחזרה, בכל זאת יותר טוב מכלום. התמזל מזלי שעליתי על בן-אדם כמו פרידמן עם לב רחב. לא הייתה כל כך הרבה עבודה לשניים ובכל זאת התחלק אתי. הדבר הבוער השני היה דירה. אם התמזל מזלי ועליתי על אנשים כל כך לבביים כמו משה וגיטה, לא יכולתי ללחוץ עליהם יותר מדי.

כאן התנדבה רחל יוכה, אשתו של וולקה. היא עבדה בסוכנות בתל-אביב והתחיל הטיפול. לבדה באה רחל ארצה מהיערות של בלה-רוסיה. הייתה פרטיזנית. כל המשפחה נספתה בשואה. וביחד עם וולקה ניסו לעלות בצורה

בלתי לגלית כמה פעמים. לבסוף הצליחו לעלות ארצה בלתי לגלית לפני שחרור הארץ ובנו משפחה. לצערם ולצער כולם, בתם הצעירה חלתה במחלת ילדים ורגל אחת לא מתפקדת, ההורים הפכו עולמות, הלכו לרופאים ולפרופסורים הכי גדולים. עשו ניתוחים והרבה לא עזר.

נירל'ה, שהחזיקה מעמד ולא בכתה מכאבים הכי גדולים, גדלה בתור בחורה מאוד נבונה, חכמה ומוכשרת, כך בצעדים הראשונים בארץ, כשהיה מאוד קשה לכולם, ובמיוחד לנו, בתור חדשים, התחברנו עם חברים וידידים טובי לב. ממש בלטו המעטים שהצליחו להישאר בחיים, ולא איבדו את נשמתם, נשארו בני-אדם. מוכנים בעצמם להתמודד, וגם לעזור לאחרים. כשרחל הודיעה לי אחרי כמה חודשים, שיש רשיון לדירה בשיכון עירוני, בשעריה בפתח-תקווה, היה כתוב על פתק לא גדול: דירה בת חדר וחצי, ואני בשמחה מראה את הפתק לפרידמן. הוא הסתכל בהתפעלות ואומר לי, כשהוא מראה לי את ידו: "אם כאן יגדלו שערות - אתה תקבל דירה!" "מי נותן דירות?" ופרידמן מכבה את האורות במספרה ואומר לי: "בוא אתי, אקח טקסי וניסע לראות את הדירה".

כשהגענו לשעריה וראינו שכונה חדשה עם כעשרים בתים חדשים בשלב גמר הבנייה, פרידמן לא האמין למה שרואות עיניו.

מתחת לפני השטח התפתחה המדינה, ואת הפירות הראשונים ראינו כאן. קיבלתי מצב רוח יותר טוב. כל הכבוד לרחל שהצליחה להכניס אותנו ברשימה וכנראה כן נקבל דירה של חדר וחצי - 26 מ"ר. לקראת החגים בשנת 1958, כשעברנו עוד פעם כאן בארץ "תשעה ירחי לידה", נכנסנו לדירה שלנו בשיכון עירוני בשעריה, כשלושה ק"מ דרומית לפתח-תקווה.

החוב של חמישה וחצי אלף לירות היה צמוד לאינדקס, עם שני ערֵבים ועם העזרה של יהושע וולקה הצלחנו לעבור גם את זה.

הבעיה הייתה - הנסיעות באוטובוסים מלאים לפתח-תקוה, אחר-כך לתל-אביב ובסוף ליד-אליהו. זה היה כרוך בזמן רב וגם בכסף. כשהפרנסה הייתה מזערית. היה קשה, קשה מאד.

התחלתי לחפש עבודה, אפילו אחרת, העיקר שתהיה בפתח-תקווה.

וכך נפלתי יום אחד למפעל שבו מייצרים שמן :טית-בית", בתור עובד פשוט נתנו לי ביום הראשון לגלגל חביות ממקום למקום. בהתחלה חביות ריקות, ואחר-כך - מלאות.

העבודה הייתה קשה, והיום היה ארוך. למזלי, באותו יום באו להתקין מרכזיית טלפונים קטנה במפעל. באחת ההזדמנויות עצרתי על-ידם וניסיתי לדבר איתם ביידיש. דיברתי עם אברהם וייץ, שהוא היה מראשי העובדים. אמרתי שגם אני מתמצא בעבודות כאלה. הייתי במחלקת הקשר גם בצבא וגם במפעל צבעים בהרי-אורל.

התשובה שקיבלתי הייתה: שלא מקבלים עובדים חדשים, ושזה עניין לא פשוט.

בכל זאת שאלתי איפה נמצא המשרד הראשי של התקנת הטלפונים.

כדי להתפטר ממני אמרו לי שזה רחוק ביפו, בדואר יפו. בסוף יום עבודה, כשעברתי את השער בכיוון הביתה, השוער עצר אותי ונתן לי מעטפה ואמר לי שזה שכרך עבור יום עבודה, ולמחרת לא להגיע, היות שלא עמדתי במבחן. גם אני הרגשתי שהעבודה, לגלגל חביות, איננה בשבילי.

למחרת נסעתי ליפו וחיפשתי את הדואר הראשי. כאשר מצאתי, נתקלתי ביהודי שגם הוא בא מפולין ודיבר אתי בחביבות. הוא הסביר לי שכאן זה דואר ולא טלפונים. משרד התקשורת זה הרבה יותר רחוק, והסביר לי איך ללכת לרח' יהודה הימית, שם נמצאת מחלקת הטלפנים.

שמחתי שפגשתי אדם נחמד שיעזור לי.

יצאתי לדרך. שאלתי ושאלתי שוב, עד שהגעתי למשרד התקשורת - מחלקת הטלפונים.

נכנסתי ושוב שאלתי עד שהגעתי לאדם מבוגר. סיפרתי לו שאני עולה חדש מריגא. עבדתי ולמדתי בצבא וגם בהרי-אורל, רדיו וגם טלפונים.

להפתעתי הוא התחיל לדבר איתי ברוסית ומאוד התעניין בי, וגם היכן אני גר.

בסוף הרים את שפופרת הטלפון, צלצל וביקש את פוטרסמן, ואני שומע שהוא אומר לו שהוא שולח אליו בחור מרוסיה ומבקש שיקבל אותי, וינסה אותי בעבודה. לא האמנתי למשמע אוזני.

לבסוף נתן לי פתק ואמר לי לגשת אחרי-הצהרים ללשכת העבודה בפתח-תקווה, והם יתנו לי אישור לעבודה. הייתי שמח עד מעל הראש. חשבתי, שבאיזו שהיא נקודה לעתים רחוקות המזל כן מאיר לי.

חזרתי לפתח-תקווה שמח. בדרך ביקרתי בלשכת העבודה, קיבלתי את ההפניה שלהם למחלקת הטלפונים. כאשר חזרתי הביתה היה לי דבר כדי לשמח את כולם - ממחר אני עובד בפתח-תקווה, שמונה שעות, במקצוע חדש-ישן, ואני חוזר הביתה. היה נשמע טוב.

כשהגעתי למחרת לעבודה ופגשתי את אברהם וייץ, הוא פתח עיניים גדולות ושאל בתמיהה: "מה? התקבלת?"

סיפרתי לו את כל הסיפור של יום אתמול. קשה היה לו להאמין ואמר לי שבטח המגזניק הזה הוא קרוב שלך, אחרת לא היה מקבל אותך. לא מקבלים כאן עובדים חדשים.

בסוף נובמבר 1958 התחלתי לעבוד במחלקת הטלפונים בפתח-תקווה. שכרי היה לירה אחת לשעה, שמונה לירות ליום, והבוס בפתח-תקווה, אדון פוטרסמן, לא חסך במילים למנהל העבודה - ישראל, ישינסה אותי בהתחלה בחפירות וגיזום עצים, ורק אז נראה. ישראל, מנהל העבודה, לא איחר לומר לי כבר בהתחלה: "אצלנו מתחילים בחפירות, זאת אומרת לחפור בור להעמדת עמוד".

היה קשה, מאד קשה, בשמש הלוהטת. האדמה קשה, ובכל זאת הייתי שמח בלבי, שהצלחתי להחליף את המקצוע - פחות שעות עבודה, וגם כאן בפתח-תקווה.

עברתי גלגולים רבים בעבודת טלפונים. רוב הזמן היה קשה. רק השתדלתי להיות ישר עם עצמי. חשבתי והאמנתי, שעבודה כאן - זאת שליחות. אני עובד במדינה. אני עובד מדינה. אני עוזר לעצמי ועוזר גם למדינה. עם רגש כזה התגברתי על כל הקושי.

אחרי כשנתיים, כשהיה דרוש עוזר בוחן, דב נהרי בחר בי, למרות שהיו ותיקים ממני, ולמרות שהעברית שלי לא הייתה מספיק טובה.

הוא, דוב נהרי, החליט שאני, הרשל, הכי מתאים בשבילו. ובאמת הסתדרתי עם עבודתי די טוב. הייתי ישר עם עצמי וגם עם האחרים וזה נתן כוח לעצמי ואמונה לאחרים אלי.

אחרי כשנתיים עברתי לנהל את מחלקת ההתקנות בפתח-תקווה. התחלתי עם שלשה אנשים וגדלנו עד ארבעה-עשר עובדים. הצלחתי להגיע לגמלאות אחרי עשרים וחמש שנות עבודה במשרד התקשורת.

במשך כל התקופה השתתפתי בהשתלמויות רבות, רובן בניהול וגם מקצועיות.

התקדמתי במסלול טכנאי טלפונים.

ב-1983 עזבתי את משרד התקשורת בפתח-תקווה בלב כבד. אחרי תוצרת רבה, יכולתי להתגאות ב-80 אחוז מכל הטלפונים הותקנו תחת שרביטי בבתים, בבתי-חרושת, במשרדים, בצבא ובבתי חולים. כאשר עזבתי הרגשתי שחלק מלבי

נשאר שם. כאשר טיילתי ברחוב, כל צלצול ששמעתי דיבר אלי: זה אתה, אתה נתת יד לכולם. וזה נעים לזכור ולהיזכר בכל חיי.

* * *

ארבע שנים גרנו בשיכון העירוני שעריה. התרגלנו לסביבה, לאנשים. התחברנו עם עולים חדשים אחרים וגם עם ותיקים.

לכולם עבר שבוע עבודה קשה, ולכן בסוף השבוע, בליל שבת וגם בשבת, השתדלנו להיפגש זוגות אחדים, פעם אצל אחד ופעם אצל מישהו אחר. שתינו כוסית, אכלנו, שרנו, ונדמה לי שעם המעט הסתדרנו וגם עשינו חיים. מצאנו מקום לבלות ולשמוח. ביחד ניסינו לראות תאטרון, גם אופרה. הרצון לחיות פרץ החוצה כמו אוכל לרעבים. גם מילצ׳יק מצא כאן חברים, ובפעם הראשונה מאז שעזבנו את ריגא הוא מצא את מקומו והתחיל לחיות כנער בגילו. למד בבית ספר עממי פג׳ה. יוסל׳ה התחיל ללכת לגן ילדים, אצל שושנה. והחיים זרמו לאט, ויותר בטוח.

סוניה שלמדה להיות אחות, בבית החולים ״תל-השומר״ עמדה בשלב הגמר, והתחילה להתחבר עם בחורים. באיזה שלב הייתה צריכה להחליט אם ללכת לצבא או להתחתן. על ״המסך״ הופיעו כמה בחורים, ביניהם שרגא פוקס, שהוא כנראה, היותר רציני כדי לקשור את גורלה.

בפעם הראשונה כששרגא ביקר בביתנו, במקרה אחרי גשם שוטף, היה צריך שרגא ״לטעום״ את הבוץ של שעריה. וזה נכנס ל״לקסיקון״ לשנים הבאות. כשנזכרנו איך שרגא חיזר אחרי סוניה, נזכרנו גם בבוץ של שעריה.

השנה הייתה 1961. סוניה הייתה בת 20, והיו צריכים להחליט. ביקרנו את ההורים של שרגא. הכל הולך על מי מנוחות. שרגא בחור נאה, אינסטלטור במקצועו. הייתה לו דירה בת חדר אחד, בשביל ההתחלה, די טוב בימים ההם.

תוך כדי חיזור של שרגא אחרי סוניה, עם כל ההתלבטויות מחליטים שהחתונה תתקיים בתחילת שנת 1961.

בימי שהותנו בשעריה, ביקרו אותנו אורחים מחוץ לארץ. הראשון ביקר אותנו זליג יפה, הבן הבכור של ראובן. זליג גבר גבוה, נאה, עם שפם קטן שעושה רושם אינטליגנטי, עם אישה גבוהה מטופחת ולבושה היטב. ממלון ״דן״ הגיעו ישר אלינו, מבלי להודיע על בואם. היינו שמחים מאד לראות אותם.

הייתה פגישה נרגשת. ביקרנו אותם גם במלון "דן". מתנות ועזרה מהם לא קיבלנו. נתתי להם תמונה משפחתית מריגא, והוא בלי רצון קיבל את זה. לכוס קפה או תה לא הזמינו אותנו, והיה לי מאד משונה להכיר את האמריקאים בתור "יבשים".

בתקופה שגרנו בשעריה ביקרו אותנו גם אחותו של זליג, ריבה, ביחד עם בעלה. ריבה שפכה דמעה, הייתה נרגשת. ראתה אותנו בפעם הראשונה במצב קשה. ביקשה שנקבל 100 דולר. אני את כולם קיבלתי בכוסית וודקה וגם פתחתי קופסת שימורים. מאוחר יותר ביקרה אותנו בתם סנדרה - בחורה צעירה, בלונדינית, סימפטית. הייתי שמח מאד מצד אחד, ומצד שני היו זרים לי מאד. יותר הייתי אני זר להם. היינו באמת בני-דודים, אך רחוקים אחד מהשני. זו הייתה ההיכרות הראשונה עם אנשים מעולם אחר. הרגשתי שהקרבה אינה פועלת. ברל ומנוחה מיסלה, ידידים מבאלווי, ביקרו אותנו. למרות שגדלנו ביחד, קירבה גדולה לא מצאתי. הם הצליחו להתעשר בזמן המלחמה. המזל שיחק להם. הם הצליחו לברוח מבאלווי ממש ברגע האחרון. כל המשפחה נסעה ביחד, דרך הולנד. הוא היה מאד פיקח, עם ראש של סוחר הצליח להציל את כל המשפחה ועלינו הסתכלו על כאלה ש"חזרו מן הכפור", על כאלה שלא ידעו להסתדר בעת צרה, וכעת נראים מסכנים.

"אני לא נהניתי כאן", אמרה מנוחה, הגברת. אנחנו עשינו טיולים ומה מראים לנו? אבנים! ומספרים לנו שזה היה פעם משהו. ככה זה, כשמראים לך ואתה רואה דברים בלי רגש ולב, אז האבן נראית אבן יבשה וכשיודעים להוסיף קצת רגש ולב, אפשר לראות את "הדמעות שנופלות מהאבנים", וההיסטוריה של העם היהודי מתגלה לפניך. "לו היה נופל כסף מהאבנים - האמריקנים היו מבינים יותר.

אחרי זמן מה הגיע ארצה הדוד של פרימיט מברזיל. אח של אביה נחמן וגמן היה מאד מבוגר, עם זקן, מאד דתי. עבר במחנות בזמן המלחמה. בתור בעל מקצוע טוב הצליח להישאר בחיים. אחרי המלחמה נסע לברזיל לבנו ולבנותיו. הם עשירים, קיבלו אותו טוב. רק חיו ללא כשרות וללא דת. זה הרגיז אותו והחליט לנסוע למקום הקדוש, ולחיות את שארית חייו כאן בארץ

נחמן היה אדם נעים, פיקח, חכם. הוא מצא לעצמו מקום בבית אבות בבני-ברק, שהכל שם כשר למהדרין.

הדוד נחמן התחיל, עוד בברזיל, לטפל לשם קבלת פיצויים מגרמניה. הוא קיבל מהגרמנים סכום חד-פעמי, בעד כל השנים, כמו כן קיבל רנטה חודשית.

הדוד נחמן גם עזר לנו לחתן את סוניה, כאשר כל הסידורים היו בעיצומם.

החתונה של סוניה ושרגא התקיימה, בשעה טובה, בהתחלת ינואר 1961. וכעבור שנה באותו החודש נולד בנם הבכור, סוניה ושרגא קראו לו בשם משה-משה'לה.

שרגא ממשיך לעבור בתור אינסטלטור עצמאי, משתדל לעבוד יותר כדי לספק את צורכי המשפחה. גם סוניה מתחילה לעבוד יותר מאוחר בתור אחות בבית חולים. בשביל ההתחלה - לא רע.

לארץ מגיעים אורחים מניו-יורק - הדוד יודל ברנשטיין עם רעייתו שרה. זוג מבוגר מאד, מעניין. אנשים אינטליגנטים, חכמים וגם טובי לב. באמריקה הדוד יודל עבד קשה, והגיע במשך השנים לבתים משלו. היו שמועות שהוא אמיד, ואפילו עשיר. גם מחלק מתנות למוסדות ולאנשים. הדוד יודל עזר לנו לצאת מהשיכון בשעריה ולעבור לדירת שני חדרים ברח' חפץ חיים 19, בפ"ת. גם לסוניה עזר לעבור מדירת חדר לדירת שני חדרים ברמת-גן. הדוד והדודה ארגנו מסיבה לכל המשפחה במלון "דן" בתל-אביב. הכל טוב ויפה. נוצץ, ממש לא יאומן.

במקום להיות שמחים ולהודות לדודה ולדוד, התחילו תלונות האחד על השני שהיה קיים כל הזמן מתחת לפני השטח. המתלוננים נצלו את ההזדמנות להתלונן אחד על השני לפני הדוד. הכל השפיע לרעה, לא היה מגיע לדודה ולדוד טובי הלב, לעגמת הנפש שקיבלו.

כנראה שבחוקי החיים יש סעיף לא כתוב, והוא אומר: "אסור שהכל יהיה טוב" ואם במקרה הוא לא כך - צריכים להמציא אותו, אפילו במו ידיו! החיים במדינה היו קשים בימים ההם. לקיום היו צריכים לעבוד קשה. גם הדרישות לא היו גדולות. הסתפקו עם המעט שיש, והיה טוב יחסית. תמיד התגנב פחד פנימי בלב, מהעבר המפחיד, ומהעתיד הלא בטוח. הערבים מסביבנו וגם בפנים לא הפסיקו להסית נגדנו, "ישראל היא נטע זר במזרח התיכון" ורק צריך להשמיד אותה. היו גם חבלות מצד הפדאיון ואחרים. ובכל זאת השתדלנו להיות חזקים עם מורל גבוה, עם אמונה שצבא ההגנה לישראל יעמוד נגד אלה שרוצים להשמיד אותנו.

בקרנו את סוניה ושרגא לעתים קרובות והם גם ביקרו אותנו. היה טוב ונעים עם משפחה נוספת. המוזר היה, שאיך שנפגשנו, האם והבת השתדלו להתרחק, וביניהן התחיל פטפוט שלוקח זמן רב. אף אחד לא יודע ולא הבין מה הולך. מתחת לפני השטח היה לא נעים. למה צריכים לדבר בנפרד, א'זה סודות יכולים

להיות. בדרך כלל ניצלנו את הזמן עם שרגא, ושתינו כוסית ועוד כוסית, ובינינו אמרנו: "שידברו, נשים אוהבות לדבר".

במשך הזמן הסוד התחיל לצאת מתחת לפני השטח. האימא התחילה לזרוק מילים, שלסוניה אין מזל, לכל החברות שלה יש בעל טוב, ולה, לסוניה אין בעל טוב. מה לא טוב? הוא עובד קשה. משתדל להכניס הביתה מצרכים, בעל משפחה טוב, לא מסתכל הצידה על נשים אחרות, בטח בשבילך הוא טוב. אתם שותים וודקה וטוב לך. לסוניה הוא קמצן. לא נותן מספיק כסף. ובכלל יותר מדי פשוט. לסוניה היה מגיע בעל טוב יותר.

כשאמרתי בהזדמנות אחרת, שהוא לא כל כך רע, יש יותר גרועים, קיבלתי את "המתנה הגדולה" - בטח לא איכפת לך מסוניה. אילו היית אב אמיתי היית רואה אחרת, ואומר אחרת. אפשר להבין, שכל אימא, הייתה רוצה לבתה יותר טוב. אפשר להבין שבעיניי כל אימא, בתה היא הכי יפה, הכי טובה כמעט מלאך! אבל גם אני בן-אדם. לא עשיתי אף פעם רע לסוניה, לשתי הנשים גם יחד. האם מגיע לי כל פעם לקבל "זבענג" מתחת לחגורה, כאילו אני אשם בכל העניין?

התרגלתי לעניין "לבלוע צפרדעים" וברוב המקרים למדתי לשתוק. זו התרופה הטובה.

רק לא תמיד אפשר לשתוק. זה תלוי בעצבים, פעם אפשר לסלוח ופעם - לא.

בחיים הקשים, עבודה קשה, מזג-אויר קשה, קיימים עוד שני ילדים שמגיע להם, וצריכים לתת להם, אז הכל תלוי במצב ובמצב העצבים.

הדמעות של סוניה אינן מאחרות לבוא בכל פעם ששתי הנשים נפגשות לבד. כל דמעה מוציאה את האימא משווי משקלה. ברגעים כאלה כל העולם לא קיים, רק בעיית סוניה. וכאן חסר רק ניצוץ אחד שהופך את החיים לגיהינום.

כיום, כשאני מנתח את המצב של אז, תוך כדי חיפוש הסיבות, למה פרימיט נדלקת כל כך מהר וחזק, עם כעס כזה, אני בא למסקנה, שזה נובע מההלם שפרימיט עברה, אז כאשר עצרו את בעלה הקודם והוא נעלם באופן פתאומי. זה גרם לפרימיט לכך שהיא כועסת על חצי העולם. למה זה קרה דווקא לה, איפה שהוא בליבה ובמוחה השבור כמו חותמת שמדליקה את כל המערכת באותו רגע שנדמה לה שפוגעים בסוניה. ככל שאני חושב וממשיך לחשוב, אינני יכול להגיע למסקנה אחרת.

מצד אחד אנחנו חיים טוב, אוהבים אחד את השני, תומכים אחד בשני ומגדלים שני בנים ביחד. מתגברים על המון בעיות של התקופה ההיא. הכל טוב

ויפה עד שמגיעה הנקודה של סוניה. היא, פרימיט, מוכנה להילחם בכולם למען סוניה, בוודאי במצבים כאלה מאבדים את שווי המשקל ולא כל דבר עושים בהגיון.

בינתיים החיים נמשכים, חלקית מהאנרציה וחלקית מהעמל שמשקיעים.

יוסל'ה מתחיל ללמוד בבית-ספר.

ירחמילצ'יק "נלחם" קשה כדי להחזיק מעמד בבית הספר בכיתות המתקדמות.

זה שירחמילצ'יק התחיל ללמוד בשפה חדשה לא בהתחלה אלא באמצע, השפיע קשה מאד לכל אורך הלימודים.

1963, מילצ'יק בן שבע-עשרה, משתתף גם בתנועות הנוער, הצליח להתחבר עם נירה. כשיום אחד הניה מילר מספרת, שברוך בנה עומד ללמוד בבית הספר לטכנאים של חיל האוויר. שנה הכנה לפני הגיוס.

הרעיון תופס גם אותנו. אחרי דיון בינינו לבין עצמנו החלטנו לרשום את מילצ'יק לבית ספר לטכנאים של חיל האוויר אשר נמצא בחיפה. וביום בהיר אחד יש לנו חייל במדים.

כל החישובים שלנו הצדיקו את הצעד להיות חצי חייל שנה קודם, כדי להיות אחרי שנה חייל בחיל האוויר בתור מכונאי.

מתברר שב-1964 עומדת להגיע ארצה האימא שלי. בתור צעד ראשון מנסים בריגא לפתוח את השער לעלייה, ואמי עומדת להיות החלוצה הראשונה. עם שמחה בלב נוסעים אנחנו עם פרימיט לפגוש את אמי בנמל חיפה.

אמי, שכל החיים לא הייתה כל כך עצמאית, החליטה להצטרף לעוד זוג מכרים, ובגיל 72 מגיעה ארצה.

כולנו שמחים. חיבוקים, נשיקות, דמעות. ואני מסתכל עמוק בעיני אימא, ורואה בעיניה הלחות, השמחות גם צער עמוק שמוכר לי מהשנים הקודמות. אין שמחה מוחלטת בעיני אימא, אפילו כשנפגשנו אחרי שבע שנות פרידה.

"אימא, טוב שהגעת. אני שמח לראות אותך" אני אומר. את פותחת את הדרך וכל היתר יגיעו.

"גם אני שמחה" ענתה אימא, וגל חדש של דמעות זורמות החוצה. "כל כך רציתי לראות אתכם. אולי אתכם לא אהיה כל כך בודדה. לבי כל כך מלא. כולם נוסעים בזוגות עם ילדים ובלי ילדים, ואני תמיד לבדי. אנשים טובים הם הגלזרים, עזרו לי בדרך. רק ידיים זרות הן זרות, עוזרים ולא עוזרים, ואני מרגישה כזנב שמפריע לזוגות אחרים".

"איך הילדים?" אימא מחפשת לעבור לשיחה אחרת. כאן חם, אצלנו לא כל כך. גם אתם השתניתם", אומרת אימא, מסתכלת פעם אלי ופעם על פרימיט. ירחמילצ'יק צריך להיות גדול, ילך בטח לצבא, ויוסל'ה הולך בודאי לבית-הספר. איך השנים רצות. גם אני מחפש מלים לשמח את אימא.

אימא תחייה במדינה שלנו. זאת המדינה שלנו, עם שפה משלנו ועם צבא משלנו. משדרים ברדיו גם ביידיש. נחיה ביחד ויהיה טוב. גם האחרים יגיעו. כאן נהיה ביחד. מכאן לא ניסע ולא ניפרד.

כך הגענו לפתח-תקווה. אימא עייפה וקשה לה לעלות בכל כך הרבה מדרגות. כמעט קומה רביעית. בבית, כמה שאני משתדל לשמח את אימא, אבל אימא נשארה אותו הדבר, עיניה מקרינות עצב עמוק. גם פרימיט משתדלת להיות חביבה לאימא. "אימא, תשבי כאן, תאכלי את זה, אכין לך לשתות. יהיה טוב, אימא, את אתנו".

גם פרימיט רעבה לאימא. אין לה אף אחד ממשפחתה.

נזכרתי שפעם בקמינסק אורלסק, פרימיט הבטיחה לי שהאימא שלך תהיה כמו האימא שלי.

זמן מה זה היה באמת ככה. תוך זמן קצר הייתי צריך להיזכר שיש גבול לאהבת אימא בנוכחות אישה.

כשהתחילו להופיע הניצוצות הירוקים בעיניה של פרימיט, ידעתי שאני צריך להיות זהיר עם אהבת אימא, בנוכחות פרימיט.

מי שלא עובר את זה, לבטח לא יבין, שקיימת קינאה של האישה לאימא. בטח לא מוצדקת. שתי האהבות הן נפרדות - אחרות. ולא אחת על חשבון השנייה. ובכל זאת היא קיימת.

קושי נוסף לליבה הפצוע של אמי, נאספת ברצון ולא ברצון, התחלתי לחשוב על הבדידות של אימא. למה אימא צריכה כל החיים להיות לבדה? היא תמיד עם כולם, אבל תמיד לבדה.

עשיתי ניסיון אחרון למצוא בן זוג לאימא, "יותר טוב מאוחר מאשר אף פעם". רק "לשחוק הגורל" יוצא תמיד אותו הדבר. מצאתי זקנצ'יק בגיל של אימא. הוא הכיר את אימא. גם הוא היה בודד ומאד רצה לקשור את גורלו עם גורלה של אימא. וכך העניין הגיע לרצינות. אמי התחילה לחפש תירוצים, שהוא לגמרי לא דומה לירחמיאל שהיה לה, והציפורניים שלו לא נקיות, ואיך אני אצטרך לטפל בזקן שכזה?

והזקן לא היה יותר מבוגר ממנה, והיה די נחמד. שנינו כך רצינו ואמי לא יכולה הייתה להחליט וחיפשה כל דרך להינתק ממנו.

כל החיים זכרה רק את הירחמיאל שלה, והייתה כל כך מאוהבת בו, שליבה לא נתן לה להתקשר עם מישהו אחר. כמה שסבלה כל החיים מבדידות, מהשפלות, לא הספיק לה כדי להתמסר למישהו אחר. לנשים רבות בימינו יש ללמוד מאמי מהי נאמנות. אף כי חלפו עשרות שנים מאז נפטר בעלה, לא הסכימה להחליף לבעל אחר. לו הייתה קיימת אהבה כזאת בעולם, העולם היה נראה אחרת.

התחלת 1965. ירחמילצ'יק מאד קשור לנירה, ממש אהבה. עיניהם תמיד נפגשות והצבע בפניהם מתחלף. הם מחפשים מקום בדירה הקטנה שלנו, כדי שיוכלו להתבודד, אך לא מוצאים. רק שני חדרים. למרות הכל מגיע היום וירחמיאל צריך להתייצב לשירות צבאי.

עומדים אנחנו כולנו בלשכת הגיוס. נשיקות, חיבוקים. אחרי כן מיני בדיקות רשמיות. מעלים את החיילים הטירונים לאוטובוסים. מבטים אחרונים. האוטובוס מתחיל לזוז ואנחנו נשארים עם דמעות בעיניים ודפיקות בלב. יום שמח אך גם עצוב. שמח שזכינו לראות גבר בילד של אתמול. עצוב שביום אחד, ברגע אחד לוקחים אותו לידיים אחרות, והם, הם ישלטו בו לטוב ולרע.

ידוע לנו שיהיה בחיל-האוויר, אי שם במרכז הארץ. רק ימים וחודשים קשים מחכים לו עד שילמד ויתרגל להיות מה שהצבא והמדינה מצפים. שיהיה.

כל החיים שלנו השתנו בכוון ירחמיאל. נדמה לי שמאז שהוא נעשה חייל השם שלו נהפך לשם "ירח". ה"סַבְּרֶס" לא אוהבים שם ארוך. אז במקום שבבית מצאו לנכון לומר את החלק האחרון של השם - דהיינו "מילצ'יק", בצבא קצרו את סוף השם והסתפקו בחלק הראשון - "ירח".

וכך כל התקופה הראשונה, כל יום חשבנו מה עם ירח, איך הוא מתגבר על הטירונות, שידוע שזה קשה. כל צעיר בן שמונה-עשרה שהיה עוד אתמול ילד, נער, והיום הופכים אותו לגבר-חייל שבעוד זמן מה יצטרך להגן על המדינה ועלינו. כמה שזה נשמע פשוט, טבעי ובריא, לכל אימא ואבא כואב הלב על הבן שלהם.

לא עבר זמן רב, רק כמה חודשים. איך שהיוצרות התהפכו, ואנחנו התחלנו להיות גאים בבן שלנו. ידענו שהוא מכונאי אווירונים ובכל אווירון בשמיים ראיתי את החלק של בננו. במיוחד בחגים כשחיל-האוויר בהטסות, באקרובטיקה שלו, השתתפו דווקא ה"פוגות" וירח הוא אחד מאלה שהכינו

אותם. וכשבסיום החמישייה עלו למעלה יצרו פרח ובסוף טסו בכל הכיוונים ומשאירים פס עשן כל אחד. לבנו התמלא בגאווה לחיל האוויר שלנו וגם לבננו ירח. ירח היה גם בין קבוצת מכונאים שנשלחו לצרפת באחד הימים, כדי לקבל הדרכה מהצרפתים. אז גם הכריחו אותם להחליף את שם המשפחה לשם עברי. כך ירח בין לילה הפך מסולוביי ל-זמיר. התקופה היא, בשנים 66-67 הייתה מאד לא שקטה. המדינות הערביות מסביבנו. כמו כן הפדאיונים והחבלנים איימו עלינו יום יום, כשמטרתם היא להשמידנו.

המדינה הקטנטונת שלנו, שהייתה צריכה להיבנות, לגדול, לקבל עולים חדשים ומעל הכל לחזק את הצבא ולהתכונן ליום האמת, אם הערבים ינסו לבצע את זממם נגדנו.

המתח בבית בין פרימיט לבין אמי לא נתן לי מנוחה. כל כך רציתי שלום בית, בחיים הקשים ובמתח ששורר במדינה.

פניתי לסוכנות וביקשתי עזרה בשביל אימא. הסברתי להם שדירת שני חדרים קטנה לנו, ואין מקום נוח לאימא.

זה לוקח זמן. באו כל מיני אנשים לבדוק את המצב. לבסוף הסכימו לתת שלושת אלפים לירות לשכירת דירת חדר לאימא.

התחלתי להתרוצץ ולחפש דירת חדר מתאימה לפי סכום הכסף שהסכימו לתת. לבסוף מצאתי דירה, לא רחוקה מאתנו, ברחוב סלנט 15 בבית ישן מאד עם שירותים בחוץ. זה היה הטוב שבמעט. צבעתי בעצמי את החדר וארגנתי את העברתה של אמי. זה לא תהליך כל כך נעים בשבילי וגם בשביל אימא. למזלנו פגשנו באותו הבית זוג נחמד שגרו שם, יוסף ואסתר, עם שני ילדיהם הקטנים. הם התייחסו טוב לאימא ועזרו לה, ורצו אלי להודיע כשאימא לא הרגישה טוב או הצטרכה משהו. לזמן מה הייתה הקלה. גם הניה ומשה מילר עזרו לאימא. היות והם גרו שני בתים ממנה. כל פעם שעברו, נכנסו לומר שלום לאימא, הזמינו אותה אליהם לעתים קרובות.

רק בעיית הבדידות של אימא לא נפתרה. אימא, במצבה תמיד הייתה לבדה, גם כאשר גרה אתנו, וכעת הייתה עוד יותר לבד.

נפשית היא הייתה מדוכאת. גם לעת זיקנה לא מתחשבים בה. כאילו מיותרת.

שוב חיפשתי גבר בגילה, אולי יצא מזה משהו. בסוף לא יצא כלום. אימא הייתה עייפה, וליבה לא נתן לה להתקשר לגבר אחר.

יוצא אפוא שיותר טוב לסבול, מאשר ללכת נגד המצפון.

הגיע מכתב מניו-יורק. משה וגמן כותב שהוא מתגעגע לאחותו פרימיט. כמעט לא מכיר אותה, היות שהוא, משה, נסע בזמנו לאמריקה, כאשר פרימיט הייתה ילדונת קטנה. כעת התעוררו אצלו געגועים והוא מבקש שפרימיט תיסע לניו-יורק, והם יפגשו אותה. כרטיס נסיעה על חשבונם.

המכתב גרם לפרימיט להתעוררות. לטוס לאמריקה, להיפגש עם אחיה, משה, זה יהיה משהו, משהו. הייתי שמח בשמחתה של פרימיט. מצד שני היה לי משונה, מזמינים רק את פרימיט ואותי - לא.

את רגשותיי שמרתי בלבי מבלי לגלות לאחרים. זה היה בחודש פברואר 1966. הוחלט שהטיסה צריכה להתקיים ב-20.3. עם כל ההכנות יוסל'ה התחיל לעשות בעיות, שהוא היה פחות מגיל אחת-עשרה. מי יטפל ביוסל'ה במשך ששה שבועות.

כשלאמריקנים הגיעו רחשי ליבנו בקשר ליוסל'ה, באה תשובה, שגם ליוסל'ה הם ישלחו כרטיס.

אף אחד לא כאן ולא שם, לא שאל אותי, איך אני מרגיש את הנסיעה. האם אסתדר לבד. איך אסתדר.

הבנתי שהנסיעה של פרימיט, היא מוצדקת. אח ואחות לא נפגשו כל כך הרבה שנים. זה טוב, צריכים להיפגש. רק איפה אני, כאילו לא שייך למשפחה ולעניין. שם באמריקה החליטו שאני צריך להתנזר במשך ששה שבועות מבלי לשאול ומבלי להתייעץ אתי. הרגשתי לא טוב עם זה. לא אמרתי כלום, רק מדי פעם "בלעתי צפרדעים".

הייתה עוד בעיה, שפרימיט לא הפסיקה לדבר עליה. סוניה הייתה בחודשים המתקדמים להריונה והטענות היו איך היא תסתדר לבדה. הבטחתי שנעזור כמה שניתן וזו לא צריכה להיות בעיה. הגיע ה-19.3.66, כאשר למחרת בשעות הבוקר מחכה הטיסה. סוניה החליטה ללון אצלנו בלילה האחרון לפני הטיסה, ולא הרבה אחרי חצות התחילו הצירים. בהתחלה - קצת, ועם הזמן יותר ויותר.

לא הייתה ברירה. הזמנתי מונית. בדרך לתל-השומר אנחנו מחליטים שצריך לעבור את רמת-גן, ולצרף גם את שרגא ל"חתונה".

רצתי במדרגות, ואני מצלצל ודופק על הדלת, ושרגא לא עונה, לא פותח את הדלת. כשצירפתי גם את קולי, עם הסבר, שלסוניה יש צירים ואנחנו בדרך לבית היולדות - פתח את הדלת. "חשבתי שזה מלשכת הגיוס", הצטדק שרגא, "ולא רציתי לפתוח".

חזרנו הביתה מאוחר, ולא נשאר לנו זמן רב לישון. בבוקר מוקדם מצלצלים לבית היולדות בתל-השומר ואנחנו מקבלים את הידיעה שלסוניה נולדה בת. השמחה הייתה גדולה, רק הטענות של פרימיט לא אחרו לבוא: "איך אנחנו נטוס לאמריקה מבלי לראות את סוניה עם התינוקת?"

לא חשבתי הרבה ומצאתי פתרון. ניסע לשדה התעופה דרך תל-השומר, ותצליחי לראות גם את סוניה וגם את הקטנה.

כך היה. הכל יצא לפי התכנית: פרימיט ויוסל'ה הצליחו לעלות למטוס בזמן, הספיקו למסור את המזוודות. עם נשיקות ואיחולים לטיסה טובה הם נעלמו במדרגות שהעלו אותם לקומה השניה לטרמינל הטיסה.

פרימיט ויוסל'ה הגיעו בריאים ושלמים. כל המשפחה פגשה אותם. החוויה הייתה גדולה.

פרימיט ויוסל'ה בילו גם בבר-מצווה של סלמה - הבן של זוילה. משה הדוד והדודה עשו הכל שירגישו טוב ויבלו טוב את הזמן.

קיבלתי במשך הזמן כמה מכתבים. חוץ משמחה והרגשה טובה עם בילוי נעים, קראתי בכל המכתבים שהזמן עובר מהר, וחבל שהזמן עובר מהר, ובקרוב יצטרכו לחזור.

אצלי היה ההפך. הזמן עבר לאט. התגעגעתי וכמה שלא חיפשתי להעביר את הזמן, הזמן עבר לאט. כשביקרתי את סוניה בבית החולים ביום הראשון לאחר הלידה, פגשתי אותה כשהיא יורדת במדרגות. לא האמנתי למה שראיתי. "איך את מרשה לעצמך?" "מרגישה טוב" ענתה סוניה, ומשעמם לה. היא שמחה שביקרתי אותה ולא נתנה לי לעזוב אותה. גם הילדה הייתה בסדר, ובאמת לא היו בעיות. לבת של סוניה ושרגא נתנו את השם - ורדית. היא גדלה יפה כשושנה.

זה היה באחד ממוצאי השבת. ירח חזר מטיול ביחד עם נירה, שהיה מאורגן מטעם "מחנות העולים", ירח היה בחופש בסוף השבוע מהצבא.

הטיול היה טוב, הוא מסביר לנו. והוא ביחד עם נירה החליטו שהם רוצים להתחתן.

דווקא באותו יום, הייתה לנו שיחה עם ההורים של נירה. לא הייתה לנו דעה אחידה בקשר לילדים. אנחנו הסברנו שלירח יש אפשרות לנסוע לארצות הברית, ללמוד שם. ההורים של נירה סיפרו שבחורים עם מכונית מגיעים לשכונה ומחפשים בנות. יוצא אפוא שעוד ארוכה הדרך.

מתברר שאנחנו, גם יחד עם ההורים של נירה, עשינו את החשבון בלי "הבלבתים". שאלנו אם גם נירה באותה הדעה. התשובה הייתה גמורה ומוחלטת: "אנחנו רוצים להתחתן", עברנו לילה ללא שינה. אך מה עושים. עשינו חישובים כמה ואת מי צריכים להזמין.

כן רצון, לא רצון, נפגשנו עם המחותנים והחלטנו שהחתונה תתקיים, בשעה טובה, בעשרים ליוני 67 באולמי "גיל".

עשינו את כל הסידורים. גם הזמנו הזמנות, ואת החלק הגדול של ההזמנות שלחנו. צריכים שמלה, צריכים חליפה, גם לילדים - הכל לא פשוט. בלית ברירה התמודדנו על כל הבעיות והיה נדמה שעל הכל נתגבר. החתונה תתקיים, בשעה טובה. עשינו הכל, רק לא לקחנו בחשבון את שחוק הגורל. ביידיש אומרים: "דער מענטש טראכט און גוט לאכט" (הבן-אדם חושב ואדוני צוחק).

מצב הביטחון במדינה התחיל להחמיר. המודיעין מודיע שמדינות ערב מתכוננות להתקיף אותנו מכל הצדדים. במדינה מכריזים על גיוס כללי. שעון המתח עולה. מיום ליום ישנם יותר אנשים שרואים שחורות.

ואנחנו שלחנו הזמנות לחתונה.

לפני זמן מה גייסו את נירה, ואנחנו עומדים לפני דילמה - מה עושים?

מתקרב החמישי ליוני. כל המדינה במתח אדיר. מה יהיה, שואלים אחד את השני. לא הייתה תשובה. את התשובה האמיתית נתן חיל האוויר שלנו.

בחמישי ליוני 1967, מוקדם בבוקר, חיל האויר שלנו עבר להתקפה כללית בכל הגזרות. רוב המטוסים של המצרים והסורים הושמדו. ירדן לא הייתה במלחמה בהתחלה. היו כאלה שנתנו לה עצה - לא להצטרף למלחמה.

זו הייתה הטעות שהמלך הירדני עשה. הוא הצטרף למלחמה ואנחנו נלחמנו בכל החזיתות.

אחרי שרוב המטוסים של הערבים היו מחוסלים, צבא ההגנה לישראל עבר להתקפה. בלי חיל-האוויר ההתנגדות של הערבים הייתה חלשה, והצבא שלנו, תוך כמה ימים הגיע עד תעלת סואץ בדרום ועד קוניטרה בצפון. אחרי קרב קשה ואדיר שחררו את ירושלים. כל זה התרחש במשך ששה ימים.

ההתלהבות אצל כולם הייתה אדירה. ששון ושמחה בכל רחוב ובכל בית.

ומעל הכל - חיל האוויר.

ירח משתדל לקבל חופשה קצרה כדי להגיע הביתה. ראשון הוא מודיע שכולם בחיל-האוויר, בתוכם גם הוא, חתמו שלוש שנים לצבא הקבע. כל הניצחון בגלל

חיל-האוויר. השמחה גדולה. וזאת הייתה החלטה של כולם. שנית ירח מודיע שהחתונה צריכה להתקיים בתאריך שנקבע - ה-20 ליוני.

השמחה במדינה גדולה, לא ידעה גבולות. הלא יאומן קרה. האופוריה הייתה גדולה.

רק השעון שלנו פעל בנפרד. ביומיים שנשארו היינו צריכים לעשות הרבה, כדי שהחתונה תתקיים כראוי.

והיום הגיע מהר. הדילמה הייתה הלא ידוע. לא ידענו על המוזמנים כלום, כולם היו מגוייסים. לך תדע מה המצב של כל אחד, מי יגיע ומי - לא.

בכל זאת מצידנו עשינו את הדרוש שכל מוזמן יגיע בריא ושלם, ושהחתונה תתקיים בשעה טובה וחתונה כראוי עם חופה וכליזמרים.

אנחנו נרגשים. ובאמת הכל עובר טוב ויפה. לכולם שמחה כפולה. כל אחד עם שמחה בלב מהניצחון. ברצון רוצה להיות שמח גם בחתונה. השמחה הגיעה לשיאה בסביבות השעה תשע בערב. רוב המחותנים רקדו הורה, ופתאום נפתחה הדלת, נכנס המפקד של ירח מחיל האוויר, אחריו ממשיכים לזרום עד אין סוף חיילים. כל הגדוד - 150 חיילים באו לברך את ירח ונירה, כמו כן באו לבלות בחתונה. גם המפקד של נירה עם כל הגדוד - הגיעו. האולם התמלא עד אפס מקום וכולם הצטרפו לריקוד ההורה. הייתה תמונה בלתי נשכחת. לכולם הייתה הזדמנות להשתחרר ממתח המלחמה ומהאופוריה של הניצחון. דאגתי לאוכל ולשתייה לחיילים וכולם השתתפו ועזרו. נפתחו המקררים והמטבח, כל מה שהיה - יצא החוצה. ומה שחשוב לציין, שה"בַּלֲבָּתִים" של האולם היו כל כך נרגשים שהחליטו לא לקבל כסף בעד המנות של החיילים. הצהלה והשמחה בחתונה הייתה כל כך גדולה שאף אחד לא רצה להפסיק ולעזוב.

כך צהלו ורקדו כמעט עד אור הבוקר.

ימים רבים אחרי החתונה, שיחת היום הייתה - חתונת הניצחון, או ניצחון עם חתונה. באמת, כמה שידוע, זו הייתה החתונה הראשונה אחרי הניצחון.

בתור אישה נשואה, נירה השתחררה מהצבא. ירח, כאיש קבע, קיבל דירה צבאית בבאר-שבע, והם עברו לגור בבאר-שבע קרוב לבסיס הצבאי שבו ירח שירת. כמה חודשים אחרי המלחמה, כשההתעוררות הגיעה עד אמריקה, הגיע מכתב ממשה, אחיה של פרימיט, שהם - הוא ואסתר אשתו, רוצים לבקר בישראל, לראות את מדינת ישראל "הגדולה". קיבלנו אותם בזרועות פתוחות, עשינו בשבילם הכל כדי שירגישו טוב. ארגנו להם טיולים, עשינו מסיבת משפחה. בסוף הם קנו בשבילנו מקרר חדש כמתנה. משה, בזמנו, לא הסכים

להתגייס לצבא הפולני-רוסי ולכן החליט לנסוע לאמריקה. אמריקה, בתקופה ההיא לא קיבלה מהגרים בקלות. אז המהגרים, כולל משה, המשיכו את דרכם לקובה, שם כן קיבלו מהגרים. אסתר, אשתו של משה, אז עוד בחורה, הייתה מאד מאוהבת במשה. משה לא כל כך היה נדלק על אסתר. אז אסתר החליטה לנסוע אחריו. בקובה משה התחיל להתעסק במסחר, בהתחלה בחצרות, כך כל המהגרים התחילו. התחלה קשה. לא הכיר אף אחד. היה בודד. אסתר ניצלה את המצב, והתחילה להתקרב למשה וכך ללא ברירה התחברו, התקשרו, התאהבו והתחתנו והיו לזוג מוצלח ומאוהבים. אסתר אהבה את משה מאד, כל החיים עשתה בשבילו הרבה מאד. אז זכה לו בכל שעשה. כמו כן נולדו להם שלושה ילדים: זוילה, מינה וחיים. אחרי מלחמת העולם השנייה כשקסטרו הופיע בקובה, משה ואסתר עברו לגור בניו-יורק. עבדו קשה. התעסקו במסחר ונעשו די אמידים.

* * *

כשהגורל רצה, הוא מפגיש שני אנשים אחת שתיים. הוא שולח את שניהם באותו כיוון, באותה עת והם נפגשים.

גם הפעם קרה שכאשר הגורל לא רוצה, שני אנשים לא נפגשים.

כך היה עם פרימיט ושרל'ה קולטון.

זמן רב היו בארץ ולא נפגשו. עד שפעם אחת, באנו עם פרימיט למפגש בני עיר של פרימיט, ואישה נפלה על צווארה של פרימיט עם הרבה התרגשות. פרימיט, היא צעקה, זאת את, אני זוכרת אותך מאננופל - רחוב.

כשהתחילה המלחמה, והתחילה הבריחה מהגרמנים, פרימיט הייתה בת מעל עשרים שנה, ושרה'לה הייתה בסביבות עשר, וכמעט לא נפגשו. בהפרש שנים כל כך גדול. וכאן שרהל'ה הכירה את פרימיט בבת אחת בהתרגשות ועם בכי.

הם היו כמעט משפחה. פרימיט בת של יוסל'ה פרלס, ושרהל'ה הבת של יומי השוחט. הסבאים היו בני דודים. המפגש משני הצדדים היה מאד נרגש. התחלנו להיפגש, נוצרה כימיה בין כולנו, והיינו חברים מאד קרובים במשך כל השנים.

מתברר ששרל'ה, כילדה קטנה, נשארה לבדה תוך כדי הבריחה והבהלה והיא התגלגלה בכל מיני מקומות. רק המזל עזר לה תמיד להתחמק ולהישאר בחיים, לברוח ממוות בטוח.

פעם פתחה דלת באיזה שהוא מחנה, עלתה על בן-דוד שלה, שהוא היה הספר של כל אלה ששלחו למוות.

הוא ראה את שרה, הוא לחש לה שכאן זה מוות והכניס אותה לחבית שערות. בלילה הוציאו את החבית מחוץ למחנה, וכך הצליחה להישאר בחיים. בבן-דוד שהציל אותה ירו אחרי יומיים. הוא הצליח להציל את שרל'ה אך לא את עצמו. כך המזל שיחק לה כדי להישאר בחיים - זאת היא שרל'ה. אחת משתי הבנות שרואים בטלוויזיה, בכל מיני הזדמנויות כשמראים איך הרוסים שחררו את המחנות, זאת היא שרל'ה שמראה את מספר המחנה עליו ידעה.

יצחק, בעלה, שעבד בתור קצין במכבי-אש ברמת-גן היה בשבילי ידיד וחבר טוב. תמיד שתינו יחד כוסית ועוד אחת כשנפגשו והיינו חברים בנפש כל השנים.

גם עם לאה ואברהם ברון התיידדנו. לאה בת אננופל-רחוב. נפגשים לעתים קרובות, משחקים קלפים, שותים כוסית. נזכרים בימים היותר קשים ומסתפקים במה שיש.

גם הדסה ויוסף, אנו בידידות מאד קרובה. בשבתות אנחנו הולכים ברגל לכפר מגשימים. בערב יוסף מחזיר אותנו עם החמור והעגלה, כשביד מחזיקים נר דולק.

פגשתי גם את מנשה, שהיה החלוץ הראשון מבאלווי. הוא עבד בבנק הפועלים כמגיש תה. מצבו רע מאד, נראה חולה, זקן, הזדקן לפני הזמן. הם ייבשו את השממה, החלוצים הראשונים נתנו לא רק את הכוח אלא גם את הבריאות.

ב-1968 התכוננו לבר-מצווה של יוסל'ה, ונירה נמצאת בהריון מתקדם. עם כל הקושי הצלחנו תמיד לארגן מסיבות יפות.

כך גם עברה הבר-מצווה של יוסל'ה. הייתה עלייה לתורה בבית כנסת, ובערב, אולמי "חן" היה מלא באורחים מכובדים עם תזמורת וריקודים במצב רוח טוב. בשעה טובה ובמזל טוב!

כמה חודשים אחרי זה נולדה בת לנירה וירח, שמה עידית. גם כן במזל-טוב ובשעה טובה.

החיים נמשכים ואין כוח שיכול לעצור את עם ישראל לחיות ולהתקדם.

לפני הלידה וגם אחריה נירה עובדת בבטוח הלאומי בבאר-שבע, וכל אחד מוצא את דרכו לחיות ולהתקדם. אני ופרימיט מאד צמודים לילדים. עוזרים במה שניתן.

הזוג הנחמד, אסתר ויוסף, שגרו ביחד עם אימא ועזרו לה הרבה, הצליחו בסוף לקנות דירה חדשה ועמדו לעבור לגור בה.

אימא עומדת לפני דילמה גדולה, להישאר לבדה בבית ישן, ובעל הבית נותן לה להבין שהוא לא מתכונן להשכיר את הדירה למישהו אחר.

שוב הייתי במצב קשה. מה עושים? תמיד נוספת עוד בעיה לאימא, כאילו זה לא מספיק.

נודע לי שהג'וינט עוזב את בית-האבות, ועובר מגבעת השלושה פתח-תקווה להרצליה - לבית חדש, וכאן בגבעת השלשה יישאר הרבה מקום. כמה שזה נשמע לא נעים, להעביר את אימא לבית אבות - אין אפשרות אחרת. ושוב - מה עושים? מתברר ששטח גבעת השלשה עמד למכירה, ולא עיריית פתח-תקווה קפצה על המציאה אלא עיריית תל-אביב.

כשבאתי לברר בקשר לאימא, אמרו לי שזה אך ורק לתושבי תל-אביב ולא לתושבי פתח-תקווה.

שוב בעיה.

התנדבה הידידה שלנו הניה מילר. היא נזכרה שבעיריית תל-אביב עובד מכיר שלה והוא ידיד טוב שלה. בעזרתה של הניה באמת הצלחנו לקבל מקום לאימא בבית האבות גבעת השלשה.

ככל שזמן ההעברה מתקרב, נעשה יותר ויותר קשה על הלב. בכל פעם שביקרתי את אימא מצאתי אותה בוכה. לפי ההגיון זה יכול היה להיות יותר טוב, רק מורלית מאד קשה. הרגשתי מאד לא טוב. אני צריך במו ידי להעביר את אמי, שכל כך סבלה, לבית אבות. כאילו ירידת מדרגה בחיים.

היום הגיע, וצריכים היינו לזוז. היה לי טנדר בעבודה עם נהג הודי. גם אצלו היו דמעות בעיניים, ישבנו ובכינו כל הדרך לבית האבות. בחדר של שניים, קומה שנייה, עם דיירת ותיקה. היא הייתה עדיין רווקה, בשנות השישים לחייה. חוץ מכל מיני סימנים של רווקה זקנה היא הייתה די אינטליגנטית. אהבה להראות לי עבודות יד בכל פעם שביקרתי את אמי.

הרגעתי את עצמי ואת אימא, שלא רע. השכנה אישה שלא מזיקה.

בימים הראשונים ביקרתי את אמי כמה פעמים ביום, גם הניה השתדלה לבקר את אימא לעתים קרובות. גם פרימיט הסכימה לבקר את אימא ודיברה אליה בחמימות.

אימא אף פעם לא באה בטענות. הדבר היחיד - היא בכתה, ולנו היה קשה להתמודד עם זה. עיני אימא המשיכו לומר: "השנים עוברות בלעדי, אני קיימת ולא חיה!"

בהתחלת 1969 הגיע מכתב מחיים, ובו הוא מודיע שקיבלו אישור לעלייה. התחילו אצלם ההכנות ותוך חודשיים-שלשה הם יגיעו ארצה.

ההודעה הביאה לנו שמחה וחיממה את ליבנו, ומעל כולם אימא הייתה שמחה.

שיהיה. התחלה טובה. הגיע הזמן שנחיה ביחד, אולי גם משה עם משפחתו יגיעו. ולכן הידיעה הכניסה אותנו לספירה לאחור. חיים, ליובא, רחל ורימה צריכים להגיע. מתחיל להתגשם, מה שהם אמרו בזמנו: תיסע! אתה - תיסע, גם אנחנו נגיע. זה באמת כך ובכל זאת אני מחכה להם שתים עשרה שנים. ולך תדע, כמה זמן ייקח עד שמשה יגיע.

אחרי המלחמה שעברנו, ועוד עשרות שנים לחכות, צריכים לחיות לפחות כמה מאות שנים, והחיים לא כל כך קצרים. מחשבה רגעית. בכל זאת שמחה בלב ונהיה ביחד כאן במדינת ישראל - שמחה כפולה!

כמו בכל דבר חשוב שמתחילים, אחר כך הכל הולך מעצמו. כך גם היום הגיע, ואנחנו נוסעים לשדה התעופה לפגוש את חיים עם משפחתו.

אני קצת גאה, שעם רכב משלי אני יכול לנסוע לפגוש את אחי בשדה התעופה.

בטעות כוונו אותנו, אותי ואת פרימיט, למקום הלא נכון, איפה שיורדים העולים החדשים. עד שגילינו שאנחנו לא במקום הנכון ירדנו לצד השני של שדה התעופה. העולים שלנו הספיקו לרדת, ומרחוק אני רואה שהם מסובבים את ראשם ומחפשים אותנו. ממש לא נעים היה, שהצטרכתי לחשוב, אולי לשניה אחת הם חשבו שלא באנו לפגוש אותם.

הפגישה הייתה נרגשת. על הגדולים לא רואים כל כך, רק הבנות השתנו במשך שתיים עשרה השנים לאין שעור. את רחל זכרתי כילדה בת עשר, וכאן פגשתי בחורה גדולה ויפה. גם את רימה זכרתי כילדה קטנה בגיל שלש, ופגשתי כאן נערה גדולה, נחמדה ויפה. שתיהן עם חן יהודי. ההתרגשות בפגישה הייתה גדולה, נשיקות, חיבוקים. דמעות היו אצל כולם בעיניים. ממש שמחה נרגשת.

אחרי זמן מה, כשנגמרו כל הסידורים, השמחה וההתרגשות הייתה גם בדרך לפתח-תקווה. הדמעות האמיתיות התחילו כשנפגשו עם אימא. כולם נרגשים, כולם שמחים. שוב אנחנו ביחד, איפה אנחנו, בריגא או בארץ, מתחילים לשאול.

לאט לאט כולם נרגעו. למציאותיים הכוח הדומיננטי. אוכלים, שותים כוסית. רק השעה המאוחרת הכריחה את כולם לשכב במיטותיהם, שהצלחנו לארגן. למחרת התחיל יום חדש, היום הראשון שחיים, ליובא, רחל ורימא נמצאים בארץ ביחד אתנו.

יום, יומיים, שלשה, מתרגלים. מתחילים להגיע חברים, מכירים, משפחה. כאלה שמזמן הגיעו. כאלה שמגיעים רק עכשיו. כל אחד מרוצה לראות עוד מישהו. לשמוע איך מרגישים, מה חושבים, איפה יגורו, מה יעשו.

שוב ושוב שומעים - איפה אנחנו, כאן או בריגא? ושמחים שכולם כאן.

כחודש ימים חיים ומשפחתו גרו אתנו, והיה שמח ונחמד. הספקנו לדבר, לספר על הכל ועל כולם.

עשינו מאמץ גדול למצוא את הדרך להשגת דירה ראויה לעולים החדשים שלנו.

שיחק לנו המזל והשגנו דירה טובה בבית פרטי עם מעלית, דירת פאר בת שלושה חדרים ברחוב סוקולוב 28. קודם הסוכנות רכשה כמה דירות בבית המשותף הזה. הצעד הראשון בארץ היה מוצלח, והמשכנו גם לחפש תעסוקה. מצאנו מכולת קרובה לבית שעומדת להשכרה. שנה שלמה הם עבדו קשה במכולת הזאת. משהו גם עבדו במסחר. כאן קצת שיחק להם המזל והצליחו לעבור לעבוד בקיוסק. יותר קל ויותר פרנסה. זה היה גם מכירת כרטיסי מפעל הפיס וגם לוטו. מהקיוסק הקטן הצליחו להתקדם די טוב, אפילו לחתן את שתי הבנות ולחסוך גם לימי זקנה.

יוסל׳ה הקטנצ׳יק גדל. למד אלקטרוניקה בבית ספר תיכון מקצועי. התחבר עם בחורה נחמדה, דליה, עד כדי אהבה גדולה. חסרונה היה שהם לא התאימו באופי. דליה נולדה להורים הונגרים והוא, יוסי, חצי רוסי וחצי צבר. אז הם גם אהבו אחד את השני וגם כעסו אחד על השני. חברות כזו הייתה אצלם שנים רבות עד שיוסי נסע לאמריקה.

הילדים של סוניה גדלו. ורדית בגן ילדים, מוישל׳ה התחיל ללמוד בבית ספר, שניהם עובדים. אם רוצים - חיים לא רע. הטלוויזיה הצבעונית הראשונה הייתה אצלם וגם וידיאו היה להם. רק התלונות והדמעות הקרות נגד שרגא לא חדלו. זכור לי כשחזרנו הביתה, ועצרנו על יד הרמזור בפינת ז׳בוטינסקי, הסתכלתי על פרימיט, והיא בכתה. "מה את בוכה? יש יותר גרוע", אמרתי לה. קיבלתי את המנה שלי, כמו תמיד: "מה אתה יודע, לך לא איכפת". הרמזור הזה נשאר בזיכרוני "הרמזור הבוכה".

לירח ונירה היו חיים קשים בבאר-שבע. הדירה שקיבלו מהצבא הייתה ברחוב עוזיהו המלך, אזור עם בתים ישנים. גם המשכורת הייתה נמוכה. חשבנו בימים ההם שלחתום קבע בצבא זו לא מציאה גדולה. בשנות השבעים כשנגמרו שלושת השנים בצבא הקבע, תכננו לעבור לפתח-תקווה.

מצאתי דירת שני חדרים ברח' סלנט 49 בקומה שלישית, עם הלוואה ועם מאמץ של כולנו רכשנו את הדירה אחרי שיפוץ קל. נסעתי עם משאית מפתח-תקווה לבאר שבע, להחזיר את ירח, נירה ועידית לפתח-תקווה.

ירח מתחיל לעבוד בתור מכונאי אווירונים ב"אל-על". נירה - בבטוח הלאומי. חנה ופרימיט עוזרות במשמרות לגדל את עידית. לכולנו יותר שמח, יותר קל.

ב-1971 בריגא, חיימקה מתחתן עם יהודית.

ב-1972 נולד יניב אצל נירה וירח.

המשפחה גדלה ומתקדמת.

ירח עבר לגור בדירת שלשה חדרים ברחוב ביאליק פינת קיטרוני. גם סוניה עברה לדירת שלשה חדרים מול ביתה ברח' סביון 16 ברמת-גן.

לאט לאט מתקדמים. אם רוצים - זה נקרא נורמלי; אם לא רוצים - זה נקרא לא טוב. תלוי באיזה עיניים מסתכלים.

ב-1972 רחל מתחתנת עם יוסי אלבחר. כך אלוהים מנהל את עולמו. רחל נולדה בריגא. יוסי נולד בארץ, הוריו יוצאי יוון. שני עולמות אחרים. רק הלבבות לא מבינים גיאוגרפיה, כשהם נמשכים אחד אל השני הכל יכול לקרות.

באותה עת היו לנו אורחים מחוץ לארץ. אחות של אמי, צילה עם בתה רבקה מלוס אנג'לס, אורחים יקרים משתתפים בחתונה.

חתונה גדולה עם הרבה אורחים משני הצדדים. שמח - ששון ושמחה. שוב המשפחה מתרחבת, ממש שמחה בלב. פחות שמחה הייתה הפגישה בין שתי האחיות, חנה וצילה. כשצילה הייתה בדירה שלי, נסעתי להביא את אמי. שנינו עולים במדרגות ואני מאד נרגש. אני חושב כל הזמן איך תהיה הפגישה. שתי האחיות לא התראו במשך יותר מחמישים שנה. אני מסתכל על אימא תוך כדי העלייה במדרגות ואינני רואה שום שינוי בפניה של אמי. פנים סגורות כמו תמיד, ללא שמחת חיים. אנחנו נכנסנו לבית, שתי האחיות מתקרבות, מתחבקות מתנשקות מסתכלות אחת על השניה, ללא דרמה, ללא התרגשות מיוחדת. כשאחר כך ניתחתי את המצב באתי למסקנה שלשתי הנשים גם יחד לא הייתה שמחת חיים. נפגשו שתי אמהות אומללות. גם צילה לא הצליחה

בחיים שלה. בעלה היה שיכור, פשוט עזב אותה עם שני ילדיה הקטנים. גם היא, כמו אמי, חיה לבדה, ללא בעל, ללא אבא לילדיה. כך נפגשו שתי פנים אומללות.

במאי 1972, בשעה טובה, נולד יניב אצל נירה וירח. ושוב שמחה במשפחה. קשה ושמח. כך מתקדמים צעד אחרי צעד.

ירח מצליח די טוב ב"אל-על" בתור מכונאי אווירונים. מקבל קביעות, ובאותה עת גם זכויות - בין היתר נסיעה-טיסה חינם לחוץ לארץ, אפילו לארצות הברית. הניסיון הראשון שעשו ירח ונירה, ואנחנו ביחד עם חנה שמרנו על הילדים. כשהם חזרו, התחלנו אנחנו, אני ופרימיט להתכונן לטיסה.

קיבלתי חופשה שנתית, חודש ימים. התחלנו להתכונן. ירח הכין בשבילנו כרטיסים, ואנחנו עשינו את התכנית שלנו: לניו-יורק - תחנה ראשונה, סימה וסאם. תחנה שניה לוס-אנג'לס לדודה צילה ובתה רבקה, שם גרים חסל'ה עם ברוך לוין, כמו כן גם מוסיה (בת דודה שניה שלי עם מישה ביק). כולם ידידים. תחנה שלישית מיאמי-פלורידה אצל משה ואסתר, אח וגיסה של פרימיט שגרים שם. תחנה רביעית - חזרה לניו-יורק, תחנה חמישית - בחזרה לישראל.

מכיוון שמטוסי "אל-על" לא מגיעים לכל התחנות, ירח סידר לנו טיסה עם T.W.A. באותו מחיר, 100 דולר לכל אחד. היום הגיע, ההתרגשות גדולה. הסידורים הם רבים. אנחנו עייפים, עולים על המטוס ומתיישבים על מקומותינו. אני מרגיש את דופק הלב עד כדי כך הייתי עייף.

רק כאשר האווירון התחיל לרוץ ולהתרומם למעלה, הרגשתי איך שהמתח מתחיל לרדת והעייפות כאילו נעלמת ונעשה כל כך קל ונעים. כך התחילה הטיסה הראשונה לעולם הגדול.

התחלנו להתרגל והתברר לנו שאנחנו נמצאים ב"רסטורן" באוויר. מביאים לך לשתות, מביאים אוכל. יש רדיו, טלוויזיה. ממש מקום לנוח.

הטיסה היית ארוכה ומעייפת.

הספקנו להירדם, להתעורר ושוב נמנום. בסוף היינו עייפים מאד והציפייה לגמר הטיסה גדלה מרגע לרגע.

והרגע הגיע. הקברניט מודיע שמתקרבים לניו-יורק ועל כולם לשבת במקומם, להתחבר לחגורות.

המחשבות בראש משנות כיוון. מתחילים לחשוב מה מחכה לנו באמריקה, בנוי-יורק. מי יפגוש אותנו, איך זה יהיה?

לא לקח זמן רב והרגשנו את המכה מלמטה. הטייס הוריד את המטוס בקלות. נגיעת הגלגלים באדמת אמריקה הייתה קלה וכולם נשמו לרווחה. מהחלק האחורי התחילו מחיאות כפיים. כל היתר הצטרפו ונעשה שמח.

פגשו אותנו סימה וסאם. הכרה ראשונה עם סימה, גם את סאם לא ראינו כחמש עשרה שנים. הפגישה הייתה נרגשת. חיבוקים, נשיקות. מבט בעיניים ואנחנו דורכים על אדמת אמריקה. שמחים בעיקר שהגענו. סאם דאג מראש לתחבורה ואנחנו מצטרפים לפקקים ברחובות ניו-יורק. כשהגענו לרחוב קטן, והאוטו עצר ליד בית ישן עם מדרגות חירום בחוץ, נכנסנו לדירת שני חדרים עם שירותים משותפים. חשבתי שזה עוד לא ניו יורק ולא אמריקה.

אחר כך התברר שבדירה הקטנה יש הרבה חום ורגש. נעשה לנו באמת טוב ונעים. אחרי מנוחה קצרה התחילו החיים שלנו באמריקה.

לכולם היה מה לשאול ומה לספר. כשהתחילו להגיע יתר בני המשפחה, במיוחד אלה שלא הכרנו, ואלה שכן הכרנו, הדוד יודל והדודה שרה, הבת של מישה זוילה עם בעלה איצ'ה ועוד ועוד. היה ממש שמח. הרגשנו שאנחנו במשפחה שכמעט שלא הכרנו. היה מעניין והיינו נרגשים.

ביקרנו אצל כל אחד בביתו. תמיד נאספו עוד אנשים שהיו יותר קרובים או פחות קרובי משפחה. למזלנו כולם דיברו יידיש. נהנינו מכל רגע. בילינו כשבוע בניו-יורק. הכרנו קצת את העיר הענקית עם הבתים הגבוהים, עם הגשרים הרבים, הגדולים, את הרכבת התחתית המאד ישנה. חלק מהפארקים, את האוטוסטרדות מלאות מכוניות.

החלטנו לנסוע ללוס-אנג'לס ומשם למיאמי שבפלורידה, שוב כמה שעות טיסה. בחזרה בעוד כשלש שעות, ואנחנו - בהפרש של תשע שעות מתל-אביב. למרות הכל שום דבר לא נעצר. זרם החיים מוסיף כוח. כשאנחנו יורדים בשדה התעופה בהוליווד - רבקה פוגשת אותנו ואנחנו עם רכב ענקי עולים על איזו שהיא אוטוסטראדה שמובילה אותנו דרך אין סוף פרברים ללוס-אנג'לס. כאן אנחנו עולים על גשר שמתחתינו חמישה גשרים. כנראה שזוהי אמריקה. בראשי באה הסיסמה מרוסיה, שבעשרות שנים הכניסו לנו לראש : "נשיג ונעבור את אמריקה" ובמקום באה לי תשובה שבעוד אלף שנים רוסיה לא תשיג את אמריקה.

רבקה גרה לבדה עם שני בניה, כמה בתים מצילה - אמה. צילה נעשית יותר ויותר מבולבלת, כאילו מזדקנת, למרות שהיא עדיין לא כל כך זקנה. את

התשובה מקבלים כשמתעמקים קצת באורח החיים שלה. עשרות השנים שהיא לבדה, ללא בעל, ללא ידיד חיים, וזה נותן את אותותיו.

לא היה לנו הכי נוח ללון בלילה אצל צילה. כשהתקשרנו עם הידידים שלנו בלוס-אנג'לס הם לא איחרו להגיע, למרות המרחק הגדול.

בערב הראשון הגיעה מוסיה עם מישה ביק. יצאנו לבלות במסעדה, היה הרבה מה לספר ועוד יותר מה לשמוע, על החיים בהוליווד, על הכדאיות לחיות באמריקה הטובה והמפחידה. ההשפעה על הילדים, על הקהילה היהודית כאן, על הזמרים והרקדנים המגיעים מהארץ להופעות. הכל קצת משונה. לשמוע שכח החיים אצל "אחינו" כאן הוא אחר.

דיברנו בינינו, אני ופרימיט, שכאן באמריקה העיקר הוא כסף. כל הבעיות שלנו עם הערבים, עם קבלת עולים חדשים, עם בניית הארץ, הכל די רחוק מהם. שומעים מרחוק, תורמים כסף בשביל ישראל וזה חלקם בשביל הארץ.

למחרת בא ברוך, בעלה של חסל'ה והזמינו אותנו אליהם. בהוליווד בילינו כמה ימים טובים. יש מה לראות ומה לשמוע. טיילנו בלונג-ביץ' וראינו במו-עינינו את כל הסיפורים על היופי, הכוח וה"נס" האמריקאי. מוסיה לקחה אותנו בסוף לטיול לאורך החוף הפסיפי. זה נראה כל כך יפה וקסום, שהעין והלב גם יחד מרגישים את ההנאה.

עם רבקה ועם הילדים בילינו יום שלם ב"דיסנילנד". זה משהו אדיר ויפה. שעשוע אחד גדול. עם קרוסלות שעולות על גבעות, עם שייט בצוללות מתחת לפני המים. רק מי שרואה את זה יכול להאמין שקיים דבר כזה, שבני אדם יכולים לבנות דבר כזה, שמוח של בני אדם יכול להמציא דבר כזה. נהנינו מאד ב"חלום" ובילינו.

אחרי כמה ימים יפים ומלאים, חסל'ה לקחה אותנו לשדה התעופה, עזרה לסדר את כל הדברים לטיסה למיאמי-פלורידה.

התברר שיש לנו תחנת מעבר בסנט-לואיס למטוס אחר. כשהכל היה ברור לנו עלינו על המטוס בכיוון סנט-לואיס. בחמימות גדולה נפרדנו מחסל'ה שכל כך דאגה לנו. ממש בידידות נפש. זמן רב הרגשנו את ההנאה, כשישבנו באווירון ושוחחנו בינינו ונזכרנו במה שראינו, ומה ששמענו מהאנשים הטובים הנחמדים שתרמו לנו כל כך הרבה. בסנט-לואיס חיכינו די הרבה זמן. למרות שהיינו עייפים ניסינו לטייל קצת. בשעות בוקר מוקדמות ראינו איך כאילו מהאדמה צומחים הבתים הענקיים עם הרחובות הרחבים, עם השדרות והעצים משני צידי הדרך.

במיאמי פגשו אותנו משה ואסתר. זה היה בלילה. בגלל העייפות שלנו היה נדמה לנו שהם כל כך נמוכים, רק זריזים. פגשו אותנו בחמימות ובידידות. נסיעה די ארוכה ברחובות החשוכים, כשמאות מכוניות ואלפי זרקורים מולנו ומאחורנו. אנו מגיעים עייפים אבל שמחים לבית של אסתר ומשה.

אסתר, עם ההומור התמידי שלה דואגת לנו שנשתה מהשהו קל. עם כל העייפות אנחנו מתעכבים זמן רב בשיחות ובסיפורים משני הצדדים. כאילו לא לישון באנו אלא לדבר ולבלות. הרגשנו כמו בחממה. כל השבוע שבילינו אצל אסתר ומשה, שיחות וסיפורים עד אין סוף. טיולים ברחובות היפים של מיאמי, שפת-הים שהייתה קרובה לבית. ידידים ומכרים של משה ואסתר באו אלינו והזמינו אותנו אליהם. וכולם בטח רוצים לשמוע מה נשמע בישראל. והיו גם טענות למה עושים ככה ולא ככה. בטח קל להם לשבת כאן באמריקה הרחוקה ולתת לנו עצות מה ואיך לעשות. בדרך כלל בעצות האלה נתקלנו לכל אורך הדרך שהיינו באמריקה.

כל אחד שואל, למה גונבים? ניסיתי להפוך את זה לבידור, אין מדינה ללא גנבים. תתרמו כל אחד מאה דולר יותר, ויספיק גם לגנבים.

אחרי בילוי נעים לנו, וגם להם, אנחנו שוב בשדה התעופה בדרך לניו-יורק. חברות התעופה לא שוכחות להכין אוכל ושתייה, גם ארוחת בוקר, וגם ארוחת ערב אם הטיסה היא ארוכה - אוכל טעים, ממש גן עדן.

בניו-יורק שוב מחכים לנו, ואנחנו משלימים את השבוע האחרון באמריקה.

בין כל מיני ביקורים בניו-יורק ביקרנו גם בבניין הגדול מזכוכית הוא בנין האו"ם - (האומות המאוחדות). באחת מהפינות ראיתי מרחוק שחיים יבין מהטלוויזיה מראיין מישהו וגם מצלמים. מתברר שזה היה ישראלי שבא להפגין למה לא נותנים לאחיו לצאת מברית המועצות. התקרבתי לחיים יבין, ודיברתי אליו בעברית. אני מפתח-תקווה, גם לי יש אח "סירובניק" ולא נותנים לו ולמשפחתו לצאת. התשובה הייתה שהוא כעת עסוק, הוא צריך להיות במקום אחר, רק נותן לי מספר טלפון בשגרירות הישראלית. הם יעזרו לך, אמר. כשחזרתי לבית סאם והתקשרתי לא הסכימו לדבר אתי והתחמקו מתשובה. למישה לא נתנו לצאת מברית המועצות בגלל זה שחיימק'ה בנו שירת בצבא האדום, בתור קשר בצוללת. מבחינתם זה סודי, ולאלה לא נותנים לצאת. עשיתי את החשבון שעברו חמש עשרה שנים מאז שמישה אמר לי "סע!, אם אתה תיסע גם אנחנו נגיע". נעשה לי לא טוב. לך תדע אם המשיח לא יגיע לפני זה. אצל הרוסים הכל יכול להיות.

אחרי חודש של בילוי בארצות הברית, אנחנו חוזרים לפתח-תקווה, בריאים ומרוצים.

בינתיים חיימק'ה התחתן בריגא עם יהודית, וזה לא הפריע לו להיות פעיל במלחמה, ולקבל איסור לצאת את ברית המועצות. הוא השתתף בכל ההפגנות, גם שביתות שבת ושביתות רעב.

בסוף מישה, בתיה וסיומק'ה קיבלו אישור לצאת, וחיים - לא.

התחילו ההכנות, ואנחנו כאן, בכיליון עיניים מחכים לרגע שמישה ומשפחתו יגיעו.

המחבלים בארץ ובחוץ לארץ עושים מאמצים איך לפגוע בנו ובעלייה, ופתאום מודיעים שברכבת שיצאה מוינה המחבלים ירו בעולים ונפגעו בעל, אישה וילד. נכנסנו לבהלה. לא ידענו בדיוק, גם מישה יכול להיות בין הנוסעים האלה. למזלנו הם לא היו הנפגעים.

ראשון לאוקטובר 1973. מישה, בתיה וסיומה הגיעו ארצה, בשעה טובה. השמחה הייתה גדולה. אנחנו נוסעים לשדה התעופה לפגוש את משה עם משפחתו, אחרי כמעט 17 שנים שחיכינו.

וכשאלוהים רוצה - יש שמחה. באותו ערב ראשון לאוקטובר מתקיימת החתונה של רימה עם בוריס, בשעה טובה, האורחים בקושי קבלו זמן לנוח, לנשום את האוויר הראשון בארץ ואנחנו יוצאים לחתונה. כולנו שמחים ומזומנים. אין גבול להרגשה הטובה ולשמחה שלנו. באמת יכולנו לשמוח מכל הלב כל הלילה. למחרת היום הראשון בארץ, ומישה ממהר להירשם לאולפן ללמוד עברית. הם ציפו ליום הזה זמן רב, וזמן רב הפסידו. השמחה של אימא הייתה גדולה מכל. באווירה מרוממת עוברים חמשת הימים הראשונים בארץ. כל עם ישראל מתכונן ליום הכיפורים שמתחיל ברביעי לאוקטובר בערב, וביום חמישי ביום.

כנראה שאסור לשמוח יותר מדי.

נפלה עלינו מלחמת יום הכיפורים, שהתחילה בדיוק בזמן שרוב עם ישראל היה בבית הכנסת.

הרדיו לא פעל, הטלוויזיה לא פעלה. כולם היו מנותקים מן העולם וגם מעצמם.

החזן הרים את הקול, ועם כל הלב, הוא התחנן לפני אלוקים: "שמע ישראל, אדוני אלוקינו, אדוני אחד!" גם הקהל ענה בקול רם. כך זה היה בכל בתי הכנסת

בכל המדינה, כמו כן היהודים בכל העולם התפללו לאלוקים. לא יכול להיות, שביום הדין הזה אלוקים לא שמע.

דווקא ביום הזה המצרים והסורים החליטו לעבור את הגבול ולהתקיף אותנו בהפתעה. מתחת לפני השטח התחילה התעוררות, וזה התפשט בכל בית כנסת. מפה לאוזן הגיעה הידיעה המרה שמתקיפים אותנו. הייתה מלחמה נגדנו.

להתחיל להתקיף אותנו ביום רגיל - הערבים לא הצליחו. הקלף האחרון שלהם היה להתקיף בהפתעה ביום הכיפורים, כשכולם נמצאים בבתי הכנסת והמדינה משותקת.

אחד אחד התחילו להוריד את הטלית. בחוץ אנשים התחילו לרוץ - כל אחד בכיוון שלו.

אנחנו, שלושת האחים, הסתכלנו האחד על השני, ועם העיניים הבנו, שגם אנחנו צריכים לעשות משהו. לבסוף החלטנו שנלך לאימא, לבית האבות גבעת השלשה. בחוץ היה חם, אמצע היום, השמש זורחת, ואנחנו הולכים כברת דרך לא קטנה.

אי שקט השתלט גם עלינו. מלחמה באמצע יום הכיפורים, איך זה ייתכן, הפתעה כזו לא נעימה.

האם באמת המודיעין שלנו לא ידע מה שהערבים תכננו נגדנו.

כל העולם לא מפסיק לדבר ולכתוב ש"המוסד" שלנו הוא הטוב בעולם, וכאן אף אחד לא ידע.

כשהגענו לאימא, גם אצלם התפשטה השמועה שהתחילה מלחמה. כל הזקנים והזקנות היו בחוץ בקבוצות ודיברו ביניהם. כשאימא ראתה אותנו מרחוק, עשתה כמה צעדים קדימה לקראתנו. בהתרגשות שאלה האם זה אמת. מדברים כאן שהתחילה מלחמה. השתדלנו להרגיע את אימא: "אימא, זה כלום, אנחנו חזקים, נגמור איתם אחת שתיים. זה רק בגלל יום הכיפורים. יהיה בסדר". לו היה לנו רכב היינו לוקחים את אימא המבוהלת אלינו הביתה. תוך כדי שיחה עם אימא הופיע אווירון בשמיים. כולם הרימו את הראש למעלה. האם זה שלנו או של המצרים? כזה אי שקט עבר בלבי. היינו עוד קצת עם אימא. כל מיני מחשבות עוברות בראש. מה עושים? מישה נזכר שסיומקא נמצא אצל חברים בתל-אביב. צריכים להחזיר אותו הביתה, הוא אמר. זה מה שהחלטנו לעשות. הייתה דרישה פנימית לעשות משהו. בטח משדרים משהו ברדיו. צריכים לשמוע. ועם ההבטחות לאימא, שנחזור אליה, לא נשכח אותה, התחלנו לחזור הביתה.

שוב הופיע אווירון בשמיים, עשה סיבוב, וחזר בחזרה. מהר, כמעט בריצה חזרנו הביתה. ברדיו לא מסרו הרבה, חוץ מההודעה הרשמית, שהמצרים והסורים ניצלו את יום הכיפורים, וערכו התקפה פתאומית עלינו. הוכרז על גיוס כללי. מוסרים ברדיו את כל השמות ובסוף שצבא ההגנה לישראל שולט במצב. מתארגן להדוף את התוקפנים. כשיצאנו לדרך לתל-אביב להחזיר את סיומקא, הכבישים היו מלאים מכוניות, כולם מיהרו. בסוף סיומקא לא הסכים לחזור אתנו. רצונו היה להישאר עם החבר'ה שגם בחורות היו ביניהם. כשחזרנו שוב הדלקנו את הרדיו והטלוויזיה. השידורים היו אותם שידורים ששמענו קודם. כולנו היינו קצת מבולבלים.

למישה ולבתיה היה קשה לעכל את המצב. רק חמישה ימים בארץ. הרבה שנים נלחמו בברית המועצות כדי להגיע לכאן, וישר נפלו למלחמה. זו הייתה המציאות. גייסו את ירח ואת שרגא. יוסל'ה עם דליה נסעו להביא אלינו את סוניה עם הילדים. יפעת הייתה בת שלושה חודשים.

גם נירה עם הילדים הגיעו אלינו. יניב היה אז בן שנה. כשהבית התמלא הרגשנו יותר את המציאות. גם חיים, ליובא ורחל הגיעו. הדאגה שלהם הייתה כפולה, זה היה רק חמישה ימים אחרי החתונה של רימה ובוריס, והם עדיין היו באילת בירח הדבש. מה איתם, איך יגיעו כשבוריס צריך גם הוא להתגייס.

הלילה ירד. הילדים כנראה הרגישו את ההרגשות של הגדולים ולא רצו להירדם.

כאלה היו הדברים בסיום יום הכיפורים, החמישי לאוקטובר 1973. הרבה שעות אל תוך הלילה, אנחנו הגדולים לא הלכנו לישון. כל אחד הרגיש בתוכו את השעה הקריטית של המדינה.

אין אנחנו יכולים להפסיד. זה גורל המדינה והעם היהודי גם יחד.

איך זה יכול להיות, שהמודיעין שלנו, שהוא הטוב בעולם, לא ידע כלום. איך סידרו אותנו? הרי גולדה מאיר, ראש הממשלה, כמו שדיברו, היא "הגבר הכי חזק במדינה". משה דיין, שר הביטחון, כמו שדיברו, הוא בעין אחת רואה יותר טוב משני אנשים עם ארבע עיניים. איך זה יכול להיות ואיך זה יכול להיות. ועם רגשות כאלה נרדמנו כנראה בשעות המאוחרות של הלילה.

גם אני הייתי מגוייס במחלקת הטלפונים, כשאנחנו שירתנו גם את הצבא.

עוד הרבה ימים לא ידענו את האמת. ההתחלה הייתה באמת רעה ומרה. הרבה קורבנות היו לנו והמחיר היה כבד ויקר. אלפי הרוגים ופצועים. היו רגעים שהמדינה הייתה בסכנה.

המצרים כבשו את קו "בר-לב". רבים מחיילינו נפלו בשבי. והם המצרים תפשו שטח רב בתוך סיני.

הסורים תפשו את רמת הגולן והגיעו עד הכנרת. הגיעו שמועות שאפילו משה דיין נכנס לפאניקה ואמר שיכול להיות "חורבן בית שלישי". ימים ושבועות קשים עברו על עם ישראל בארץ וגם בחוץ לארץ. ידיעות חלקיות התחילו לטפטף על השבויים, על ההרוגים, ועל הפצועים. רק רוח העם הייתה חזקה. כל המומחים והנאמנים התגייסו לקרב.

האלוף קהלני בצפון הצליח לארגן יחידת טנקים, בקרבות קשים ומרים הצליחו להדוף את הסורים מהגולן. קהלני נתן את "שבועת החיים" שלו שלא ייתן לרדת מהגולן. בדרום, שרון התנדב לארגן מעבר דרך הסואץ, אחר כך גם הקים גשר על הסואץ. לאט לאט הישראלים הצליחו לתפוש מאחז מהצד השני של הסואץ, שהתרחב והעמיק מיום ליום. ארמיה של המצרים מהצד שלנו של הסואץ נכנסה לפאניקה מפחד שלא ליפול בשבי שלנו.

רק אז התחילה הזעקה של המצרים כלפי האמריקנים, לעשות שלום.

בשורה התחתונה, המצרים וגם הסורים יצאו מפסידים. אנחנו, רק שילמנו את המחיר של אלפי קורבנות הרוגים ופצועים וגם שבויים.

גל של התעוררות עבר במדינה. הייתה צעקה וגם זעקה. הצביעו על כל המדינאים כולל משה דיין. עשו ועדה ממשלתית. דנו ודנו, רק את האשמים האמיתיים לא האשימו.

הקורבן היחידי היה צריך להיות הרמטכ"ל "דדו". מצאו בהיררכיה את הכי הקטן והכי לא אשם. כולם ידעו שעשו לו עוול. ליבו של דדו באמת לא החזיק הרבה זמן. הוא נפטר משבץ לב. במבט קדימה אפשר למצוא נחמה אחת, בעד כל המחיר שעם ישראל שילם. נשיא מצריים סאדאת בא למסקנה שצבאית, את ישראל, הם הערבים לא יכולים לנצח.

זה לקח כמה שנים, עד שסאדאת שיכנע את עצמו וגם אחרים שצריכים הידברות עם ישראל.

יותר מאוחר הגיע היום הזה וסאדאת בא לישראל לירושלים. האזור שלנו עבר לפסים אחרים. התחיל בפעם הראשונה בהיסטוריה משא ומתן עם הגדולה שבשכנותינו - מצרים.

הבעיה של רימקא ובוריס כשהמלחמה פגשה אותם באמצע ירח הדבש. בורקה הצליח להתגייס באילת. רימקא הצליחה בדרך לא דרך, בעזרתם של כל

מיני קצינים ואחרים להגיע הביתה. כאלה היו הימים והשבועות הראשונים של מישה, בתיה וסיומקה בארץ.

החיים נמשכים. לאט לאט חזרו הביתה המגוייסים. או ווי ווי היה את מי שתופס. ההורים, הנשים הילדים שנפגעו היה מורגש בכל פינה. יוסל'ה היה בן שמונה עשרה, ויומו להתגייס התקרב. יוסל'ה היה מאד מפוחד מכל הסיפורים והתמונות שאחרי המלחמה. עבדתי קשה עד שהצלחתי לשכנע אותו שכעת זה אחרי המלחמה, ואחרי המלחמה הרבה יותר טוב מאשר לפני המלחמה ואין לו מה לפחד. אנחנו כולנו עומדים לצידו ונעזור במה שניתן.

היום הגיע ואנחנו, אני ופרימיט ודליה עמדנו בלשכת הגיוס עם דמעות בעיניים של כולנו. ראינו איך האוטובוס שבו ישב גם יוסי, מתחיל לזוז. מבט אחרון. האוטובוס עושה סיבוב ונעלם. הסתכלנו אחד על השני בעיניים והסכמנו שזהו זה. הוספתי - כשאני יצאתי לצבא בזמן המלחמה המצב היה הרבה יותר גרוע. נשאר רק להתפלל שיוסל'ה יצליח והכל יהיה בסדר.

אימא כמו תמיד, במצב רוח לא טוב. בגיל ה-81 שלה עדיין היא לא מצאה את מקומה בחיים.

כשהבאתי אותה אלי בזמן המלחמה, והבית היה מלא, אימא פגשה כאן, כאלה שכן מבקרים אותה, וכאלה שלא מבקרים אותה, אפילו פעם אחת.

מצד אחד שימח אותה לראות את כולם בבת אחת. מצד שני, שרק הבנים מבקרים אותה וכל היתר כמעט שלא. טוב לעת צרה שכולם ביחד, היא אמרה והעיניים מתמלאות בדמעות. כשהלב שבור, כמו אצל אימא, "הברז" לדמעות תמיד פתוח.

גם פרימיט נהנתה מכל הילדים והנכדים. היא תמיד הייתה קשורה לילדים ולנכדים. הייתה אימא למופת וגם סבתא טובה מאד.

גם סוניה הייתה אימא טובה מאד. דאגה להם בכל. רק לפני אימא - פרימיט, אהבה להתפנק, להתלונן שאין לה בעל טוב, לא נותן מספיק ומתייחס אליה כמו "חמור", ואין לה מזל. והלב של אימא-פרימיט נמס והדמעות לא אחרו להגיע.

מישה ובתיה למדו באולפן חדש והחליטו שבשביל ההתחלה זה מספיק להם. התחילו לחפש עבודה. ביחד הסתובבנו כאן ושם. מישה היה מעוניין לעבוד במקצועו זאת אומרת טקסטיל. יהיה קשה למצוא. בכל מפעל מצאנו שהבן של בעל-הבית הוא הוא המומחה שממלא את המקום ולמישה הציעו לעבוד במפעל לטקסטיל "פיק" בתור מנהל משמרת. אחרי בדיקה ראשונה בידיו, הוא התקבל

ולמחרת התחיל לעבוד. גם בתיה הייתה מאד זריזה, מצאה מכירות שעובדות בסופרמרקטים כמוכרות או כקופאיות. עברה הכנה קצרה והתחילה לעבוד.

סיומקא המשיך ללמוד וגם לעבוד חלקית במסגרת הקיבוצים. אפילו שסבל קצת מאסטמה בכל זאת הסתדר. בהתחלה מישה ובתיה גרו בדירה שכורה. לא לקח זמן רב והם הצליחו להיכנס לדירה משלהם, שקיבלו מטעם הסוכנות. הייתה תקופה נוראה מבחינת דירות.

ירח המשיך לעבוד בחברת "אל-על" בתור מכונאי אווירונים. הקושי היו המשמרות. משמרת בוקר, ערב ולילה. כל שבת עבד - או שזה היה בליל שבת או בשבת בבוקר או בערב. גם הפרנסה לא הייתה גדולה. נירה המשיכה לעבוד בבטוח הלאומי. הילדים גדלו והכל הלך על מי מנוחות.

בכל זאת ירח השאיר את חותמו בין החבר'ה כאדם ישר ונאמן, ובאחד הימים בחרו בו כחבר ועד העובדים של "אל-על". כאן נפתח לירח שדה לפעילות חברתית כשעוד יותר הייתה לו ההזדמנות להוכיח את עצמו והתקדמות חדשה נפתחה לפניו. בסוף ירח היה מטעם ועד העובדים אחראי על הרווחה ב"אל-על".

הדירה בת שני החדרים של ירח ונירה ברחוב סלנט 49 הייתה קטנה, וכעת הגיע הזמן להחליפה לדירת שלשה חדרים ברח' ביאליק פינת קיטרוני בפתח-תקווה.

1976. הגיע הזמן שגם סיומה יתחתן. הוא יוצא עם בחורה זמן מה. משהו לא הסתדר בחברות שלהם. כעת זמן ממושך הוא יוצא עם סופיה. הכימיה עובדת ביניהם, והם החליטו להתחתן.

הגיעו אורחים מחוץ לארץ. הדודה של בתיה ממיאמי, פלורידה עם בעלה פרדי. אנשים מאד סימפטים וטובים. גם רחל מדרום אפריקה עם בעלה יהושע. רחל ילידת באלווי עם העלייה של מישה הגיעו עוד הרבה ידידים ומכרים.

החתונה התקיימה באולמי "אואזיס" ברמת-גן. כולם מכירים אחד את השני. חתונה יפה, שמחה משפחתית עם חתן וכלה יפים. הורים מאושרים, וגם יתר בני המשפחה כולה, הסבתא - היא אמי, שרק יהיה במזל טוב.

התחלת קיץ 1977, אני ופרימיט נוסעים לאמריקה בפעם השנייה. הפעם ה"סטנד ביי" שלנו יותר יקר, 200 דולר בעד מקום אחד במקום 100 דולר ששילמנו בפעם הקודמת.

אנחנו טסים עם "אל-על", שמגיע לכל מקום.

ירח מארגן בשבילנו כרטיסים לניו-יורק - מיאמי - טמפה - שיקגו-נברסקא - טורונטו - ניו-יורק - תל-אביב.

היום הגיע ואנחנו שוב באוויר. יושבים ב"רסטורן" שבאוויר, שותים, אוכלים ומסתכלים בטלוויזיה. מצב-רוח טוב. משתחררים מהמתח היום-יומי. הכל נשאר מאחור. מדי פעם בא געגוע לילדים ולנכדים. מבט בחלון. העננים מתחתינו, השמיים הכחולים מעלינו. אני נושם עמוק. עולם כל כך טוב ונעים. החיים היום-יומיים מתוחים וקשים. כאילו מלחמה תמידית, אחד רוצה לאכול את השני. חוץ מהמלחמות הגדולות שבאמת הורגים אחד את השני. הדיילת עוברת עם העגלה. מי רוצה לשתות, עוד מעט תהיה ארוחה.

גם פרימיט חולמת על הילדים ועל הנכדים. איך יהיה, מי יבוא לפגוש אותנו בשדה התעופה. "אל תדאגי", אני מרגיע אותה, "מישהו יהיה, חוץ מזה בדולרים שבכיסי נגיע לכל מקום", אני מתבדר, "יהיה טוב".

כך נרדמים, מתעוררים שוב, שותים, מביטים מהחלון. מתעייפים מהישיבה. מבט על השעון, כמה זמן נשאר. רצון להגיע, עוד קצת, מוכרחים להחזיק מעמד.

הקברניט מודיע שאנחנו מתקרבים לניו-יורק. נא לקשור את החגורות. נעשה יותר שמח. מגיעים.

והרגע הגיע. קצת לחץ באוזניים. בחלון רואים בתים. מכוניות עוברות, עצים, פרחים, הכל יותר גדול עד שמרגישים איך שהגלגלים נוגעים באדמה, וכאילו אבן יורדת מהלב. מוחאים כפיים, כולם שמחים.

פגשו אותנו סאם וסימה. הם הגיעו עם דנמרק החבר שלהם. והוא מסיע אותנו הביתה לרח' בולטון שבברונקס.

הדבר הראשון שרצינו כשהגענו הביתה, זה לנוח ולהרגיש את הקרקע מתחת לרגליים.

לא לקח זמן רב, והאורחים הראשונים הגיעו. הדוד יודל והדודה שרה, ירדו מהקומה החמישית כדי לראות אותנו.

עם פתיחת הדלת הרגשנו שגל חום מתפשט. הדוד והדודה היו כל כך שמחים. התנפלו עלינו בחיבוקים ובנשיקות. מה נשמע, איך הייתה הטיסה, איך אנחנו מרגישים?

השראה של שמחת חיים עברה עלינו. נעלמה העייפות. עם החום שלהם, עם חוש ההומור. עם ניתוח ממלכתי עם דאגה לעם היהודי, למדינת ישראל.

איך הארגונים באמריקה אוספים כסף למדינת ישראל וגם לנזקקים כאן. שואלים על החיים התרבותיים בישראל, מה עם בית ליויק בתל-אביב, ממש הם נושמים וחיים עם התרבות היהודית.

דואגים גם למשפחה בישראל. האם הדסה ושעיה כבר השלימו ביניהם? מתי כבר יחלקו את הירושה ביניהם? הדוד והדודה הם בגיל מתקדם, לא צעירים וברוחם הם כל כך צעירים ומבריקים. רק לראות ולפגוש אותם, לשמוע אותם, להיות בחברתם, היה כדאי כל המאמץ של הנסיעה.

בסוף הערב הרגשתי גם גאווה בלבי שאנחנו משתייכים למשפחה שכזו. וכשהם מוצאים לנכון להתחלק אתנו בדעותיהם וברוחם. היות שהדוד יודל הוא מיוצאי רחוב-אננופול - בזמנו ברח לאמריקה כיוון שלא רצה להיענות לגיוס לצבא הרוסי. הבטחתי להם שלמחרת אספר להם סיפור, חצי בדיחה בקשר לרחוב-אננופול.

למחרת אחרי שאכלנו ארוחת בוקר בדירה של הדוד והדודה, הייתי צריך לעמוד בהבטחתי ולספר את הסיפור על כל עיירה. במקרה זה בחרתי את העירה רחוב-אננופול.

וכך זה קרה שנים רבות לפני שהדוד נסע לאמריקה: בחור צעיר מהעיירה רחוב-אננופול החליט לנסות את מזלו באמריקה. אמריקה אז הייתה בשלב ההתפתחות. צריכים היו לעבוד קשה. הבחור הזה עבד קשה והצליח. שיחק לו המזל, ואחרי כמה שנים הוא הצליח לחסוך די הרבה כסף עם אופציה להצליח עוד יותר.

הבחור עבד קשה מאוד והיה גם בודד מאוד. כשהתקרבו החגים של ראש השנה תקפו אותו געגועים גדולים לבית, לאימא ולאבא, לחג, איך באים מבית הכנסת והשולחן ערוך חגיגית עם נרות. כולם לבושים חגיגית ואוכלים את ה"געפילטע פיש" עם כל המאכלים הטובים באווירה מרוממת וחגיגית.

וכאן מחליט הבחור לבקש חופש כדי לנסוע לחופשת מולדת.

כשקיבל את מבוקשו, הוא נסע הביתה, עבר ימים ואוקיינוס וכשמגיע ליבשת עולה על רכבת שמסיעה אותו הביתה לעיירה שלו רחוב-אננופול.

כשהרכבת מתקרבת לעיירה, עומד הבחור, מסתכל בחלון, חולם על פגישה עם המשפחה ונזכר בנוף שהיה מוכר לו.

כאן היער, כאן החורשה, כאן האגם שכל כך הזכיר לו איפה ששיחק ואיפה טייל, ופתאום הוא רואה על יד החורשה עומדת בחורה מבלי לשים לב לרכבת.

היא מרימה את שמלתה ומרוקנת את הנוזל שמתאסף בקרבה. המבט עוד יותר עורר את נשימתו. כמה הוא רחוק מכאן, כמה הוא בודד.

בתחנה פגשו אותו בחביבות, כולם שמחים, כולם חוזרים הביתה עם האורח האמריקני, שכל כך השתנה, גדל והפך לגבר יפה. הכל טוב ויפה, רק איזה שהוא אי שקט לא נותן לו מנוחה, והוא מתחיל להתעניין מי היא הבחורה שראה בדרך. מי היא שמטיילת שם או גרה בקרבת מקום.

בעיירה לא גדולה, לא קשה לבדוק, וכשנודע לו, מסתבר שהוא הכיר אותה. יצא לטייל ולבלות אתה. בסוף היא מצאה חן בעיניו והוא הציע לה להתחתן אתו.

התחתן ולקח אותה לאמריקה.

בעיירה ובסביבתה המקרה התפשט מהר וכל הבנות קנאו, איך זה דווקא למירל'ה היה מזל כזה.

ההתרגשות הייתה עוד יותר גדולה כשהגיעו מכתבים, כמה הם מאושרים שם באמריקה, באיזה אושר חיה מירל'ה.

עברו כמה שנים. הבחור התעשר עוד יותר ולשניהם בא הגעגוע למולדת, לבית, להורים, לחג הפסח שמתקרב.

והם, הזוג המאושר, מחליטים לבקש חופשה כדי לנסוע לעיירה, שבה נולדו ובה גדלו, וכל המשפחות וגם ידידים וחברים נמצאים שם.

אחרי שעברו את הימים והאוקיינוס עלו על רכבת ועם מצב רוח מרומם נוסעים הביתה. כשהרכבת התקרבה למקום, עומדים שניהם ומתפעלים מהנוף היפה שכביכול נעשה עוד יותר יפה.

ושוב כאן היער, כאן החורשות, כאן האגם וכאן ראיתי אותך בפעם הראשונה. הבחור עוד לא הספיק לומר מה בפיו, בא המבקר ומתחיל לסגור את הוילונות בחלונות.

ממש לא מובן היה לשני הצעירים. מדוע עושים את זה. אנחנו מכאן נזכרים ורוצים לראות. "יש פקודה" עונה המבקר. כשהם התעקשו ושאלו שוב, המבקר התחיל לספר להם: "לפני שנים, בחור מהעיירה הזאת נסע לאמריקה. הוא עבד קשה והתעשר. לפני ראש השנה התגעגע למולדתו, להוריו, לשולחן הערוך, לאווירה החגיגית. הבחור הגיע לחופשת מולדת. וכשהסתכל דרך החלון והתפעל מהנוף היפה שהיה מוכר לו, פתאום ראה איך שבחורה מרימה את שמלתה ומרוקנת את הנוזל שהתאסף. הבחור הזה התאהב בבחורה הזאת, התחתן אתה ולקח אותה לאמריקה. ומגיעים מכתבים כמה היא מאושרת"

"מאז, כשמגיעה הרכבת הזאת שמסיעה תיירים אמריקנים, מתאספות כאן כל הבנות מהאזור כולו, וכולן מרימות את שמלותיהן למעלה ומחכות למזלן, שגם להן יקרה אותו מזל ובחור עשיר יתחתן איתן וייקח אותן לאמריקה. בגלל זה באה פקודה לסגור את הוילונות".

צלצלתי לצביקה וולפו. הוא גר בקונטיקט - ארבע שעות נסיעה מניו-יורק. צביקה הבטיח לבקר אותנו בשבת בשעות הבוקר.

סימה הציעה שצריכים לדחות את אכילת ארוחת הבוקר, כדי לאכול ביחד עם האורח. נשתה בינתיים מיץ עם ביסקוויט ונחכה.

גם סאם לבש חולצה חדשה, כשסיפרתי לו שצביקה הוא הבן של ציפורה, בן הדוד של נירה.

צביקה בחור קצת מגודל, בריוני, גברי, החליט לנסות את מזלו באמריקה.

שתינו כולנו כוסית, כדי לחמם את האווירה. תוך כדי אכילה מספר צביקה: "אמריקה לא מחכה לאף אחד. דולרים לא נופלים מהשמים. לא פשוט להגיע כאן למשהו. רוב הישראלים לא מצליחים כאן. גם לחזור לא קל - מפסידים כאן כסף וזמן. רבים רוצים לחזור ולא ידועים איך. ממה יתחילו שם בארץ. גם מתביישים לחזור בלי כלום.

צביקה ממשיך לספר, שהוא עובד ואיך שהוא מסתדר. לאט לאט, הוא משוכנע שחבל על הזמן. באחד הימים יחזור. את הבית בארץ הוא לא מכר, כמו כל האחרים. הם בזבזו את הכסף ולהם הרבה יותר קשה לחזור ולהתחיל מחדש.

יש גם אחוז קטן שהצליחו. הם עושים חיים.

שאלתי את צביקה: "מה עם 'מיידל'ה' אולי יש לו אפשרות להתחתן עם עשירה אמריקאית?"

כאן צביקה חידש לנו, שהוא כמעט "פתח את אמריקה". הוא סיפר שצעירים וצעירות עוזבים את בית הוריהם בגיל מוקדם, בנים ובנות יוצאים לגור בנפרד בגיל שש עשרה - שמונה עשרה. כל העיתונים מלאים מודעות: "בחור מחפש בחורה שותפה לחדר", או: "בחורה מחפשת בחור שותף לחדר."

"לגמרי אינטליגנטי" עניתי. "עד כדי כך התהפך העולם?" קשה היה להאמין. "או שהעולם ברח מאתנו, או שאנחנו נמצאים בפרובינציה כזאת". זה נשמע מוזר.

לבטח לא תיארתי לעצמי שבעוד חמש עשרה שנים גם כאן בישראל יהיה כך.

"ואם לא מתאימים האחד עם השני", שאלתי.

"בדיוק כך" אומר צביקה. הסכם לא כתוב קיים ביניהם: "אם יש לה לצאת - היא יוצאת, ואם יש לו לצאת - הוא יוצא. אם אין לאף אחד לאן לצאת - יוצאים ומבלים ביחד".

באווירה כזאת יש סיכוי קטן למצוא מישהי להתחתן. אחרי חודשים מספר צביקה באמת חזר ארצה. התחתן עם בחורה ישראלית. נולדו להם ילדים, הקים משפחה לתפארת.

המעניין הוא, שכמה הישראלי מרגיש בודד באמריקה הגדולה והעשירה. צביקה בחור צעיר, החליט לנסוע עם הרכב שלו מרחק ארבע שעות כדי לשבת אתנו, המבוגרים ממנו בהרבה. לשפוך את ליבו, וגם רצון עז לשמוע, ממקור ראשון, מה נשמע בארץ, איך אימא, איך המשפחה.

הרבה חוויות עברנו עם סאם וסימה. עם הדודה והדוד ועם עוד כל מיני מכרים.

ושוב אנחנו בשמי אמריקה בדרך למיאמי שבפלורידה. הדיילות מתרוצצות, מחלקות שתייה קרה ואוכל חם. אווירה טובה. משרתים אותנו. אנחנו האדונים. אני תמיד עושה את החשבון שבכל הטיסות רק האוכל והשתייה שווים יותר ממאתיים דולר. רק "סטנד-ביי" זה "סטנד-ביי". כנראה שירח עובד די קשה ומכסה את כל החשבונות.

בשדה התעופה במיאמי פגשו אותנו משה ואסתר. חושך, אנחנו נדחפים בפקקים בדרכים מלאות מכוניות. אסתר'ל במצב רוח טוב, מתבדחת אתנו, נזכרת בימים הראשונים בקובה.

לאט, לאט, ואנחנו בבית הנעים של אסתר ומשה. אסתר'ל דואגת לנו. אולי אנחנו רעבים, אולי צמאים, וממשיכה את הסיפור של קובה, איפה שבקושי נרקמה האהבה עם משה. משה חשב שימצא יותר טובה ממנה ולא מצא.

משה התחיל עם "האני מאמין שלו". מספר שהיה צריך לעזוב את ניו-יורק בגלל הברוגז בינו לבין סאם. נמאס לו להיפגש במעלית אתו ולא לדבר. משה מדבר עם כאב-לב - "עזרתי לו, רציתי שיסתדר והוא לא קיבל ועוד כועס. כאן יותר שקט", הוא ממשיך, "אפילו יותר טוב, הולך כל יום להתרחץ בים - באוקיינוס".

פרימיט מרגישה ממש כמו "גוט אין אודעס" (אלוקים באודס). חום, מים, ים שקט. משה ואסתר עושים הכל כדי שנרגיש טוב. אין דאגות. כל הבעיות נדחקו רחוק.

כמה שזה היה מגיע לנו. כשאני חושב לאחור, היינו באמת במתח מתמיד.

האווירה בארץ. מזג האוויר הקשה, הילדים, תלמידים, חיילים, אין רגע של נשימה חופשית. ואם להוסיף את הדאגה התמידית של פרימיט לסוניה. אז החופש, להיות רחוקים קצת מהבית, עם המארחים הנחמדים שעושים הכל ומעבר לזה, שרק נרגיש טוב. משה גם לקח אותנו לטיולים ולכל מיני בני משפחה שגרים כאן, גם כאלה שבאים לכאן לחודשי החורף, גם זוילה עם משפחתה הצטרפו לאבא ולאימא ועברו לגור כאן במיאמי. מכרו את חנות המכולת בניו-יורק ופתחו כאן חנות לדברי חשמל, מתנות ועוד.

הביזנס די טובים והם ביחד נהנים כאן. זוילה ואיצ'ה מזמינים אותנו למסעדה בכל יום ראשון ואנחנו מבלים טוב מאד.

רק אלוקים לא אוהב, כנראה, שיהיה רק טוב.

אחרי יום של טיולים חזרנו הביתה עייפים ומרוצים. אסתר'ל דואגת לנו לארוחת ערב חגיגית, כדי להמשיך בהנאה, שגם להם מוסיפה הנאה ומרימה את רוחם. תוך כדי אכילה שומעים את החדשות והקריין מודיע שבישראל נפל הליקופטר מלא חיילים.

נעצרה לנו הנשימה. גם יוסי שייך לשם. לפעמים הוא טס אתם ולפעמים הוא מכוון את העלייה והירידה של ההליקופטר. פרימיט כמעט התעלפה מההתרגשות.

משה הציל את המצב. הוא הרים את שפופרת הטלפון והתחיל לחייג אלינו הביתה בישראל.

על הקו מהצד השני נשמע יוסי. נשמנו לרווחה. "יוסי, אתָה בבית?"

"כן אני כאן עם דליה" קיבלתי חופשה ואנחנו עושים יום כיף".

"דאגנו לך אם אתה לא בהליקופטר".

"איזה הליקופטר? לא שמענו חדשות". החלטנו לברוח מהכל ולנוח.

"יוסי, היה אסון, נפל הליקופטר".

יוסי לא האמין מה ששמע. גם אני טס עם ההליקופטרים. רק היום במקרה אני בחופשה. או ווי ווי את מי שזה תופס. כל אחד יקר. זה הגורל, גם יוסי נכנס ללחץ. התחיל לברר. אנחנו כאן מבלים ועושים חיים, ושם בארץ חיילים עובדים קשה לשמור על המדינה. משלמים על זה מחיר יקר מדי פעם.

שעות ארוכות לא יכולתי להירדם באותו הלילה. כמה החיים הולכים לפעמים על חוט דק, וטוב שהוא לא נקרע. המשפחה שלנו כבר שילמה הרבה, הרבה. חס וחלילה, ולא נחזיק מעמד.

מתקרבת השעה לשמחה הגדולה. חמישים שנה לנשואי משה ואסתר. חתונת זהב לפנינו.

משה הזמין לעצמו חליפה, ולאסתר שמלת כלה. כל ההכנות מתקיימות. בשבת עלייה לתורה בבית הכנסת שבו משה הוא "ממבר" (חבר). משה שר גם במקהלה של בית הכנסת וגם חבר מכובד.

הרבי והגבאי בהופעתם מעלים על נס את התרומה של משה וגמן, לבית הכנסת ולקהילה.

הם גם מדברים על ארץ ישראל ומתחילים לתרום למען ישראל. הכל חגיגי. מתחרים מי התורם הגדול, ומשה צריך לעבור את כולם ולתרום סכום מכובד. בהפסקה שותים כוסית.

ביום ראשון לקראת ערב מתקיימת החופה באולם של בית הכנסת. כל המתפללים היו מוזמנים כמו כן המשפחה והחברים.

התזמורת מנגנת. אוכלים ארוחה חגיגית וגם רוקדים. ולנו, האורחים מישראל, שפרימיט היא האחות של משה, מקדישים כבוד מיוחד.

השעון מתקתק, והזמן עובר. לפי התכנית נשארו לנו שלושה ימים.

זוילה לוקחת חופש מהעבודה בחנות ומתמסרת רק לנו. הולכת, נוסעת, מחפשת מה עוד אפשר לעשות עבורנו. קונה מתנות לנו ולילדים. עם כל הלב והנשמה היא התמסרה לנו. קשה למדוד את טוב ליבה, את חכמתה ואת כישוריה, והיא בכל מאודה רק לנו.

אי אפשר שלא להזכיר עוד אישה ששמה טילה. בסך הכל היא הדודה של בתיה. גם היא התמסרה כל הזמן ובמיוחד ביומיים האחרונים.

כל יום, הגברת טילה הייתה בקשר טלפוני אתנו, ובדקה באיזה חלק מיום המחרת אנחנו פנויים. אם היינו פנויים בשעות הבוקר טילה הזמינה אותנו לארוחת בוקר במסעדה. אם זה היה בשעות הצהרים, היא הזמינה אותנו ל"לאנץ" (אכילת כיף בין בוקר לצהרים). היא תמיד באה לקחת אותנו, ותוך כדי הנסיעה אם נפתח רמזור הייתה אומרת: "כמה נכון אני חיה, הרמזור נפתח בשבילי". אם מצאה חנייה פנוייה, שוב חזרה לאותה אמרה: "כמה אני חיה נכון" וטילה באמת חיה נכון. טילה ארגנה כל מיני טיולים קצרים, או אכילת "ברקפסט" לנשים, גם לנשים עם ילדים ותמיד זה נגמר עם תרומה למען ישראל.

טילה הייתה אישה עם לב רחב, לב טוב, אהבה בעצמה לחיות, ומשכה גם אחרים לחיות, ובאף צעד לא שכחה את מדינת ישראל. בחברת אנשים כאלה,

התמזל לנו להעביר את זמננו. התמלאנו בגאווה, וברגשות טובים עם האנשים הטובים האלה.

השעון שוב תיקתק. והיינו צריכים שוב להיפרד ממיאמי החמה, הנוצצת, מהקרובים והידידים הלבביים. ושוב אנחנו באוויר, בשמי פלורידה, לתחנה הבאה שהיא טמפה. פחות משעה טיסה ובשדה התעופה פוגשת אותנו חסל׳ה הבת של הניה ומשה, והבת זוג של ברוך לוין, בעלה.

מרחוק ראיתי את החיוך הרחב של חסל׳ה. כשהתקרבנו הייתה גם לחות בעיניה. כזו התקרבות, כמו משפחה קרובה ואנחנו בסך הכל חברים של ההורים. נפגשנו פעמים רבות בביתם. מה הסיבה שכל כך קשרה אותנו - קשה למצוא. את התשובה אפשר למצוא בבני-אדם של שארית הפליטה. מי שהצליח להישאר בחיים, הוא בראש וראשונה - בן-אדם. ואם הוא מתחבר, הוא חבר אמיתי, נאמן. עד כדי כך שהילדים, גם הם התחתנו באותה אווירה. החיים היו קשים, היו צריכים לקיים מלחמת קיום. רק כשנפגשו עם חברים הרגשת את האדם משני הצדדים. אצל חסל׳ה היינו כמו משפחה - כמונו.

חסל׳ה וברוך החליטו לבנות בית באמריקה. משהו לא הסתדר בישראל עם סיום הלימודים באוניברסיטה. וברוך, בכל מחיר רצה לגמור ללמוד מהנדס בנין. עם התמיכה של חסל׳ה הוא הצליח. רק למצוא מקום עבודה קבוע, לא היה פשוט. ניסו את מזלם בקליפורניה. הלך קשה. מצאו בעיתון מודעה, שבטמפה דרוש מהנדס בנין ועברו לשם, למרות אלפי הקילומטרים. חסל׳ה ידעה להסתדר בכל מקום. והכירה אנשים לבנות חבורה, להתקשר לקהילה, לעזור להם, לעזור לעצמם.

חסל׳ה הייתה המנוע לכל דבר. ארגנה ארוחת ערב מכל החבורה שהיו מרוסיה לכבודנו. עשתה טיולים לכבודנו. ביום השני הזמינה אותנו לארוחת בוקר במסעדה. אחרי זה ביקור באיזו שהיא רשת חנויות. העניין הוא שגם עמיר הקטנצ׳יק, בן ה-3, גם הוא הרגיש את הקרבה שלנו. כשעמיר התעייף, אמר לאמו שצבי ייקח אותו על הידיים. ממש שמח שגם הדור השלישי צועד באותה דרך כמו ההורים כמו הסבא והסבתא.

כאלה היינו אז. לא בכינו, לא דרשנו, לא קיבלנו. ידענו שהכל צריכים להשיג ולהרווית. הגענו ארצה כשבלבנו ידענו לתת, לבנות ולחזק את המדינה. לא לבקש, ורק לתת. כאלה היינו לעצמנו ולחברינו ולמדינתנו. לפי התכנית היינו צריכים להמשיך לנברסקה דרך שיקגו. בכל מקום קיווינו דרך הטלפון מתי יוצאים כדי לפגוש אותנו. בשיקגו פגש אותנו סלמו הבן של זוילה. ללא שפה

משותפת, הוא בא עם חברתו לפגוש אותנו. עשו לנו טיול קצר בשיקגו והסיעו אותנו לשדה התעופה לטיסה פנימית - שיקגו לינקולן שבנברסקה.

בלינקולן פגש אותנו הנדל נוומיסלה, שכאן הוא הנרי מיסלה. גדלנו ביחד בבאלווי במשך כל השנים. אביו הצליח להבריח את משפחתו ברגע האחרון, לפני שהגרמנים כבשו את באלווי.

בבאלווי ברל נוומיסלה היה "כלבויניק". הוא עשה הכל רק כדי להרוויח כסף. הוא היא זגג וגם סוחר בסוסים, הוא גם ארגן חנות מכולת בביתו בשביל אשתו מנחה. הוא גם קנה ומכר כל דבר שנפל לידיו רק כדי להרוויח כסף והצליח בכל.

כשהנרי הסיע אותנו לביתו, סיפר לנו שכאן אין סוסים והם סוחרים במכוניות.

כשהתקרבנו לביתו אמר לנו להסתכל החוצה. ראינו מגרש ענק מלא מכוניות. יש לו עוד מגרש עם מכוניות כבדות ואוטובוסים.

לא רע. עושה רושם.

היינו עייפים, והיינו זקוקים למנוחה, ואנו הולכים מוקדם לישון.

למחרת מוקדם באה מנוחה, ושמענו מרחוק שהיא מחפשת את האורחים.

האורחים הם שלה, והיא רוצה שנעבור אליה. הרבה ויכוחים לא היו.

כשגמרנו את ארוחת הבוקר, הודיע לנו להתכונן - נוסעים לעיר הבירה אוהמה.

אחת הבנות במשפחה גמרה את האוניברסיטה ועושים מסיבה משפחתית באחד מבתי הקפה בעיר. יופי. אנחנו מתלבשים ונוסעים עם הנרי וכמובן גם עם אשתו. בדרך הנרי מספר לנו היסטוריה, מראה לנו נופים. האווירה די טובה.

עד ששאלתי מי עוד יהיה במסיבה.

הנרי מספר לנו ששני הבנים שלו יגיעו גם כן, רק הבת, הבחורה מבין הילדים לא תהיה היות שהם ברוגז.

בלי לשאול הנרי מתחיל את סיפורו: כשהבן הגדול התקרב לבר-מצווה הם הזמינו בחור דתי שגם הוא מישראל ושהוא צריך ללמד אותו הכל. את כל המנהגים וגם עלייה לתורה ולומר את ההפטרה כמו שמקובל אצל כל היהודים.

כדי להקל על הבחורצ'יק הם הסכימו שהוא יחיה אצלם עד שהכל מוכן ויסעד על שולחנם.

הכל היה טוב ויפה, עד שהתחיל רומן כזה בין הבת שלהם והמלמד. בהתחלה, היא הבת שאלה כל מיני שאלות בקשר ליהדות ודיניה. כנראה, מספר הנרי, שבכל שאלה ובכל תשובה הם הסתכלו אחד לשני בעיניים.

כך התחילה הקרבה ביניהם, בהתחלה בגלוי. הכל פשוט גם לבת מותר לדעת ורצוי לדעת.

עד שכנראה התחילו שיחות בסתר, בלילה. והוא התחיל ללמד אותה איך נולדים ילדים.

בסוף היה שהוא לימד אותה לא רק בהסברים, אלא גם במעשים. כשנודע לי, עשיתי כזו צעקה שהקירות רעדו. גירשתי אותו מהבית.

ומה התברר? שגם הבת שלי הולכת אתו. התברר שכבר מזמן הם מאוהבים. הממזר לימד את הבן שלי תורה, ואת בתי - אהבה.

מה אתם אומרים על מצבי? חשבנו, אני ואשתי, שלא נחזיק מעמד. הייתה רעידת אדמה. והם הצעירים עברו לגור בעיר אחרת, בדיוק לאן שאנחנו נוסעים היום. שניהם עובדים. והם התחתנו בלעדנו. ומאז אנחנו לא מדברים אתם, לא נותנים להם כלום. זה המצב. כעת התרגשנו. רק אתם אין לנו קשר. לא יודע מה היא מצאה בו. קטנצ'יק עם זקן, כמו כלומניק.

דמעות זלגו אצל הגברת כל זמן שהנרי סיפר את הסיפור. כנראה שהם עוד לא ידעו את כוח האהבה. בילינו יפה במסיבה. אני זוכר שאפילו השתכרתי קצת. פגשנו כאן "אימפריה" שלמה של מכוניות. ברל האב שולט ביד חזקה. הראשון הוא בנה ארבעה בתים נפרדים - לעצמו ולשלושת הבנים. כל הבתים היו מרוכזים מרחק עין מהבית שלו לכל יתר הבתים. הבתים היו בני קומה אחת, עם מרתף ענק שתופש כמעט את כל הבית. בכל מרתף מאוחסן מקרר, שירותים, אצל הבנים גם שולחן ביליארד גדול.

גם במשרדים - משרד גדול לברל הבוס. ומשרדים יותר קטנים לכל אחד מהבנים בענף שהוא מנהל.

מוכרים מכוניות חדשות מכל הסוגים, מחליפים ישנות בחדשות, קונים ישנות, מתקנים: תעשייה אחת גדולה, והעין של הבוס בכל מקום.

בעיר קיימים קלאבים. כל אחד שייך לקלאב אחר. כל אחד לפי התור הזמינו אותנו לקלאב שלו לארוחה. כך בילינו עם המשפחה שבוע ימים. היה נעים מאוד לראות את המשפחה מבאלווי שהצליחו באמריקה הגדולה.

התחנה הבאה שלנו הייתה טורונטו שבקנדה.

בטורונטו פגש אותנו בן-הדוד של פרימיט, משה שטיין. הוא גר בבית נפרד, די ישן. חדר שינה נוסף בקומה השנייה. חיים די בודדים. עם האח חיים לא מדברים. קיימת גם אחות הכי המבוגרת. הם חיים בשקט, העיקר זה האכילה.

אולי לעתים רחוקות הולכים לתיאטרון. הוא, משה, שותף לאיזה מועדון לילה. אז הוא עובד יום כן ויום לא.

קיבלו אותנו בחביבות. הרגשנו טוב.

ארגנו בשבילנו נסיעה למפלי הניאגרה. מפל מים אדיר שנמצא על גבול קנדה - ארצות-הברית.

ברגע הראשון רואים כאילו ים של מים נופלים. זה מראה בלתי רגיל. זרם מים ברוחב של כמה מאות מטרים וזה נופל בעוצמה רבה מכמה עשרות מטרים. לא נמאס לראות ולראות איך המים זורמים ונופלים ללא הפסקה בכמויות אדירות. דבר לא נשכח. אחרי הצהרים היה נעים. השמש זרחה מרחוק וגרמה לנו להרגיש כמו מקלחת שמש על הנוף של המים הנופלים בניאגרה.

שבוע ימים בילינו ביחד. הרגשה ביתית, נחמה משפחתית. ביום האחרון הופיע אחד הבנים. בילינו כמה שעות בחברתו.

ושוב כמו בניו-יורק, הוא גילה לנו משהו חדש שעוד לא ידענו בישראל.

בקנדה מקובלת בזמן האחרון צורה חדשה של נישואים. הבחור והבחורה עושים הסכם עם סעיפים רבים, לשלוש שנים. וכתוב בפירוש, מה מתחייב כל אחד מהם בחיים המשותפים, ואם שניהם עומדים בהתחייבות, רק אז מחליטים ללכת מתחת לחופה, ומתחילים את החיים המשותפים האמיתיים. מעניין! שמענו בהתרגשות.

מטורונטו לניו-יורק טסים שעה אחת.

השבוע נגמר. הטיולים שלנו נגמרו. אנחנו שבעים מהטיולים ובא געגוע חזק הביתה.

סאם בודק בשבילנו את סדר הטיסות. עוד כמה ימים אנחנו מבלים עם סאם וסימה, עם הדוד והדודה. נעים וטוב, אבל כבר רוצים הביתה.

סאם מארגן משבילנו את הרכב. שוב אנחנו בשדה התעופה "קנדי". מחכים בסבלנות ובהתרגשות איך ה"סטנד-ביי" יפעל לטובתנו. לוקח הרבה זמן עד ששמענו את שמותינו ברמקול. שוב התרגשות ומצד שני אבן יורדת מהלב - אנחנו טסים.

נשיקות וחיבוקים אחרונים. אנחנו מוצאים את מקומותינו במטוס. נושמים עמוק. עוצמים לרגע את העיניים. הסרט של הטיולים, האנשים הטובים והנחמדים שפגשו אותנו בחום ובחברתם בילינו שעות רבות, ימים ושבועות.

בלתי נשכח. רק הסרט הזה נגמר מהר, וסרט אחר מתחיל להופיע: על הבית, על הילדים ועל הנכדים, על המתח ששורר אצלנו. על ה"קלחת" שנצטרך לפעול בה.

מצד שני אנו מתחילים להתרגל. זה מה שהיה כאן זה היה חלום. החיים האמיתיים שלנו - זה שם. אצלנו במדינת ישראל, בפתח-תקווה, עם הילדים והנכדים, עם החברים והשכנים. נצטרף ל"מלחמה הקטנה" שלנו, על קיומנו.

ואווירון כמו באווירון. הדיילות מתחילות להתרוצץ. שתייה קרה, אוכל חם. מחליפים דברים בינינו. לפרימיט סבלנות פחות ממני, לראות את הילדים ואת הנכדים.

השעון מתקתק. האווירון טס. מדי פעם נרדמים, מתעוררים, עייפות ושוב נרדמים. עוד שעתיים, עוד שעה. עוברים את הים של תל-אביב. מרגישים איך הגלגלים נוגעים באדמה. מחיאות כפיים.

ירח פגש אותנו בירידה מהמטוס. נרגשים, שמחים חיבוקים ונשיקות. טוב לחזור הביתה. אין כמו בבית, עם המשפחה. אנחנו חוזרים למציאות עייפים אך מרוצים. למחרת מתחיל יום חדש. ואנחנו חוזרים ונכנסים לגלגלי החיים שלנו.

למחרת יצאתי לעבודה. כמעט כולם פגשו אותי עם חיוך קל, ולחצו את ידי. כל אחד היה רוצה לשמוע לפחות במילה אחת איך היה, ומה נשמע. מרחוק אני רואה ערמה של ניירות על השולחן בחדר שלי. אני יודע מה שמחכה לי. לאט, לאט חשבתי ואני בפנים. כעת אף אחד לא יעשה את זה, רק אני. עם כל המתח שהייתי בשעות הראשונות צץ לי במוח - אימא. אני מוכרח לראות אותה. ושוב אני בעבודה, בבעיות שדורשות פתרון. רק עיני אימא לא עוזבות אותי. בלית ברירה אני מחפש הזדמנות לקפוץ לאימא. אוי מיין קינד! (אוי בני!) אימא מחבקת אותי ומנשקת זמן מה. הרבה זמן לא היה. התגעגעתי גם אני - אימא! איך את מרגישה? מרגישה. ודמעות לא אחרו לבוא. אני חיה קשה. לא קל לי. רק כשאתם איתי מקל עלי. כשאימא ניגבה את עיניה הסתכלתי בהם עמוק, את גלות העם היהודי ראיתי בהם. צער, צער, ועוד פעם צער. לבי התכווץ. מי כמוני מבין את ליבה של אימא. פצע אחד גדול, ואין תרופה לרפא.

גם פרימיט הייתה עצבנית באותו בוקר. היא רצתה לראות את בתה סוניה. מהשיחה בטלפון התעצבנה עוד יותר. חצי יום הייתה שם. כשחזרה עוד היו סימני דמעות.

"מה יש?" שאלתי, "קרא משהו?"

"אתה יכול להבין, ולא לעזור" הייתה התשובה, "אז יותר טוב שאתה לא שואל".

לא רציתי לקלקל כל מה שנשאר לנו מהטיול ושתקתי. חיפשתי דרך לא להיות ברגעים כאלה בבית, אחרת זה יכול להיגמר בריב ובהתרגזות, ויצאתי לעבוד שעות נוספות.

יוסל'ה המשיך בצבא שנה רביעית. הוא חתם שנה לצבא הקבע מראש. במשך השנים עבר גלגולים רבים ודי קשים. התמזל לו המזל שבשנה האחרונה התחבר עם חבר בשם אדי שניידר. הם הפכו לחברים בנפש - עזרו אחד לשני והסתדרו די טוב בצבא ומחוץ לצבא.

החברות עם דליה הלכה להם בגלים. אהבו חזק אחד את השני, ולא הסתדרו לעתים קרובות. כנראה שבאופי לא התאימו. יוסי נולד בריגה והתחנך בבית בחיבה. דליה נולדה אצל הורים יוצאי הונגריה והתחנכה בחברה שונה. כנראה שלאופי של כל אחד היה משקל.

במשפחה שלנו הופיעה דמות חדשה ושמה רוזה, שהיא בת דודה שהגיעה מארגנטינה שבדרום אמריקה. ערב אחד, לפנות ערב, מצלצלים בדלת, כשפתחנו, עמדה אישה בשנות הביניים, עם עיניים בוערות.

"אני רוזה", היא אמרה, "הגעתי מארגנטינה".

שמענו קודם על בואה.

השתדלנו לקבלה בחמימות. בילינו ביחד את החג.

הרבה על עצמה לא רצתה לספר. היא הייתה לבדה, אין לה בעל ואין לה ילדים, כלום. העיניים הבוערות סיפרו הרבה, מה שהאישה עברה. בדיוק לא ידענו. רוזה הייתה בקשר עם עוד עולים מארגנטינה. הם דברו ספניולית. דבר אחד שרוזה אמרה, שהיא הגיעה כעולה חדשה ורוצה להישאר בארץ.

שקלנו במה אנחנו יכולים לעזור לה. דבר אחד היה ברור - צריכים לחפש גבר שיכול להתאים לה.

זה לקח כמה חודשים, ואנחנו באמת מצאנו לה גבר מתאים. זה היה מכיר של רגינה ויעקב בריק - הם היו ידידי נפש. ביחד נסענו לים המלח ועוד.

זמן מה נפגשו ובאמת התחתנו, והם היו זוג מתאים. רוזה הייתה אישה נהדרת. דרך ביתה עברו במשך הזמן כל המשפחה מארגנטינה מי שבא בתור תייר ומי שבא בתור עולה חדש. את כולם רוזה קיבלה בביתה. אנחנו נשארנו ידידים וחברים כל השנים וכל החיים.

בנימין פליישר, בעלה החדש היה אלמן עם בת נשואה. הוא קיבל אותה בדירה שלו בגבעתיים. ההורים של רוזה, עם יתר בני המשפחה, ילדים קטנים, קיבלו בזמנו את הקריאה של הברון הירש, הנדבן הידוע שקנה אדמות בשביל

יהודים בארגנטינה. התברר בסוף שבארגון "יק"א" הנהלת הארגון להגירה התאספו אנשים לא כל כך ישרים. המהגרים לא קיבלו את מה שהבטיחו להם.

המשפחה, המהגרים מהעיירה אננופול היו בין אלה שרימו אותם.

כשהם הגיעו, העבירו אותם לאיזה שהוא כפר דחוק, נתנו להם בית ישן ללא חלונות.

אמרו להם שכאן יצטרכו לעבד את האדמות ולבנות חיים, ר"איק"א" יעזור. בסוף יצא שניצלו אותם. בעד כל הלוואה בעד כל עזרה היו צריכים לשלם ריבית על ריבית. הם עבדו כל החיים ונשארו עניים.

ביום הראשון להגיעם הורידו את ה"פעקאלאך" בחוץ והתחילו לבדוק מה יש שם ומה אין. באופן פתאומי התחיל גשם שוטף, ממש מבול, מספרת רוזה. כולם התחילו להכניס מהר את ה"פעקאלאך" הביתה והתברר שאת הבת הקטנטונת שכחו בחוץ מתחת לעץ. את הבכי לא שמעו בגלל הגשם. עייפים מבוהלים ומיואשים היו. אחרי זמן מה התחילו לבדוק והתברר שהבת בת השנה, שינדל'ה, איננה. התחילו לחפש אותה ומצאו אותה בחוץ מתחת לעץ רטובה ובוכה.

כך התחילו אצלם החיים ביום הראשון בארגנטינה. רוזה היא הקטנה ביותר שנולדה בארגנטינה.

אחרי כמה שנים נפטר אביה, ואמה עם הילדים נלחמו על קיומם.

אחרי ראש השנה 1977, יוסי גמר את שירותו הצבאי. לאחר שלוש שנים חובה ושנה קבע. עייף, כמו נפל מהשמיים. לא החליט עדיין מה לעשות עם עצמו.

"יוסי, אתה רוצה ללמוד משהו?" שאלתי.

"אין לי סבלנות ללימודים כעת", הייתה התשובה.

גם עם דליה היחסים היו לא הכי טובים.

היות ויוסי הוא אח של עובד אל-על, מגיעה לו טיסה לחוץ לארץ ב"סטנד-ביי", זאת אומרת כמעט חינם, ולכן יוסי מחליט לעשות טיול לארצות הברית, לבקר את המשפחה בניו-יורק ובמיאמי.

אנחנו בשדה התעופה בן-גוריון, פרימיט, ירח ודליה. כולנו מסתכלים על יוסי. עוד מעט הוא יעלה על המדרגות החשמליות וייעלם בדרך לאווירון.

יוסי לבוש מעיל חורף. עצבני, חסר בטחון עצמי. בפעם הראשונה לבד בעולם הגדול. אני מסתכל עליו ורואה שיוסי עדיין ילד, פשוט מפחד. אבל אין דרך חזרה. מתנשקים, מתחבקים ולכולם מופיעות דמעות בעיניים. יוסי עובר את

הביקורת. כמה צעדים קדימה והוא על המדרגות הנעות. יוסי עולה במדרגות ונעלם למעלה. אנחנו עוד מחכים קצת, ירח ממהר להיכנס פנימה, יש לו רשות להיות למעלה להיפגש עם יוסי ולהגיע איתו עד המטוס. עוד אנחנו מחכים שעה קלה עד שירח חזר, "יוסי כבר באוויר" הוא אומר.

שיהיה לו במזל, אמרנו כולנו כמעט ביחד.

פרימיט מיבשת את הדמעות עם מטפחת ואנחנו חוזרים למכונית ובחזרה הביתה.

למזלו הרע של יוסי, בניו-יורק הייתה סופת שלגים בזמן שהמטוס היה צריך לנחות. באין ברירה המטוס הסתובב שעה מיותרת וכל הנוסעים היו במתח רב עד שהטייס מצא הזדמנות לנחות. כשהגלגלים נגעו בקרקע בשדה התעופה קנדי כולם נשמו לרווחה.

גם סימה וסאם היו במתח רב, כשנודע להם, שבגלל מזג האוויר האווירון לא יכול לנחות.

הסוף טוב, הכל נגמר בשלום. כשנפגשו - השמחה הייתה יותר גדולה. סימה וסאם עשו הכל, שבניו-יורק הקרה, יהיה ליוסי חם בלב ובנשמה. רק יוסי היה בלתי סבלני.

יוסי רצה להתקדם מהר. מהר להגיע למיאמי. כאילו רחשי ליבו אמרו לו: "בוא מהר, מחכה לך משהו שיראה את דרך החיים שלך!"

אחרי כמה ימים שוב יוסי בטיסת פנים בשמי אמריקה למיאמי. במיאמי קיבלו אותו יפה. גם חברים נמצאו. מזג אוויר נוח. כשצלצלתי אליו הוא עם המצאה: פגשתי כאן חברים, והם לומדים כאן. כאן קל ללמוד. המחשבה ללמוד, מוצאת חן בעיניי. תמיד חשבתי שיוסי צריך ללמוד, רק ללמוד באמריקה, זה משהו לא פשוט.

העיקר, יוסי סיפר לי, שהחברים לומדים וגם עובדים וזה מסתדר די טוב.

לכן יוסי בקש ממני לתרגם את תעודת הבגרות שלו לאנגלית, לאשר את התעודה בשגרירות האמריקאית ולהעביר את התעודה אליו.

הוא, יוסי, רוצה להגיש כאן באוניברסיטה, יחפש גם עבודה בתקווה שיסתדר.

יותר מאוחר התברר שזה לא כל כך פשוט.

כדי ללמוד - צריכים רכב. כדי לעבוד - צריכים רכב. בלי רכב, כאן באמריקה, זה לא הולך.

התחלה קשה. יוסי לקח על עצמו חיים לא קלים. אף אחד מהאמריקאים לא הציע לו עזרה. נדמה לי שהם לא היו כל כך מרוצים, שיוסי יסתובב שם באמריקה.

לא היה לי כסף. חיפשתי משהו ומצאתי איזה תכנית ביטוח של יוסי. הוצאתי קצת כסף ושלחתי אליו. רק יוסי החזיק מעמד. עבד קשה, גם למד, הרוויח מעט ואיך שהוא הסתדר.

יוסי למד ניהול עסקים. גמר כמה סימסטרים. בא לארץ לחופשת מולדת, חזר והמשיך.

בין זה לזה נולד בן שני לנירה ולירח. ב-23.7.78 נולד איתי. שמחה במשפחה המתעוררת. ברית מילה עם מסיבה באולמי "חן" בפתח-תקווה. כל המשפחה, חברים, בני עיר של כל אחד, נפגשים, שותים כוסית ועוד אחת. שמח.

איתי הקטנצ'יק בוכה. ברגע הראשון הוא חשב שעושים לו עוול, חותכים לו מהבשר החי. רק כולם הבינו, ויותר מאוחר גם איתי הבין, שלהיות יהודי זה לא פשוט.

כולם היו בתקווה, אז וגם היום, שרק כאלה כאבים ובעיות יהיו, שהמזל ישחק לו כל החיים, אז אפשר להשלים עם ה"פצע" הקטן.

גם לאימא היה רגע של שמחה. נולד נכד חדש, ועוד נין לה לסבתא חנה. גם רזיק נולד בן ראשון אצל סיומה, גם פרימיט הייתה מאושרת. היא תמיד טובה לילדים ולנכדים, ועושה הכל לתמוך ולעזור.

אחרי זמן מה, פרימיט התחילה לחפש דרך, שגם סוניה תנצל את ה"סטנד-ביי" בתור אחות של ירח ותעשה טיול לאמריקה.

התחילו התכתבויות עם האחים שלה והוחלט שבקיץ 1979 סוניה תיסע לאמריקה ביחד עם מוישל'ה.

וכך ביוני, סוניה עם מוישל'ה טסים לאמריקה.

הם מבקרים בניו יורק אצל סאם וסימה, אצל הדוד והדודה, נפגשים עם משפחה ומכרים.

אחרי כמה שבועות טסים למיאמי. נפגשים עם יוסי, משה ואסתר, זוילה ואיצ'ה, ובני משפחה נוספים.

הכל טוב ויפה. כאן בארץ פרימיט מקבלת הזמנה לבדיקת ממוגרפיה. זאת אומרת בדיקה שגרתית של נשים. למזלה הרע התגלה גידול בחזה השמאלי. פרימיט נשלחת לעוד בדיקות, והתשובה היא - כריתת שד, ודחוף. כולם נכנסו

למתח ובמיוחד פרימיט. היא מוכרחה לחכות עד שסוניה תחזור ולשמוע את דעתה. זכור לי שהרופא המנתח אמר שאתם תצטערו אם תדחו את הניתוח.

ההחלטה הייתה בידי פרימיט, ודחינו את הניתוח.

סוניה חזרה אחרי שלושה שבועות, לקח עוד שבועיים עד התור החדש. כשעשו לבסוף את הניתוח, התברר שהגידול היה סרטני, שהתגלה מאוחר.

מסך שחור יורד על המשפחה. מתחילה התרוצצות. פונים לרופא כזה ולרופא כזה. גם ביקור פרטי. צריכים הקרנות וצריכים תרופות. לאף אחד אין הבטחה שהמחלה לא מתפשטת.

אחרי כמה חודשים הרופאים החליטו, שהמשך הריפוי יהיה על-ידי תרופות.

"האם מותר לנו לנסוע לאמריקה?" שאלתי. התשובה הייתה "כן".

אז התחילה אצלנו ההכנה לנסוע לאמריקה. אולי לרופאים האמריקאים יש תשובה יותר טובה למחלה.

התקרב חג המולד, ולא היה סיכוי לקבל כרטיסי "סטנד-ביי", ולכן ניסינו את מזלנו בימים האחרונים של דצמבר. ירד גשם באותו ערב והיה קר. הרגשתי בעצמי לא טוב. הרופא נתן לי אנטי-ביוטיקה. התעכבנו בשדה התעופה עד אחת וחצי בלילה, ולא הצלחנו לעלות לאווירון. עייפים, מדוכאים, אנחנו חוזרים הביתה באמצע הלילה.

למחרת מצלצל אלי שלמה - ידיד טוב שלי. סיפרתי לו את הבעיות שלי. שלמה - צעיר דתי, עם כיפל'ה על הראש. הוא מציע לי לנסוע אתו בערב לרבי שלו בבני-ברק. הוא יכול לעזור - הוא מבטיח לי.

הסכמתי. רציתי לעשות הכל, רק שתבוא הישועה. מאוחר בעשר בערב, שלמה מגיע עם הרכב שלו ועוד ידיד שלו הצטרף אלינו. תוך כדי הנסיעה הוא מסביר את כוונותיו - לעזור לחולה זו המצווה הגדולה ביותר, ולכן הוא הצטרף. בדרך הם מסבירים לי: "תסתכל" אומר שלמה "כמה אתם בודדים, עם כל המשפחה שלכם. אצלנו, הדתיים יש רבי. אם יש איזו שהיא בעיה אנו פונים לרבי".

"הרבי שאנחנו נוסעים אליו, לא יכול להיות כל דתי וכל רב. הם אנשים גדולים, מלומדים, מתמצאים בכל נושאי החיים, הם יודעים לתת עצה לכל דבר. אם רבי כזה אומר ללכת לניתוח, הולכים עם ראש שקט. יותר מזה, שהרבי נותן את ברכתו. אצלנו - אם יש בעיה, כל בני-ברק תהיה על הרגליים. צריכים כסף - יהיה כסף. צריכים עזרה אחרת - תהיה. צריכים עזרה בניו-יורק, תהיה עזרה בניו-יורק. אנחנו הולכים ביחד, ואנחנו לא בודדים כמוכם".

בחוץ גשם, מאוחר בלילה. בבני-ברק נפתחות דלתות, נפתחים לבבות, כאשר מגיעה הידיעה שיהודי בצרה או בבעיה. אני מחכה בפרוזדור, עד ששלמה מסביר לרבי את הבעיה. אישה חולה, עברה כריתת שד סרטני, אין בטחון שלא התפשט. רוצים לנסוע לארצות הברית ולפנות לפרופסורים הכי גדולים. מחפשים הצלה. הרבי בודק אותי עם העיניים הכחולות החמות ושואל מי יש לכם באמריקה. כשמתברר שלחולה ישנם אחים, גם דוד ודודה ואחרים.

הרבי מחליט להתקשר לזה ולזה, להיות מוכנים לתת כל עזרה בניו-יורק ובמיאמי, לנסוע ולנסות, "אני נותן לכם את ברכתי, תצליחו ושתהיה לכם החלמה מהירה. בעזרת אלוקים - תצליחו".

והרבי שוב מוריד את ראשו לספר שבו הוא למד קודם. אנחנו חוזרים עייפים, רק מעודדים. אולי באמת יש תקווה. הרצון העז לעזור לאנשים שהם זרים ותוך רגע נהפכים לקרובים, לידידותיים, עושה את הרושם.

באמת לא ידעתי שקיימים חיים אחרים. בני-אדם יכולים להיות איך שהם רוצים - גם רעים וגם טובים.

לא שכחתי במשך הנסיעה, וגם בהיותנו בארצות הברית, במשך כל הזמן ראיתי לפני עיני את ידידי שלמה, את הרבי ואת כל היתר שפתחו דלתות וגם לבבות. ישנם גם כאלה. קיבלתי עידוד והתחזקתי, למרות כאב הגרון שהיה לי בימים האחרונים. למחרת בלילה ניסינו שוב את מזלנו. הגענו לשדה התעופה בתקווה שנצליח לעלות על האווירון בטיסת לילה לניו-יורק.

יותר מכולם התרוצץ ירח. הוא לא הרגיש בטוב על שלא הצלחנו, ובטח יהיה שמח כשנצליח לעלות לאווירון. חשבתי גם שברכת הרבי תעזור לנו.

לבסוף, בשעה אחת ורבע בלילה, שמענו את שמנו ברמקול - משפחת סולוביי, נא לעלות לטיסה לניו-יורק.

נשמנו כולנו ביתר קלות. חיכינו לרגע שנוכל להתיישב באווירון, וליישר את העצמות, ולעצום קצת את העיניים העייפות. את המזוודות נשלח למיאמי, ולכן בניו-יורק התעכבנו במשך יום אחד והמשכנו בטיסת פנים באמריקה למיאמי שבפלורידה. מצב רוח של כולם היה ירוד, כשנודעה להם מטרת הביקור.

כשהגענו למיאמי, ציפינו ליוסי שצריך לפגוש אותנו. פתאום אנחנו רואים את יוסי מרחוק, וגם הוא מחפש אותנו. כשיוסי היה קרוב אלינו, ראינו איך בחורה צעירה עושה כמה צעדים בכיוון ליוסי, קופצת לו על הצוואר ומנשקת אותו כשהרגליים שלה מטלטלות באוויר.

זאת דייבי, אומר יוסי כשנפגשנו. חברה שלי.

התנשקנו עם יוסי, התחבקנו ועשינו כמה צעדים בכיוון המזוודות. ושוב הפתעה - אחת המזוודות - איננה. חיפשו שם ושאלו כאן. איך יהיה בערב החתונה של מינה.

רק זוילה החכמה, וטוב ליבה יכולה להציל את המצב. בוודאי נפלה טעות. המזוודה תגיע. נלך לחנות שלנו נבחר שמלה לפרימיט והעניין יסתדר. תוך כדי השמחה, הרגשנו את העצבות אצל כולם. כריתת שד סרטני לוחץ את ליבו של כל אחד.

אחרי מנוחה קלה צריכים להתחיל להתכונן לחתונה. החתונה התקיימה בבית רב קומות. הם גם רכשו דירה בקומה ה-25, ממש עליונה.

מינה הייתה לבושה כמו כלה. ג'ים עם חליפה אלגנטית ועם עניבת פרפר. שני הבנים שלו, שכל אחד מהם הוא שני מטר גובה, החזיקו את החופה.

החתונה הייתה משפחתית וכמה ידידים. לא הייתה נוצצת, רק שמחה. כל אחד השתדל לרגע לשכוח את כל הבעיות ולהתרכז בשמחה. ג'ים החתן, גרוש, גבוה, קצת מבוגר בהשוואה למינה, מאוד מוכשר, אומן בציור. יש לו אולפן לציור משלו, אמיד וטוב לב. היה נעים. ארוחה חגיגית ללא תזמורת, בגמר השמחה, שארכה כשעה, הזמינו את המשפחה לקומה ה-25 לדירה הפרטית שלהם.

כשייצאתי למרפסת ראיתי ים של אורות, זהו מראה בלתי נשכח עד היום הזה.

יוסי החזיר אותנו הביתה, והוא עם דייבי יצאו לבלות, לפגוש את ה"סילבסטר" של שנת 1980. היינו עייפים מהטיסה, והמתח עם המזוודה, והחתונה. נרדמנו והתעוררנו ושוב נרדמנו. לקראת בוקר - הצעירים חזרו.

למחרת התחיל יום חדש. המשכתי לקחת אנטי-ביוטיקה בגלל כאב הגרון שלי.

הסתובבנו בבוקר, התאקלמנו, שוחחנו בינינו על הכל, מה שעבר בימים האחרונים מפתח-תקווה עד מיאמי. חשבנו גם על המחלה, שכאילו נפלה מהשמיים, ותפשה אותנו בגרון. נראה במה הרופאים האמריקנים יעזרו?

אחרי ארוחת הבוקר, יוסי הציע לעשות בשבילנו טיול וגם לבקר באקווריום מעניין.

התכוננו, וכשאנחנו עומדים מוכנים ליציאה, פתאום בא לי לחץ בחזה. נבהלתי והתיישבתי. אחרי זמן מה - שוב. החלטתי לשכב קצת במיטה עד שיוסי יגמור את שיחת הטלפון. לפרימיט אמרתי שמשהו לוחץ לי וזה בטח יעבור. כך

גם היה. יוסי גמר לדבר בטלפון והתחלנו לרדת במדרגות קומה אחת. כשהיינו למטה, הלחץ בחזה חזר בעוצמה יותר גדולה. הודעתי לפרימיט וליוסי שאני מוכרח לשכב קצת, לוחץ לי בחזה. לאט לאט עליתי במדרגות ושכבתי במיטה. הפעם הלחץ בחזה לא עזב אותי, רק התחזק והכאב התפשט לידיים. נבהלתי כמו שגם כל היתר נבהלו. מה לעשות? נחכה עוד קצת. הלחץ קצת עזב ושוב חזר. יוסי מצלצל לזוילה, והיא מבטיחה להתקשר לרופא קרדיולוג. הלחץ בחזה נחלש. בכל זאת מחכים. אחרי חצי שעה באה תשובה מזוילה, הרופא מציע לנסוע לבית חולים יהודי, והוא יגיע לשם ויבדוק אותי. הרופא - יהודי מקובה, בודק אותי ומחליט שכדאי להישאר זמן מה בבית החולים לבדיקות ולריפוי. ד"ר אשכנזי חושב שיש לי התקף קל שבא מהאנגינה שהייתה לי בזמן הנסיעה.

וכך זמנית פרימיט הופכת ל"בריאה" ואני הבריא ל"חולה".

תשעה ימים הייתי בבית החולים במחיר של חמשת אלפים דולר. הביטוח הישראלי שילם שלושת אלפים ושבע מאות דולר. היתר שילמה המשפחה.

אני דואג שאנחנו מפסידים זמן. הגענו לארצות הברית בקשר למחלה של פרימיט ובניו-יורק מחכים לנו רופאים לפי ההמלצה והעזרה של הרבי מבני-ברק.

יצאתי מבית החולים יותר מפוחד מאשר חולה.

אני דואג לפרימיט. עוד שבוע ואני מקבל את ה"או-קיי" לטוס. הרופא נותן לי תרופות, הוראות, ומכתב של שלושה דפים. להתהלך באווירון, לא לשבת כל הזמן, לא להתאמץ ולהיות רגוע.

איך אפשר להיות רגוע, כשהגעתי עם חולה שהיא זוגתי, והמחלה שלה היא מאד לא סימפטית, ואפילו מפחידה.

גם ירח הגיע לאמריקה. שמע מה שקרה לי. מרחוק זה נראה יותר גרוע, והוא מיהר לראות מה קרה להורים שלו.

כולנו הגענו ביחד לניו-יורק, וממהרים לרופא מומחה אונקולוגי, רופא עם כיפל'ה על הראש. רציני, עושה רושם טוב. בודק ושואל כל מיני שאלות, מתייחס ברצינות. מדבר בעברית, הוא היה בישראל, עבד כאן ביחד עם ד"ר בירן שהייתה מנהלת המחלקה האונקולוגית בבית חולים עין-כרם, ירושלים. לאלה הוא כותב מכתב ארוך, נותן את מספר הטלפון שלה, מבקש גם שהרופא יהיה אתו בקשר.

אנחנו מרוצים שהטיפול והריפוי יכול להיות בארץ. הרופא לוקח מחיר סמלי. איחל החלמה מהירה "בעזרת השם" ואנחנו באמת ממהרים בחזרה לארץ, כדי להתחיל מהר את הריפוי אצל ד"ר בירן בעין כרם בירושלים.

ד"ר בירן, אישה נמוכה, יפת תואר, נחמדה, קיבלה אותנו בחמימות. עברה על המכתב פעם ועוד פעם. שאלה גם את השאלות משלה. החליטה על שורה של בדיקות דחופות ואז יחליטו על הטיפול.

הבדיקות לא הלכו כל כך מהר. בכל מחלקה שהגענו עם הפנייה דחופה, התברר שיש הרבה דחופים ונותנים לך להופיע אחרי שבוע ויותר.

ההרגשה הטובה שהייתה לנו בהתחלה התקלקלה אצלנו במחלקות שעושים בדיקות. לא עזרו הטענות שאנחנו מקרה דחוף, יש עוד דחופים. כך אנחנו "בלענו את הצפרדעים הראשונות".

בהרגשה לא טובה חזרנו לפתח תקווה. נצטרך לרוץ נגד השעון. את בדיקת הדם כל שבוע הצלחתי לסדר בבית חולים בילינסון. כל יתר הבדיקות והטיפולים עשו בירושלים, לפחות פעם בשבוע. הלכתי לרופא התעשייה בקופת חולים רוטשילד, בפתח-תקווה. כשקרא את המכתב מהרופא האמריקאי, הוא כמעט בניגון אומר "אוטם שריר הלב" זה לא צחוק. שוב בדיקית, וכך מזמן לזמן, יותר מארבע שעות לא תוכל לעבוד.

וכך התחלתי לעבוד ארבע שעות ביום. הבדיקות היו טובות ובכל זאת לא נתן לי לעבוד יותר מארבע שעות ביום.

היה לי יותר זמן להיות עם פרימיט. מצבה דורש הרבה טיפול. חולשה תמידית, תיאבון חלש, כל מיני כאבים.

בשנה הראשונה זה הלך פחות או יותר סביר. לא נעשה יותר טוב וגם לא יותר רע. בשנה השנייה היו הרבה משברים. רק החזיקה מעמד. בגמר שנת 1981 חלה הרעה גדולה. הקאות, אין תיאבון, כאבים. בימי משבר לקחתי את פרימיט לטיפול נמרץ בבית חולים. החזיקו אותנו כל הלילה בטיפול נמרץ. בבוקר חזרה הביתה.

התייעצתי עם ד"ר בירן בטלפון. והיא ביקשה להביא את פרימיט לעין כרם, ירושלים.

ד"ר בירן קיבלה את פרימיט ללא תור, והחליטה לאשפז אותה בבית החולים, במחלקה האונקולוגית, שאותה היא מנהלת.

חודש וחצי פרימיט הייתה בבית החולים ומצבה התדרדר מיום ליום. עשו כל מיני טיפולים. לפעמים היה נדמה לי שעושים עליה כל מיני ניסיונות. בימים האחרונים עשו גם ניתוח בראשה. כולנו ראינו שהסוף מתקרב.

מאמריקה בא יוסי, אחרי זמן מה משה וזוילה וגם סאם וסימה. משה וזוילה היו שבועיים, ובתחילת מרץ חזרו חזרה. לא הייתה כל תקווה.

ב-24.3.82 כ"ט באדר פרימיט נפטרה. הסוף המר הגיע. אפילו שכולנו ידענו, והמכה הייתה נוראה. נפטרה. זה היה נורא. קשה לעכל את זה.

כמה מאות אנשים השתתפו בהלוויה. דבר כזה, בדרך כלל, קורה אצל אחרים, ואתה אחד מהמשתתפים. רק כאן - אתה במרכז העניינים, זה קרה לך, זה נורא.

היינו רגילים ללכת, לנסוע, לעזור, לברר. וכאן - סטופ. הכל נגמר. והולכים להלוויה.

הבית מתמלא, כולם בוכים. ואני מרגיש שהלב בורח ממני. לאט, לאט מתחיל להרגיש כאב שנכנס יותר ויותר עמוק וחותך את כל הפנים.

הדמעות שזולגות משחררות קצת. ובפנים מתמלא דמעות אחרות, והכאב מכה גלים יותר חזק, פחות חזק, רק חזק.

בהלוויה השתתפו כמו מאות איש. "צעדה" שהולכת ולא נגמרת, ובראש - פרימיט המתה. וקשה להשלים שהיא באמת מתה. וכשמורידים ומשכיבים על האדמה הקרה, עמוק בבור וסוגרים עם פלטות גדולות, אחת אחר השניה, עד שהכל נסגר. נדמה שחלק מהלב, או כל הלב נסגר גם יחד מתחת הפלטות.

כנראה, לולא הדמעות הלב יכול להתפוצץ ברגעים כאלה.

כולם עוברים את זה פחות או יותר. לכולם כואב אותו דבר, והחיים יותר חזקים.

קשה לתאר איך הבנאדם מחזיק מעמד. עובדה שמחזיקים מעמד והכל נמשך.

בשבוע של ישיבת "שבעה" הבית היה מלא עד מאוחר בלילה. אנשים באים והולכים ובאים אחרים. החיים האמיתיים, אחרי שמאבדים את הקרוב ביותר מתחילים, ונעשה שקט. כזו ריקנות, קשה לתאר קודם. הייתי לבד כשפרימיט הייתה בבית חולים. אז לא הייתי לבד. המחשבות היו קשורים עם החולה.

הסתובבתי בבית, הלכתי חזרה, לא הייתה ריקנות. כעת כשפתחתי את הדלת כאילו הקירות עלו עלי.

קשה, קשה, אך מתרגלים. רק מאד קשה להיות לבד. הילדים באמת עוזרים ורוצים לעזור. אבא בוא, אבא שב, תאכל אתנו. אולי תישן כאן, תהיה אתנו. רק זה לא זה. עייפות תמידית, נרדמים על יד הטלוויזיה. וכשחוזרים הביתה - אותו הדבר. ובכל זאת בבית יותר טוב. כך עובר שבוע ועוד שבוע.

העמדנו מצבה עם אותיות גדולות - פרידה סולוביי, ולמטה אותיות יותר קטנות: האמא, האבא האחיות והאח שנספו בשואה. משפחה שלמה תחת מצבה אחת. הלבד זהו תהליך, שרק זה שעובר את זה מבין את זה. כולם חוזרים למשפחתם וכמעט חיים נורמליים.

ככה זה בחיים.

גם בעבודה, הזמן של הגמלאות מתקרב. נשארו החודשים עד סוף השנה וזהו זה. מכל הצדדים מופיעים סימנים שהחיים הם לא עד אין סוף. כמה שלא קשה, אני משתדל להתחזק רוחנית, שאני עוד לא חייתי מספיק. עוד לא חייתי די, אני חושב לא להיכנע.

בדרך היו נשים רבות שחיפשו אותי. היו גם כאלה שהתנדבו בתור שדכנים, ואני פחדתי פחד מוות, כדי לא ליפול בפח, ודחיתי כמעט את כולן.

עד שהכירו לי את פנינה. נפגשנו וניסינו להכיר האחד את השני. מה שכן מצא חן בעיניי, שהיא, פנינה מוזיקאית ומנגנת על פסנתר שנמצא בביתה. משהו חדש, לבבי, נוגע ללבי.

המשכנו להיפגש. הופיעו כל מיני אי הבנות, שגיאות קטנות שיש לכל אחד.

במשך הזמן נפתח לפני מבט של חיים מעיניה של אישה. בהתחלה חשבתי שכך מדברות כל הנשים כדי למצוא חן בעיני הגבר בהתחלה. ואחרי זה, צצה אישה אחרת עם כל החולשות והערמומיות שלן.

רק פנינה דיברה והוכיחה במשך כל הזמן אותו דבר. אחרי חודשים ושנים - אותו הדבר.

פנינה הייתה אלמנה שנתיים לפני שהכירה אותי. כל מיני גברים הציעו לה את חברותם. ביניהם לא מצאה אחד שיהיה לליבה.

כמוני - גם היא, מצא משהו בי. והחלטנו לפתח ידידות, ולהכיר יותר האחד את השני.

הגישה של פנינה הייתה, ויש כל הזמן עם המצאות גבר שמצא חן, והחליטה לקשור את גורלה, היא פנינה משתדלת כל הזמן לתמוך, למצוא את מעלותיו, להעלות אותו. רק עם גבר אמיתי אישה יכולה להיות מאושרת. פנינה אוהבת להתלבש ולהתאפר, ודואגת שגם אני אתלבש טוב ויפה. פנינה דואגת לבריאותה ועוד יותר דואגת לבריאותי. אם יש מצב רוח לא טוב היא מסתכלת לי בעיניים, לפי צבע הפנים היא יודעת שמשהו כואב לי ודואגת לשעשע אותי או עם הומור, או ממהרת לאורגן לנגן את המוסיקה שאני אוהב. ותעשה הכל כדי לשמור על בריאותי. היא אומרת כל הזמן, חוזרת ואומרת: "האושר של אישה, נמצא בבריאות ובאושר של הבעל." רק תחת כנפיו של בעל טוב, בריא ושלם, גם אישה יכולה להיות מאושרת. אישה לבדה לא שווה כלום. ועוד דבר אחד למדתי בחיים: הכרתי ולמדתי את עולם המוסיקה. מוסיקה זה עולם ומלואו. אם ניתן להוסיף מוסיקה לחיי היום-יום החיים היו יותר עשירים. על יד פנינה למדתי להכיר את עולם המוסיקה, את הקומפוזיטורים, את הזמרים, את השירים

היפים, את כל התוכן של המוסיקה. זה נותן הרבה, להעמיק ולהעשיר את החיים הרוחניים. בעולמנו המודרני של טלוויזיה וכבלים, יש הרבה הזדמנויות לבחור מה לראות ומה יש לשמוע, ולקבל הרבה הנאה. כמו כן באהבה ובאומנות יש כל מיני מנגינות ליהנות.

הודיעו לי שאצל סיומה נולד בן שני ונתנו לו שם פליקס. לזכר שניים שנפטרו כמעט באותה עת. חוץ מפרימיט נפטר במיאמי שבפלורידה, פרדי בעלה של טילה. בן אדם טוב ויקר.

טוב שבין הצעירים יש מישהו שמוכן לתת שם לזכר יקירינו שנפטרו.

ברית המילה התקיימה בברלין. גם מישה ובתיה השתתפו. ראינו את הקלטת ובלבנו היינו אתם בשמחתם. כעת פליקס גדל לבחור יפה תואר גבוה. חוץ מהלימודים הרגילים לומד גם ריקודים בתקווה שיהיה פעם רקדן גדול.

התקרב הזמן וצריך הייתי לצאת לגמלאות.

מעבר חד ולא נעים בחיים. במשך עשרות שנים בונים חיים, מטפסים בסולם הקריירה, גם רוצים להרוויח יותר. וביום אחד אומרים לך: ״סטופ! רד מהסולם. זה נגמר. תן גם לאחרים לטפס בסולם״. כמה שזה הגיוני, כמה שזה צודק, אתה מקבל זבנג. אלף - מודיעים לך שאתה מתחיל להיות זקן; בית: מה שבנית זה לא שלך. ממחר זה שייך למישהו אחר.

מעבר חד בחיים, ואם אני באותה שנה הפכתי גם לאלמן - המעבר היה עוד יותר קשה.

היות ועוברים בחיים רגעים יותר גרועים, ועברתי אותם, מתרגלים ונשארים בחיים גם מזה.

סוף, סוף, יוסי מחליט להתחתן עם החברה שלו דייבי ביוני 1983. היות שהביזנס של יוסי, הם עוד לא מי יודע מה, אנחנו לוקחים על עצמנו את הוצאות החתונה. ההורים של דייבי ואני מתחילים להתכונן לנסיעה. אני חופשי ואני טס למיאמי חודש קודם. ירח עם נירה והילדים מגיעים בשעה האחרונה.

החתונה מתקיימת ברמה גבוהה. בבית מלון. כל הלוקסוס, עם חזרה יום קודם לכן. עם בגדים שמזמינים ליום אחד, כל אחד כמו לורד, עם רב שמנשק את הכלה, עם תזמורת וצילום. הכל כמו בסרטים.

יוסי לבוש בחליפה לבנה ואנחנו, כל היתר בחליפות שחורות עם עניבות פרפר. הכלה בשמלה לבנה עם שובל ענק.

כמה שדייבי מצאה חן בעיניי מהיום הראשון שראיתי אותה, ההורים עשו רושם הפוך. משהו לא משלנו, זר לנו. ההורים של דייבי כיסו את כל ההוצאות של החתונה וחוץ מזה לא עזרו לזוג הצעיר בכלום.

הייתה התחלה קשה, וכך גם נגמרה. זה לא החזיק הרבה זמן.

מיהרנו בחזרה לארץ, היות וחודש אחרי החתונה של יוסי התקיימה החתונה של מושיק עם אלה.

מאוד חבל שהאימא והסבתא פרימיט לא זכתה להשתתף בזה. כאן החתונה הייתה ישראלית, קצת יותר בלאגאן, רק יותר שמח, יותר ביתי, אלה אישה טובה למושיק. נולדו להם לידור, אורטל ושירן, כולם טובים - משפחה טובה.

החיים נמשכים. הרבה מים זרמו בנהרות.

אימא הזדקנה, אבל החזיקה מעמד. ראייתה נחלשה. ובכל תפקדה. אנחנו עם מישה עזרנו לה להתרחץ במקלחת פעם בשבוע. "אני חיה את השנים של ירחמיאל" היא אמרה וחזרה ואמרה. אימא הזקנה הייתה יקרה לנו מאוד. ביקרתי אותה כמה פעמים בשבוע. גם פנינה ובתה אהובה ביקרו אותה. מדי פעם לקחתי אותה אליהם הביתה, והיא אהבה את המוסיקה והשירה שהן השמיעו לה. פעם בשבוע בשבת היינו נפגשים כל שלושת האחים אצל אימא. כולנו ביחד היינו מבלים שעה קלה, עד שיום אחד בבוקר, אם הבית מצלצלת אלי והודיעה שאימא חלתה. הרגשה משונה הייתה לי.

אימא קיבלה אירוע מוחי ונמצאת במרפאה המקומית. אימא הפסיקה לתפקד. קשה היה לה להשלים עם זה. הרבה לא היה מה לעשות. אחרי שלושה חודשים הפסיק ליבה של אימא לפעום. בת תשעים ושתיים הייתה במותה. למרות הכל היה לנו חבל. התחלנו להתרגל ללא אימא "מיינע קינדער" - (ילדים שלי) היא הייתה פונה אלינו. המים המשיכו לזרום בכל הנהרות, רק בלי אימא.

על המצבה של אימא בסגולה פתח-תקווה כתוב סולוביי חנה-פייגה, בעלה ירחמיאל, בניה אברהם-שפטל, טוביה וזאב (וולף).

ב-1985 קיבל חיים סולוביי בנם של מישה ובתיה, אישור לעלייה. שנים ארוכות חיים ומשפחתו היו בסירוב לעלייה, בגלל זה שהוא שירת בצבא האדום כקשר בחיל הים.

נזכרתי במילים שאמרו לי בזמנו חיים ומישה: "תיסע, אם אתה תיסע גם אנחנו נגיע". היום נסגר המעגל, רק זה לקח עשרים ותשע שנים.

משנת חמישים ושבע עד שמונים וחמש.

"יותר טוב מאוחר מאשר אף פעם" ושוב המשפחה שלנו התרחבה. אחרי כמה שנים חיים ויהודית דאגו להוסיף בת שלישית, צברית אמיתית, והם נתנו לה את השם חנה, על שם הסבתא שנפטרה שנתיים קודם לכן.

והמים בנהרות ממשיכים לזרום. הרבה מים.

ב-1989 בשעה טובה מתחתנת ורדית עם מאיר, בחור נחמד, ממש זוג מהשמיים.

נולדים להם שני ילדים - בן וזוהר.

כיבדו אותי להיות סנדק אצל בן. כבוד גדול! ושמחה גדולה הייתה.

סוניה ושרגא זוכים להיות סבתא וסבא לחמישה נכדים. כמו כן אני סבא גדול עם חמישה נינים. כן יירבו!

הבר-מצווה של יניב התקיימה ב-17.5.84 על הדשא של חנה ואריה.

העלייה לתורה התקיימה בשבת קודם לכן, בבית הכנסת של פג"ה.

הכל היה יפה וחגיגי. יניב עומד יפה בכל המבחנים.

בערב החגיגה, כשהדליקו את הנרות, ירח הכין בלונים, ואחרי כל הדלקה הוא שלח באוויר כמות בלונים. זה היה דבר חדש ומרשים. בארוחת ערב חגיגית וקצת ריקודים הסתיים הערב המקסים.

קיץ שנת תשעים ואחת. כשאנו מתכוננים לבר-מצווה של איתי, גם עידית מחליטה להתחתן.

יוצא לנו לחוג משמחה לשמחה.

עידית מתחתנת עם צחי בשעה טובה. נולדות להם שתי בנות, שי ורוני.

באותו אולם, תוך חודש, אנחנו חוגגים פעמיים.

מגיע תורו של יוסי. כל הצעירים והצעירות מתחתנים ומתחתנות.

החברות של יוסי ונוגה מבשילה. הם מחליטים להגיע ארצה כדי להתחתן.

שוב נופל עלי לקחת את אותו אולם אצל חזי. הפעם במצב משופר, בחיק הטבע.

לאט לאט מתגברים על כל הסידורים, וב-31.8.95 נוגה ויוסי מתחתנים, בשעה טובה!

זוג הצעירים חוזרים חזרה למיאמי ואנחנו ממשיכים בקשר טלפוני צמוד ולבבי כמו כל הזמן.

ליוסי אין זמן לחכות, הוא באיחור רב, ולכן אנו מקבלים את הידיעה שנוגה בהריון. מתחילה הספירה לאחור.

כשנודע לנו שיש בדרך בן, קיבלתי הזמנה להיות הסנדק וההכנה לנסיעה מתחילה.

הגענו למיאמי יום קודם לכן. למחרת ב-5.11.96 נולד בן לנוגה וליוסי. כמו בעולמנו המודרני הלידה עברה כמעט ללא כאבים.

גם ירח, נירה ואיתי נמצאים כאן והשמחה היא גדולה, כדת וכדין. ביום השמיני מתקיימת ברית המילה בדירה המרווחת על יד הבריכה. כל המשפחה באמריקה, כל החברים, כולם שמחים ומרוצים ולבחור החדש נותנים את השם שון.

עברנו תקופה של שמחות: בר-מצוות, חתונות, בריתות מילה, איזון הטבע לא מאחר להגיע. כך מגדיר ומציין תמיד ירח. קיים איזון בטבע, שהוא ורק הוא הטבע שולט בו.

יום אחרי יום העצמאות במדינת ישראל יושבים מישה ובתיה על הספה מול הטלוויזיה ופתאום מישה נופל מהספה. מתברר שהוא קיבל אירוע מוחי וקיבל שיתוק של יד ורגל ימין. גם את הדיבור איבד בהתחלה. צרה צרורה נופלת על המשפחה - תחילה בבית חולים "השרון" אחרי זה שלושה חודשים ב"תל-השומר". הדיבור משתפר, הרגל והיד - לא. מאז מישה על כסא גלגלים. ההתמודדות היא קשה. מצבה של בתיה, שסובלת ממחלת לב - משתפר. לפעמים בצרות מתחזקים.

הניתוח שלה בלב, נדחה. וכולנו חשבנו שהיא תסתדר בלי ניתוח.

עם כל הצרות והבעיות, השעון לא מפסיק לתקתק והחיים נמשכים.

לקראת חג החנוכה של 1997, יוסי, נוגה ושון עומדים להגיע ארצה לחופשת מולדת. על הפרק - אבא מגיע לגבורות. והילדים שלי מחליטים לתת לי כבוד ולעשות מסיבה. אז גם אני החלטתי להוסיף למסיבה ולהזמין את כל בני עירי שנשארו בחיים, לא רבים. כשצלצלתי להזמין את דוד גולנדסקי, הוא היה שמח לקבל את הזמנתי והבטיח להביא בשבילי את הספר שהוא כתב. הייתי נרגש לראות ולקרוא את סיפורו.

ב-27.12.97, יום ה' חנוכה התאספו כל האורחים: המשפחה, החברים וגם בני העיר. דוד גולנדסקי נתן לי במתנה את סיפרו והייתה לי שמחה כפולה.

להדלקת הנר החמישי של חנוכה כיבדתי את אחי חיים. מישה לא הסכים להשתתף.

היה מפגש רעים נרגש ושמח. נפגשו כאן בני עירי שלא ראו אחד את השני עשרות שנים. הבטחתי לכולם להזמין אותם, בעוד עשר שנים, פעם נוספת. כולם קיבלו בשמחה את ההזמנה.

וזה באמת יכול היה להיות נחמד להיפגש בעוד עשר שנים שנית, לו לגורל לא היה החישוב משלו. והוא, הוא הגורל נותן את החותמת שלו לכל אחד ואחד.

הספר של דוד גולן (הוא קיצר את שם המשפחה) היה מרשים. קראתי בהרבה תשומת לב ועניין את שבעה-עשר הדפים הכתובים בכתב יד. דוד היה בין אלה שניסו בזמנו להגיע ארצה באופן בלתי-ליגלי. הוא היה כמעט בארץ ב-1935 כשהאנגלים תפסו אותו והחזירו אותו בחזרה והוא מגיע בחזרה לעיירה באלווי. הלך להכשרה, ורק אז מקבל "סרטיפיקט" להגיע ארצה. הוא מתחתן, מגדל ילדים, עובד קשה מאד. חלוץ אמיתי, נתן הכל לארץ. גם תמונות ישנן - ממש מרשים.

כל הקריאה נותנת לי אימפולס כזה למה הוא כן ואני לא. עברתי כָל כך הרבה. אולי גם אני יכול. ובגיל שמונים, אני מנסה. מאז אני כותב ויוצא ספר שלם. כמו דוד גם אני כותב בשביל הילדים, הנכדים, הנינים וכל יתר בני משפחה וחברים.

הגורל האכזרי ממשיך להשתולל.

לא יאומן עד כמה הגורל הוא אכזרי.

ב-20.1.98 בתיה בעצמה, בלי להתייעץ, מחליטה ללכת לניתוח "לב-פתוח". היא לא קמה מהניתוח. המילה "נורא" לא מספיקה למצב שנוצר.

אף אחד לא יכול היה להשלים עם זה שבתיה נפטרה. ומישה במצבו הקשה ביותר, נשאר לבד, ללא אישה. טלטלה גדולה עוברת על כל המשפחה. המצב הוא רע. מה שלא עושים - נשאר רע.

מצאו אישה (גויה) שהסכימה לטפל בו עשרים וארבע שעות ביממה. דווקא אישה טובה. הייתה בעלת הבית לבישול ולניקוי. נעשה רע. הרע במיעוטו.

לאף אחד לא מגיע דבר כזה. למישה במיוחד לא מגיע דבר כזה. רק להזכיר שמישה סבל ארבע שנים בשבי הגרמני. אז הוא סבל די והותר.

גם לנו, המשפחה, כוס הסבל התמלאה מספיק. כנראה בשביל הגורל לא היה מספיק.

ב-20.8.98 נפטר חיים אחי בגיל שמונים וארבע. באמת הגיע לאריכות ימים. יכול היה לחיות עוד קצת. בהתחלת תשעים ותשע גלגל המזל בכל זאת ושינה כיוון. אצל נוגה ויוסי נולדת בת, בשעה טובה ובמזל טוב, וקיבלה את השם טל.

כאלה הדברים שלי ושל משפחתי במשך יותר משמונים שנה. כאלה הם החיים.

חלק מהזמן היינו בסכנת חיים שרק "מובחרים" בני מזל מיוחד נשארו בחיים, בזמן שאחרים, בתוכם שלושה אחים שלי, נהרגו, נשרפו או קפאו מקור.

המעניין הוא, שכמה חודשים לפני תחילת המלחמה, אנחנו, שלושת האחים שנשארו בחיים, נפגשנו במקרה בעיר ריגה והצטלמנו. האם זהו "כוח עליון" שיודע מראש, שאנחנו השלושה נישאר בחיים, או שזה היה מקרה כמו אחד שקורה בחיים. בכל פעם שאני רואה את התמונה, מתעוררים בי רגשות מיוחדים. איך זה קרה שהצטלמנו שלושתנו במקרה, ואנחנו גם נשארנו בחיים, כשהאחרים באותם התנאים לא הצליחו.

גם בהרבה מקרים אחרים, בכל מיני זיגזגים של דרך החיים, היה נדמה, שנגמר "הספסל" ותמיד איזו שהיא "יד עליונה" באה לעזרה והצלחתי לצאת. במשך כל חיי אני שואל את עצמי, וחוזר ושואל, למה אנשים הורגים אחד את השני?

הרי "אלוקים" או הטבע נתנו לנו כל כך הרבה דברים טובים, כמו אהבה בכל המובנים. הטבע גם נתן לנו אוויר לנשימה, אור ומים, פרחים, עצים, דשא, הכל בחינם. תחיו, תאהבו אחד את השני, תכבדו אחד את השני. יוצא אפוא, שבמקום לאהוב, הורגים אחד את השני.

אפילוג

שלש נשים אהבתי, ואוהב עד היום. בחיים שכאלה שלי:

אימא שלי - חנה-פייגה, נולדה והתחנכה במשפחה ענייה ומיום שהכירה את אבי ירחמיאל סולוביי, זרחה בשבילה השמש. אהבה גדולה התפתחה עם ירחמיאל המאוד מוכשר. הם התחתנו ונולדו להם ששה בנים.

אימא חנה-פייגה הייתה המאושרת בעולם.

מחלה נוראה נדבקה לאבא. והסרטן אכל אותו.

לילה חשוך התפשט על חנה-פייגה, ולא נפסק כל החיים. ים של דמעות נשפכו מעיניה ואם זה לא היה מספיק, נהרגו שלשה מבניה במלחמה נגד הנאצים, במלחמת העולם השניה.

קשה לדמיין איך אישה במצבה יכולה להחזיק מעמד ומאיפה נלקחו כל כך הרבה דמעות שנשפכו מעיניה. במשך חייה היו לחנה-פייגה כמה הזדמנויות להתחתן שוב, ולשפר את חייה. כל פעם עם תירוץ אחר - היא דחתה. כל החיים היא זכרה ולא יכולה הייתה לשכוח את הירחמיאל שלה, ואהבה אין קץ גם במותו. עם כל הסבל היא הגיעה לאריכות חיים. אז טענה וחזרה וטענה, שהיא חיה את השנים של ירחמיאל. בגיל תשעים ושתיים נפטרה חנה-פייגה באמונה שסוף סוף תחזור ותשכב על יד הירחמיאל שלה.

פרימיט וגמן נולדה במשפחה מסורתית, די אמידה, בעיירה קטנה על יד הנהר ויסלה שבפולין.

גדלה נערה יפה, גאה מוכשרת וחכמה.

את בחיר ליבה היא דווקא מצאה בפינה חשוכה על יד שולחן הסנדלרים. זאב נופל בעיניה כאלמוג נוצץ שעיניים אחרות לא ראו אותו, והיא פרימיט גילתה אותו.

בגלל ההורים, שהתנגדו לשידוך, היא ניהלה חברות נסתרת, והפכה אותו לבחור שווה לבחורים אחרים. כשגרמניה הנאצית התנפלה על פולין, אז רוב הבורחים היו הצעירים, ופרימיט וזאב ביניהם.

תחת הפגזים, התפתחה האהבה הגדולה. הם התגלגלו עד העיר גורקי, התחתנו ונולדה להם בת - סוניה. פרימיט הייתה מאושרת, עד שיום אחד מגייסים את זאב לגדוד עובדים, ושולחים אותו ביחד עם אחרים להרי-אורל. לעבוד בבית חרושת צבאי.

כאן זאב התחבר עם הבן-אדם הלא נכון. זה היה אלכסיי מהנ.ק.ו.ד. אדם ממולח יודע לנצל את הקורבן עד הסוף ואחר כך "להרוג במכה אחת".

אלכסיי נעשה "טוב", עזר לזאב להביא את אשתו עם בתו. וזאב סיפק לו כל מיני נעליים, לו ולכל החברים והחברות שלו. גם שתיית וודקה הייתה באמצע. עד שאלכסיי מצא קורבן אחר ואת זאב הכניס לבית הסוהר, ממנו אין דרך בחזרה. על פרימיט נפל חושך מצריים, באמצע היום. ממש עמדה על סף תהום.

כשהופיע הרשקא כדי להושיט יד לעזרה, העיניים הלחות התבהרו קצת, וקרן אור הבזיקה בליבה.

ללא רצון העיניים של פרימיט נפגשו עם העיניים הנאיביות של הרשקא ולאט לאט שביל החיים נפתח ביניהם. פרימיט התאוששה. התחזקה. היופי והגאווה מצאו את מקומם. הכל היה לבסוף לחיים חדשים וטובים. פתאום פרימיט נזכרה שהבת שלה תצטרך להתחנך אצל אבא חורג, ואיזשהו כעס השתלט עליה. פרימיט אהבה את החיים. הייתה בשלה לחיים. הכל היה טוב ויפה, עד שהגיעה הנקודה של בתה סוניה. היא לא התפשרה. היה נדמה לה שעושים עוול לבתה. היא חיפשה ונלחמה לטוב ביותר בשביל בתה וגם זה לא הספיק. כל החיים הייתה רוצה רק טוב ועוד קצת. לפעמים היא בכתה בשקט. לפעמים בהתפרצות. וכשסוניה גדלה והתחתנה, גם אז לא הורידה ממנה עין. רק שרגא לא יודע מה זה טוב ועוד קצת.

בימים ההם טוב היה הרבה.

סוניה הייתה רגילה ליותר טוב. ובכל הזדמנות התלוננה לפני אמה. והלב של אימא פרימיט תמיד היה רגיש לבתה והדמעות לא איחרו להגיע.

סוניה גדלה, בדרך כלל לא ידעה קושי, לא ידעה בעיות, כל הקושי והבעיות היו שייכות לגדולים. אימא דאגה לה ופינקה אותה. כשהתחתנה קיבלה על עצמה כל תלונה וסוניה לא התרגשה מהדמעות של אימא. הבעיות של סוניה התחילו, כשאמה נפטרה.

ולסוניה היה קשה להתרגל לפחות ממה שהיה קודם. קשה, קשה היה לה. עברה כל מיני הסתבכויות עד שלמדה לעמוד בעצמה על רגליה.

כך הדמעות של אימא זורמות כמו מים!

נספחים

לסבא צבי היקר !

הרבה מזל טוב ליום הולדתך.

רציתי לנצל הזדמנות חגיגית זו כדי להודות לך על הספר הנפלא שכתבת. בשבילי זוהי מתנה גדולה מאד.

היה לי חשוב מאד ללמוד קודם כל את ההיסטוריה של משפחתי, כי אלו הם השורשים שלי.
שנית - להכיר את סבתא פרידה קצת יותר ממה שהספקתי, דבר שהיה חסר לי מאד.
והיום אחרי שאני מכירה את הספור המלא של המשפחה, למדתי להעריך הרבה יותר טוב את כל הנפשות הפועלות בספור. ושוב אני רוצה להודות לך ולכם עם המאמצים והקשיים שעברתם, וכנגד כל הסיכויים – עליתם לארץ ובזכות זאת אני יושבת היום וכותבת שורות אלו.

כל הכבוד למשפחה של גיבורים !

שוב מזל טוב, עד 120 . שתדע רק נחת והרבה אושר.

אני גם רוצה לברך את פנינה שמלווה אותך כל השנים, דואגת לך ואוהבת אותך כמו שכל כך מגיע לך.

באהבה
עידית
וכמובן מצטרפים באיחולי מזל טוב חמים

צחי שי ורוני.

ב"ה כ' בשבט תשנ"א

למר סולובייי שלום,

כפי שהנך יודע את בנך יוסי, אדם ישר עם לב חם וטוב, שבעזרת השם יגיע לגדולות, ויביא הרבה נחת לכל המשפחה (וגם לי), הכרתי לפני מספר שנים. הידידות שהתפתחה בינינו היא לא שגרתית, היא נובעת מעומק הלב.

למזלי יום אחד יוסי ספר לי על כתיבת "קורות חייך" בספר וגם השאיל לי העתק אחד. את הספר קראתי בעיון רב, כיוון שהוא מאד מעניין וחשוב.

בכתיבת הספר הזה עשית משימה חשובה לא רק לעצמך ולמשפחתך אלא לתולדות עם ישראל. החיים שלך משקפים תקופה מסויימת בקורות עם ישראל. חשוב מאד שהדורות הבאים ידעו איך יהודי חי, סבל והתגבר על המכשולים שבתקופה זו. אתה כתבת מסמך חשוב שלדעתי אתה חייב לתרום מספר העתקים לספריה הלאומית של עם ישראל.

חבל שלא קראתי את קורותיך לפני שנפגשנו בדירתי בארץ ישראל, אז היינו מבלים ביחד זמן הרבה יותר ארוך מהשעה האחת שבילינו יחדיו. אני בטוח שבני המשפחה שקראו את הדפים האלה ראו את הרגישות שלך לטבע ואדם.

הנך אדם מאד רומנטי ורגיש, שמבין את הטבע האנושי בראיה פסיכולוגית גדולה ומעמיקה.

ספרך יכול לשמש יסוד לספר מקיף לא רק בקורות העם היהודי אלא כ"רומן " בדרג של דר' ז'בגו או אחרים.

אני חייב לאמר שבשביל אדם שחנוכו (הספרותית העברית) היה מוגבל, השגת הרבה מאד.

חבל שלא צרפת תמונות ותאורים במקומות המתאימים, זה היה מקרב את הקורא לעניין שהוא קורא. אבל כיוון שרצית להקיף הרבה פרטים בחיפזון רב, לא היה זמן לחשוב על צורת ההגשה, וזה מובן.

בשבילי הספר הזה היה מהרבה בחינות קריאה בקורות חיי. גם אני ואחותי, אחרי שנשארנו בחיים מהרוצחים הגרמניים נדדנו ברחבי רוסיה.

אני מאמין, שכיוון שהבטחת לאנשי עירך, במסיבת הגבורות שתפגשו שוב בעוד עשר שנים כדאי שתעבור על הספר שוב, ושתכניס כמה מהתמונות והרשומים על מנת להרחיב את הספר במאורעות החשובים והרומנטיים , כמו למשל פגישתך עם רבקה לאחר המלחמה, ועוד.

אני רוצה לברך אותך בזכרון המופלא שיש לך עם כל הפרטים שהנך מזכיר בספרך, זה חשוב במיוחד אם יום אחד זה ישמש בתור מסמך היסטורי.

אני חייב לאמר שכיום אני מכיר את צבי סולובייי הרבה יותר טוב, וכדאי שגם אחרים יכירו אותו.

אני מאחל לך הרבה שנות בריאות ושכולנו נזכה לשמחות משפחתיות ולאומיות.

הגישה שלך לעם ישראל ולמולדתו מחממת את הלב של כל יהודי ציוני.

בכבוד רב

דב דונייבסקי

לצבי,

קראתי את ספרך המרתק מתוך ענין רב. בספר המתאר את קורות חייך אתה מגולל בשפתך המיוחדת מסכת חיים מעניינת ומרגשת.

בספרך גיליתי אדם רגיש לעצמו ולסובב אותו. אדם המסוגל להתבונן אל תוך עצמו ולחשוף בדרך מיוחדת את רגשותיו, לבטיו, החלטותיו הגורליות ואמונותיו הדתיות.הספר עשוי רבדים רבדים כאשר כל רובד שנדמה לקורא כרובד העיקרי, רומז על אחרים, עמוקים יותר.

אני גיליתי בסיפור מספר רבדים ויתכן שקוראים אחרים יעמיקו ויגלו עוד.

הרובד ההסטורי – ספורה של תקופה חשובה בתולדות עמנו, ספור השואה מנקודת מבטו של אדם שחווה את תלאותיה בגופו, בנשמתו ובתודעתו.

הרובד האנושי – ספורו של אדם ומשפחתו. קורותיה המרתקים של משפחה. לידה, מוות, קיום יום יומי, אהבת אם, קשר בין אחים, אהבת גבר ואשה, נערות התבגרות ובגרות וכל זאת כמובן בצל הספור ההסטורי של שואה ותקומה.

הרובד הרגשי – הספור מתאר את רגשותיו של אדם. רגשותיו העמוקים מאד כלפי נשים בחיין. אהבת אם ואהבת אשה. רגשותיו של הכותב כלפי אמא גרמו לי כקוראה להתרגשות כנה ועמוקה. חשיפת רגשות כה כנה ועמוקה של אדם כלפי אמא עשויה להעניק כח ואמונה בלבה של כל אם כלפי קשריה עם ילדיה.

הרובד הפילוסופי, דתי – הכותב אינו אדם דתי במובן השגרתי של המושג. הוא חדור אמונה המבוססת על תפישה פילוסופית בגורלו של האדם הקשור ל"סמני דרך" או ל"סמני זמן" שנגרמים על ידי גורם עליון. הוא מאמין בקיומה של תקווה אנושית לעזרתו ולישועתו של האל בשעות מצוקה קשות. הוא מאמין בצמתים בחיים בהם ניתנת לאדם הזדמנות להנצל מהרע ביותר. רובד זה נוסך אופטימיות ותקווה בחיים.

הרבדים השונים מצביעים על כותב המקיים דיאלוג מורכב עם הקוראים.

צבי, הספר ריגש אותי מאד, קראתי אותו בנשימה אחת. כבת דור שני של נצולי שואה חשתי את קורות חיי הורי, התרגשתי, הזלתי דמעה ולמדתי. הרגשתי שאני לומדת על החיים מאדם נבון, רגיש, בעל אינטלגנציה תוך אישית ובין אישית.

למדתי על החיים, למדתי עליך, למדתי על הורי, למדתי על עצמי ועל בני האדם.

ישר כח !

מאסתר חפץ

3.8.2000

פתח תקוה

עיריית פתח-תקוה מינהל התרבות

קריית המוזיאונים "יד-לבנים"

מוזיאון ההנצחה ומורשת הגבורה • מוזיאון "זכר-ראשונים" • המוזיאון לאמנות • מוזיאון פ"ת-"לכל איש יש שם"

כ"א בתמוז התש"ס
24 ביולי 2000
כ - 8 - מוז/6 - 159

לכבוד
מר הירש סולוביי
רח' סוקולוב 29
פתח - תקוה

צבי היקר,

לעונג היה לי לקרוא את סיפור חייך המבוסס על עובדות וחוויות אישיות.

הקריאה נתנה לי הזדמנות להביט אל חיי המשפחה בלטביה לפני השואה, במהלכה וכן על חוויות הקליטה בארץ וההשתלבות בה.

הסיפור כתוב בלשון בהירה וקולחת בשילוב חוש הומור ופרטים רבים שעשו את גיבוריו למוכרים וקרובים לליבי.

כולי תקווה כי החוברת תהפוך בבוא הימים לספר.

באיחולי בריאות טובה ואריכות ימים

טל אופנהיימר

טל אופנהיימר
מרכז תיעוד "לכל איש יש שם" - פ"ת

רח' ארלוזורוב 30 * המען למכתבים: ת.ד. 1 פתח-תקווה 49100 * טלפקס: 9223450, 03-9052313